79 -01
Bha. Na
132

594

SANGEET NATAK AKADAMI LIBRARY
Accession No 3418
Date 20.8.55
NEW DELHI

SANGEET NATAK AKADAMI.

SANGEET NATAK AKADAMI
LIBRARY.
S. No. 594 No. Dr(M) 19
DV.

Natya sastra

by

Kavi Natthuram Sundarji
Sukla.

HM

SANGEET NATAK AKADAMI LIBRARY
Accession No 3418
NEW DELHI

नाट्यशास्त्र.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

કવિ નથુરામ સુંદરજી શુકલ.

ભાવનગર, પોરબંદર
તથા
વાંકાનેરના રાજ્યકવિ.

સંવત ૧૯૬૭. સન ૧૯૧૧

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૫-૦-૦

Printed at the 'Anand' printing press—BHAVNAGAR.

SANGEET NATAK AKADAMI
LIBRARY
S. No. 594 No. DN(M) I M

His Highness THE MAHARAJA OF BHAVNAGAR

अर्पण पत्रिका.

અખંડપ્રૌઢપ્રતાપ, ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ, નેકનામદાર મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજી બહાદુર, કે. સી. એસ. આઇ.,

સ્વ—ભાવનગર.

છન્દ હરિગીત.

વિદ્યારૂપી ઉપવન વિષે સાહિત્ય ને સંગીતનાં,
વૃક્ષો વિવિધ કીધાં સપલ્લવ માળી સમ શુભ રીતનાં;
શ્રી ભાવભૂપતિ આપના સદ્ગુણનું ધ્યાન સદા ધરૂં,
આ **नाट्यशास्त्र** ઉમંગથી હું આપને અર્પણ કરૂં.

કવિભૃંગનું પોષણ કરો છો મધુવચન મકરન્દથી,
સંગીતના સંગી કર્યા સંતુષ્ટ અતિ આનંદથી;
ગોહિલનરેશ ગુણજ્ઞ ભયહર ભાવ ! શંકર સમ સ્મરૂં,
આ **नाट्यशास्त्र** ઉમંગથી હું આપને અર્પણ કરૂં.

ઉત્કૃષ્ટ મતિથી રાજ્યને કટિબદ્ધ થઇને કેળવ્યું,
મનહરણ કે. સી. એસ્. આઇતણું મહદ પદ મેળવ્યું;
ભાવેશ ! આશ્રય આપનો અહીં સુદમહોદધિમાં તરૂં,
આ **नाट्यशास्त्र** ઉમંગથી હું આપને અર્પણ કરૂં.

કૃપાભિલાષી સેવક,
નથુરામ સુન્દરજી શુકલ.

આશ્રયદાતાઓને આશીર્વચન.

રોળાવૃત્ત.

ઉત્તમપર અનુરાગ, રીતિ પણ ઉત્તમ રાખે,
ભાવનગરના ભૂપ, ભલું રૈય્યતનું ભાખે;
ગોહિલપતિ ગુણશાળી, સંત સુરભિના ત્રાતા,
રમ્ય સુયશથી રહો, અમર મુજ આશ્રયદાતા. ૧

પોરબંદરના પતિ, લઘુવયમાં રતિવાળા,
રાણા નટવરસિંહ, મહારાણા મતિવાળા;
વંદન કરવા યોગ્ય, ભાવનન્દન સુદમાતા,
રમ્ય સુયશથી રહો, અમર મુજ આશ્રયદાતા. ૨

વંકપુરીના વિભૂ, ધર્મની ધુર ધરનારા,
આનન્દી અમરેશ, કૃતિ ઉત્તમ કરનારા;
ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ, પુનિત ગુણી ગુણના જ્ઞાતા.
રમ્ય સુયશથી રહો, અમર મુજ આશ્રયદાતા. ૩

પ્રશ્નોરામાં પ્રવીણ, પૂર્ણ છે પરઉપકારી,
પટણી પુનિત પ્રધાન, ભાવપુરના ભયહારી;
પ્રભાશંભુ શંભુના, ધરણીમાં ઉત્તમ ધ્યાતા,
રમ્ય સુયશથી રહો, અમર મુજ આશ્રયદાતા. ૪

નથુરામ સુંદરજી શુકલ,
વાંકાનેર નિવાસી.

उपकारपत्र.

આ **नाटयशास्त्र** પ્રકાશમાં લાવવા માટે મ્હને અમૂલ્ય મદદ આપનાર ારાજ લક્ષ્મીશંકર નરોત્તમ ભટ્ટ, કે જેઓ મ્હારા ગુરુ છે, જેઓની પાસે મેં ુક વખત સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, જેઓ જ્ઞાતિએ પ્રશ્નોરા ાર છે, વળા (વલ્લભીપુર) ની પડોશમાં આવેલા પછેગામના મૂળ વતની હાલ ભાવનગરમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે, સનાતન વૈદિક ધર્મના પૂરેપૂરા ુયાયી છે, અને સ્માર્તાગ્નિના સેવનની સાથે પોતાના નિત્યકર્મમાં જીવન ગનારા છે; તેમજ જેમણે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ભાવનગરની પાઠશાળામાં દ્ધ શાસ્ત્રી ભાનુશંકર પાસેથી મેળવેલ છે; અને આયુર્વેદના સુશ્રુત, ભટ વગેરે મ્હોટા ગ્રન્થોનો અભ્યાસ વડોદરાની સરકારી આયુર્વેદશાળા શાસ્ત્રી કાશીનાથના અધ્યક્ષપણા હેઠળ કરેલ છે; તેમજ વડોદરા સરકાર ફથી લેવાતી શાસ્ત્રી પરીક્ષામાં આયુર્વેદશાસ્ત્રની સમ્પૂર્ણ પરીક્ષા પસાર શાસ્ત્રીયપંક્તિની દક્ષિણા મેળવી છે; તેઓએ સંસ્કૃત **भरतनाटयशास्त्रनुं** ુરાતી ભાષાન્તર કરવામાં મ્હને સર્વાંશે પરિપૂર્ણ સહાયતા આપેલી છે, ી આ સ્થળે તેઓનો હું અતિ ઉપકાર માનું છું.

भरतनाटयशास्त्रनुं ભાષાન્તર થઈ રહ્યા પછી તે કેટલાએક કાળ સુધી મનું એમ દફતર દાખલ પડયું હતું, તેમાં દાખલ કરવાનાં કેટલાંએક સાહિત્યો- મેં સંગ્રહ કરી રાખ્યો હતો; પરંતુ એવા ગહન વિષયને સમજાણ પૂર્વક ારી લખી આપનાર માણસનો વાંકાનેરમાં અભાવ હોવાથી આજથી સાત પૂર્વે જામનગરના રાજકવિ શ્યામજી જયસિંહના પુત્ર કેશવલાલ મારા સે વ્રજભાષાના સાહિત્યોનો અભ્યાસ કરવા આવેલા કે જે આજ સુધી રા પાસેજ રહે છે; તેણે જામનગરની દરબારી સંસ્કૃત પાઠશાળામાં શાસ્ત્રી રણજી મૂળજી વ્યાસ પાસેથી સંસ્કૃત વ્યાકરણ તેમજ કાવ્ય સમ્બન્ધી લુંએક જ્ઞાન પ્રથમથીજ મેળવેલું હતું, જેથી મેં તેને **नाटयशास्त्र** ને સુધારી ખવાનું કામ સોંપ્યું; ધીરે ધીરે તેના હાથથી બધું લખાઈ તૈયાર થયું, અને

પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. મ્હારા શિષ્ય કેશવલાલના ઉક્ત કાર્યથી હું ઘણોજ
સંતુષ્ટ થયો છું, અને એ એક સારો કવિ નિવડે તથા લાંબું આયુષ્ય ભોગ
એવો પ્રેમપુરઃસર આશીર્વાદ આપું છું.

આ ઉપરાંત ગોંડલનિવાસી શાસ્ત્રી કાનજીભાઈએ સંસ્કૃતના વિષય
મ્હને કેટલીએક મદદ આપેલી છે, જેથી તેઓનો પણ ઉપકાર માનું છું.

વળી સાક્ષરોત્તમ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સાહેબે પણ મ્હારા ઉક્ત
ગ્રન્થને શોભાવવા માટે કેટલીએક અમૂલ્ય સૂચનાઓ આપેલી હોવા
તેઓનો પણ આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું.

નથુરામ સુંદરજી શુકલ,
વાંકાનેરનિવાસી

ભાવનગર, પોરબંદર, અને વાંકાનેરના રાજકવિ,

નથુરામ સુંદરજી શુકલ.

વાંકાનેર નિવાસી જન્મ વિ. સંવત ૧૯૧૮ ફાલ્ગુન વદી ૩.

The Bombay Art Printing Works, Fort.

उपोद्घात.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ઉન્હાળાની એક રમણીય સાંઝના પ્રકાશમાં રાજકોટ મની અંદરની એક નાની ગલીમાંથી અસાધારણ સૌન્દર્યનો એક તરુણ હસ્થ પસાર થતો હતો. તેનાં બધાં અંગો એવા સુઘટિત અને ઉજ્વલ હતાં, ની આંખમાંથી એવું કોઇ ગયબી નૂર નિર્ઝરતું હતું, તેનો પોશાક પણ વો સ્વચ્છ અને સુન્દર અને વિરલ હતો, કે તેના પ્રવેશથી આખી ગલીના તાવરણમાં ફેરફાર થયેલો, અને જોનારાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો મોહ પામેલાં.

એ અરસામાં હાઇસ્કૂલના પહેલા વર્ગના બે જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીમિત્રો એજ ગલીમાં રહેતા હતા; અને એ નવીન ગૃહસ્થ કોણ છે, એ જાણવા- તેમને પ્રબલ કુતૂહલ થયેલું. એ બે વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક ઘણાં વર્ષથી ર્ગવાસી થયેલ છે; અને તોપણ અમદાવાદમાં હિમાભાઇ ઇન્સ્ટીટયુટની દર હિન્દવત્સલ દાદાભાઇની છબી મૂકાવવા માટે આગ્રહી યત્ન કરનાર ણીવાળા વૈદ્ય હરિલાલ ઝીણાભાઇને આજે પણ ઘ ા બન્ધુઓ યાદ કરી શે. બીજો વિદ્યાર્થી આ ઉપોદ્ઘાતનો લખનાર પોતે.

હરિલાલ કુદરતનો અને સૌંદર્યનો નૈસર્ગિક સ્નેહી હતો,સૂક્ષ્મ અવલો- નો તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો.આ પુરુષની બુદ્ધિપણ તેની આકૃતિની માફક શિત હોવી જોઇએ, એવા આશયનો તેણે આપેલો અભિપ્રાય મને હજી બર યાદ છે.

અમારી જિજ્ઞાસા સંતુષ્ટ થવામાં ઘણી વાર લાગી નહીં. અમને ખબર ી કે એ આકર્ષક પુરુષ વાંકાનેરના કોઇ નથુરામ સુન્દરજી શુકલ કરીને છે, અને હિન્દી ભાષામાં ફાંકડી કવિતા લખે છે.

કવિનો ઉતારો અમારી પડોશમાંજ હતો. અમે ત્યાં ગયા. મળ્યા. થોડી ચિત થઇ. તેના સૌન્દર્યથી પ્રગટેલો મોહ તેની વિશારદ વાણીથી અતિશય ગયો. ખરેખર એવો સુઘડ આદમી મેં જિન્દગીમાં તે વખત સુધી જોયો

ન હતો. અસાધારણ માર્દવ, ઉજ્વલતા, પ્રકાશ, પ્રતાપ, સુવાસ વગેરે વિભૂતિ-ઓથી પરિવૃત એ કવિના અવિનાશી વદનને હું અત્યારે પ ણ દૃષ્ટિગોચર કરી શકું છું. બૃહસ્પતિના પુત્ર કચનું મને સ્મરણ થયેલૂં.

અસ્તુ. તે પછી વર્ષો વીતી ગયાં. કવિસપ્તકમાં કાન્તની વાણી માટે અભિપ્રાય લખ્યો, તે વખતે કવિને ખબર નહોતી, કે એ તખલ્લુસથી કવિતા લખનારની સાથે પોતે વસન્તના પહેલા બહારમાં વાતચિત કરી ચૂકયા છે.

અહીં મારૂં પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ઉપર રાખીને સૌરાષ્ટ્ર અને ઇતર રાષ્ટ્રોના સારા સારા સહૃદય સાક્ષરો અને કવિઓના પત્રોમાંથી થોડાં અવતરણો આપવાં મને ચોગ્ય લાગે છે.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ લખે છેઃ—

“ કવિ નથુરામ સુન્દરજી શુકલની ઓળખ ગુજરાતી આલમને કરાવવી પડે એમ નથી. પોરબંદર, વાંકાનેર ને ભાવનગરના રાજકવિ તરીકે તે કાઠિયાવાડમાં પ્રખ્યાત છે. સૌભાગ્યસુંદરી નાટકના કવિ તરીકે મુંબઇ એમને પિછાને છે. સુરદાસ વગેરે નાટકોથી ગુજરાતમાં તે સુપ્રસિદ્ધ છે. શૃંગારસરોજ, પ્રતાપપ્રતિજ્ઞા, કૃષ્ણબાલલીલા, એવા એવા ગ્રન્થોથી તે સાહિત્યના ઉપાસકોમાં જાણીતા છે. તેઓએ ગુજરાતી તથા હિન્દી કાવ્યોમાં તખ્તયશત્રિવેણિકા, ભાવસુયશવાટિકા, અમરકાવ્યકલાપ અને ભાવઆશીર્વચન વગેરે રાજપ્રશસ્તિના ગ્રન્થો લખેલા છે. તેમજ ઝંડૂવિરહ, ભાવવિરહ અને ત્રિભુવનવિરહ વગેરે કરુણારસપ્રધાન પુસ્તકો પણ લખેલાં છે. ઋષિરાય મહારાજ, હરિદાસ મહારાજ, અમૃતલાલ પઢિયાર, શંકરલાલ શાસ્ત્રી, નથુરામ શર્મા વગેરે યુનિવર્સિટીનાં સન્તાન નહીં એવા મંડલમાં કવિ નથુરામ વિરાજે છે. એમનો અભ્યાસ અને ઉછેર જૂની શૈલીનો છે. વિ-- સં-- ૧૯૩૭ માં તે ભૂજની પોશાળ (કવિની પાઠશાળા) માં ભણતા, અને ત્યાં અભ્યાસ પૂરો થયે કાશીતીર્થમ કાવ્ય ને અલંકારશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એમણે પૂરો કર્યો. પછી વરલ દરબારશ્રી હરિસિંહજી પાસે કેટલાંક વર્ષો તે રહ્યા હતા. ધીરે ધીરે એમની કવિતાની સુવાસ કાઠીયાવાડમાં ફોરતી ગઇ, અને ગુણીઓના ગુણજ્ઞ ભાવનગર નરેશ

મહારાજ તખ્તસિંહજીએ એમને રાજકવિ નીમ્યા. પોરબંદર અને કવિની જન્મભૂમિમાં પણ તેમનો સત્કાર થયો. કવિતા ઉપરથી તેમનું નાટકો ઉપર મન ગયું, અને સૌભાગ્યસુંદરીનો ખેલ તેમણે મુંબઇની ગુજરાતી નાટક મંડળીને લખી આપ્યો. તે પહેલાં અને પછી તળ વાંકાનેરની તથા અન્ય નાટક મંડળીઓને માટે પણ તેમણે કેટલાએક ઐતિહાસિક અને કેટલાએક કલ્પિત ખેલ લખ્યા, જેનાં નામો નીચે મુજબ છેઃ–

૧. કુમુદચંદ્ર.	૧૦. ભક્તકુટુમ્બ.
૨. કામલતાસ્વયંવર.	૧૧. કબીરવિજય.
૩. હલામણજેઠવો.	૧૨. તુકારામ.
૪. હરિશ્ચંદ્ર.	૧૩. નટીનટવર.
૫. રાજયયોગી.	૧૪. ભક્તિવિજય.
૬. લાલખાંનીલુચ્ચાઇ.	૧૫. નાગર ભકત.
૭. સતીસરોજિની.	૧૬. બિલ્વમંગળ અથવા સુરદાસ.
૮. માધવકામકન્દલા.	૧૭. શહેનશાહ અકબર.
૯. ગુમાનસિંહ.	૧૮. યોગકન્યા.

ઘણાં નાટકો લખાયા પછી એમનેજ હાથે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતના પાયા ઉપર નાટયશાસ્ત્ર લખાયું છે, એ પણ પગથિયું અનુભવનું સારૂં છે + + + તેમની કવિતામાં ચેતન છે, તેમની કાન્તિમાં ઓજસ્ છે,સ્વભાવે મળતાવડા, નિડર, બહાદૂર છે. તેમની કવિતામાં મીઠાશ અને ઉજળામણ ઉભયનો વાસ-છે. કુમાશમાં સમાઇ શકે એટલી કલ્પનાની પણ ગતિ વેગવન્તી છે. તેમના હૃદયમાંનું રૂધિર યૌવનભર ને ઉષ્માવાન છે. એમણે પોતાનો અનુભવસંચય અનેક નાટકોમાં ઠાલવી પછી આ નાટયશાસ્ત્ર રચવાનું ઉપાડયું છે. ”

આપણા સૌરાષ્ટ્રની બીજી સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ લખે છે :—

“ સંગીતના અભિનય અંગ ઉપર કોઇ પણ વિસ્તારવાળો ગ્રંથ ગુજરાતીમાં આજ સુધીમાં લખાયો હોય, તો તે કવિરાજ નથુરામ સુન્દરજીનું **નાટયશાસ્ત્ર** છે. એમાં એમણે ભરત નાટયશાસ્ત્રના દુર્બોધ ભાગ ઉપર સંગીત-

રત્નાકર આદિ પુસ્તકોના સાહાય્યથી પ્રકાશ પાડવા ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાચીન અભિનય કળાના જિજ્ઞાસુ અને શોધક ગુજરાતીનો માર્ગ નાટ્યશાસ્ત્રથી ઉક્ત દશામાં સરલ થશે. "

જામનગરનિવાસી શાસ્ત્રી હાથીભાઈશર્મા લખે છે :—

" श्रीभरताचार्यप्रणीतं नाट्यशास्त्रं कवीनां पद्धतिदर्शकस्य नाट्यकाराणामुत्तमशिक्षकस्य साहित्योपासकसहृदयानां काव्यरसास्वादनरुच्युत्पादकस्य प्रयोजनं प्रसाधयन्मनुष्याणां यावद्व्यवहारोपदेशकमिति नात्रमतद्वैतम् । तादृशस्यातिमहतः शास्त्रस्य संस्कृतभाषोपनिबद्धतयाऽद्यावधि तत् संस्कृतज्ञपुरुषैरेव यथाकथंचिदुपात्तलाभमासीत् । इदानीं वांकानेरपुरनिवासिशुक्लावटङ्कनथुरामकविवर्यै स्तत एव बहून्विषयानुद्धृत्य रसतरङ्गिण्यादितश्चोदाहरणादिकमुपादाय रमणीयं निबन्धनं गुर्जरभाषायामुपनिबद्धं येन गूर्जरभाषासाहित्ये अमूल्यसम्पदुन्मेषो जातः । यद्यपि गीर्वाणगिरो गुर्जरगवि सङ्क्रमणे हृस्वदीर्घव्यत्ययशषसाद्वैताद्यशुद्धिलेशाः क्वचित् क्वचिदपरित्यक्तावसतयस्तथापि प्रूफशोधकस्य सावधानत्वविरहनिबन्धनमिदं स्यादिति कलयामि । सर्वथा कविराजस्यायं प्रयत्नो गुर्जरभाषायाः सौभाग्यजनक इति शिवम् ॥ "

" શ્રી ભરતાચાર્ય પ્રણીત નાટ્યશાસ્ત્ર એ કવિઓને સારા નેતાનું, નાટ્યપ્રયોગકારોને ઉત્તમ શિક્ષકનું, અને સાહિત્યના ઉપાસક સહૃદયજનોને કાવ્યરસાસ્વાદની યોગ્ય અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી દેવાનું પ્રયોજન સારનાર હોવાની સાથે મનુષ્ય માત્રને સર્વપ્રકારનાં વ્યવહારજ્ઞાનનું ઉપદેશક છે. આવી મહત્તાવાળું શાસ્ત્ર સંસ્કૃતભાષાનિબદ્ધ હોવાથી અદ્યાવધિ માત્ર સંસ્કૃતજ્ઞ પુરુષોજ તેનો લાભ યથાકથંચિત્ લેઈ શકતા. હાલમાં વાંકાનેરનિવાસી કવિ નથુરામ સુંદરજીએ એ નાટ્યશાસ્ત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરીને છપાવ્યું છે, તેથી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં એક અમૂલ્ય ઉમેરો થયો છે. મૂલ સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલા વિષયને ગુજરાતી

ભાષાનું રૂપ આપતાં કેટલેક સ્થળે હ્રસ્વ દીર્ઘ વગેરે અશુદ્ધિદોષો રહેવા પામ્યા છે, પણ તે કોઈ સાક્ષરદ્વારા પ્રૂફ શોધવાનું નહિ બનવાનો પરિણામ જણાય છે. સર્વથા કવિરાજનો આ શ્રમ ગુજરાતી ભાષાનો સૌભાગ્યજનક છે. ”

શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકર.

સુપ્રસિદ્ધ શીઘ્રકવિ શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર લખે છે :—

“ नाट्यशास्त्रमवलोकितं मया, शुद्धगुर्जरगिराविनिर्मितम्
सत्कविप्रवरकीर्तिशालिना, शुक्लवर्यनथुरामशर्मणा ॥ १ ॥
दृश्यकाव्यरचनाविनिर्णयः श्रीमतो भगवतो महामुनेः
उत्तमं भरतशर्मणो मतं, शर्मदं समनुसृत्य निर्मितः ॥ २ ॥
इदमद्य नाटयशास्त्रं, भरतमुनेर्मतमनुत्तमं मनसा
आश्रित्य गुर्जरगिरा, रचितं शुक्लेन सुन्दरं सरलम् ॥ ३ ॥
अयमीदृशः प्रबन्धः, प्रथमः सर्वोपकारकारीति
दृष्ट्वैव तं विपश्चित्प्रवरा आनन्दसागरे मग्नाः ॥ ४ ॥
तत्कृतिकर्त्रे कविगणमणये नथुरामशर्मणे नितराम्
दास्यन्ति धन्यवादं, साशिर्वादोक्तियुक्तामिति मन्ये ॥ ५ ॥
यस्मिन्नभिनयविधयश्चतुर्विधावर्णिताः सविस्तारम्
सर्वे रसाश्च सरसं, सोदाहरणाः सुविस्तरालिखिताः ॥ ६ ॥
यद्यच्च नाटकानामुपयोगि प्रस्तुतं सुवस्तु मुदा
तत्तच्चवर्णितं सद्भावाढयं तेन सत्कविना ॥ ७ ॥
दर्शं दर्शं तदहं, परमं परितोषमाप्नोऽस्मि
प्राप्नोतुसुप्रसारं, सत्कविकीर्त्या समं हि सर्वत्र ॥ ८ ॥

नाटयप्रबन्धमुक्ताहारोऽयं हर्षदो भूयात्
श्रीशैलराजतनयाहृदयाधीशप्रसादतः सततम् ॥ ९ ॥
इति शङ्करलालशर्मणः परमेशं प्रति चन्द्रशेखरम्
सततं परमार्थनाऽस्ति मे, परमाहेशमहेशाजन्मनः" ॥ १० ॥

"કીર્તિશાળી કવિવર્ય નથુરામ સુન્દરજી શુકલે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં બનાવેલું નાટયશાસ્ત્ર મેં જોયું. તેઓએ શ્રીમાન્ સમર્થ મહામુનિ ભરતના કલ્યાણકારી મતને અનુસરી દ્રશ્યકાવ્યરચનાના નિર્ણયનું નિર્માણ કર્યું છે. ભરતમુનિના સર્વોત્કૃષ્ટ મતનો આશ્રય લઇ શુક્લ નથુરામે ગુજરાતી ભાષામાં લખેલું નાટ્યશાસ્ત્ર સુન્દર અને સરલ છે. તેઓનો આ પહેલવહેલો પ્રબન્ધ તમામને ઉપકારક છે, એમ જોઈ વિદ્વજ્જનો આનંદસાગરમાં નિમગ્ન થયા છે, અને ઉક્ત કૃતિના કર્તા કવિગણમાં મણિરૂપ શુક્લ નથુરામ સુંદરજીને આશીર્વાદપૂર્વક ધન્યવાદ આપે છે. કવિરાજે નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના અભિનયો સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે, અને તમામ રસો ઉદાહરણ પૂર્વક વિસ્તારથી રસિક શબ્દોમાં લખેલા છે; તેમજ જે જે નાટકોનાં ઉપયોગી પ્રસ્તુત વસ્તુ ગણાય છે, તે સર્વ સદ્ભાવથી પ્રશંસાપાત્ર નિવડે એવી રીતે વર્ણવેલ છે, કે જેનાપર દ્રષ્ટિપાત કરી કરીને હું પરમ સંતુષ્ટ થયો છું, અને એવો આશીર્વાદ આપું છું કે કવિ નથુરામની કીર્તિની સાથે તેની ઉક્ત કૃતિનો પણ સર્વત્ર પ્રચાર થાઓ. શ્રી પાર્વતીપતિ શંકરની કૃપાથી આ નાટયપ્રબન્ધરૂપી મુક્તાહાર હમેશાં હર્ષદાતા બનો, એવી પરમેશ્વર ચન્દ્રશેખર (શિવ) પ્રત્યે મારી (માહેશ્વરના પુત્ર શંકરલાલની) નિરંતર પ્રાર્થના છે."

ઉપરના મતો આપણા ગુજરાતી સાક્ષરોના છે. પણ કવિ નથુ-

રામ મુખ્યત્વે હિન્દી ભાષાના કવિ છે, અને હિન્દી ભાષાના જ્ઞાતાઓ એમની કેવી કદર કરે છે તે જાણવું ઉપયોગી છે.

જોધપુરનિવાસી બૃહત્કવિ વિદ્યાભાસ્કર પંડિતગુરુ લાલચન્દ્રશર્મા લખે છે :—

" श्रीमान् राज्यमान्य राजेश्री कविराज नथुराम सुन्दरजी योग्यम् लिखा बृहत्कविविद्याभास्कर पंडितगुरु लालचन्द्रशर्माके नमस्कार बंचावसी. तथा आपकी निर्मित (तरुनयशत्रिवेणिका) नामकी पुस्तककों श्रीयुत साधु महाराज भावनादासजीके मार्फत पायकर मुझे बडा भारी प्रमोद हुआ. आपकी काव्यशक्ति ओर श्रीमान् वैकुंठनिवासी बडे महाराजाबहादुर भावनगरकी पूर्ण राजभक्तिकों देख कर मेरे चित्तके अभिप्रायोंकों नीचे लिखे हुअे नव कवित्त्वोंमें जाहिर किये हैं. आशा है कि आप ओर आपके सज्जन मित्र इनें पढ कर खुशी होंयगे. उक्त पुस्तककी यह मेरी तर्फसें समालोचना है.

॥ छन्द मनोहर ॥

स्वस्तियुत भावनग्र लसत उदग्रपुर,
सुगुण समग्रमय सुकवि समाज है ॥
पंडित प्रवीन निज धरम अधीन भूरि,
विद्याबोध जिन सत्यशील सुखसाज है ॥
लालचन्द्र कहत सुदेशके अधीश जहां,
सो हैं अवधेशसे नरेश शिरताजहै ॥
महाराज अधिराज दीननिवाज आज,
भूप भावसिंह नर इन्द्रसे विराज है ॥ १ ॥

नृप भावसिंहके अनूप रूप राजसभा,
शास्त्ररीति साहितके सुकवि सुजान है ॥
राजे राजकवि जहां नथुराम सुन्दरजी,
शुक्ल शिष्ट धर्मनिष्ठ काव्य कृत्यवान है ॥
लालचन्द्र देत धन्यवाद हिय हेतकर,
कृतिकों निहारी अति अद्भुत ममान है ॥
तखत नरेंद्र यश विदित सुरेन्द्र सम,
पढत सुशर्म पर्म लहत महान है ॥ २ ॥
प्रेमसें पठाइ पूर्ण पुस्तक प्रमोद पूरी,
पाई हम प्रीतियुत कविसुखदेणिका ॥
भावनम्र भूत पूर्व भूपकी भलाई जामें,
अति अधिकाई गुणगणशतश्रेणिका ॥
लालचन्द्र कहै राजकविवर नथुराम
सुन्दरजी सुन्दर बनाई बोधएणिका ॥
कीन्ही अवलोकन अवलतें अखीर तक,
धन्य धन्य धन्य भूपतखतत्रिवेणिका ॥ ३ ॥
गीति छन्द कीर्तिमय कीन्हो है उपोदघात,
नीति सत्यवर्णनमें नृप यश भीनो है ॥
समर्पणपात्रिका भुवाल भावसिंहजीकी,
आशिरवचन अति अधिक नवीनो है ॥
तखत सुरेश्वरको जीवनचरित्र चित्र,
लसत पवित्र वर वृत्त चित चीनो है ॥
लालचन्द्र कहै राजकविवर नथुराम
सुन्दरजी शुक्ल काव्यकृतिमें प्रवीनो है ॥ ८ ॥

लिख्यो है संगीत भूप तखत विनोद राग,
रागिनीन ताल शास्त्ररीति अनुसारी है ॥
तखतयशबावनी कवित्तनमें दान ताको,
वर्णन कियो है चित्र कविता प्रसारी है ॥
लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम
सुन्दरजी शुक्ल सारी सुमति तिहारी है ॥
तखतयशको सँगीत सुमन लिख्यो है तहां,
रागिनी गजल ताल मोदके विहारी है ॥ ५ ॥
तखत बिरह बारी बावनी रची तें महा,
दुःख उपजावनी सुनेतें सबहीके है ॥
कर्ण भोज विक्रमतें अधिक वदान्य भूप,
तखत नरेश्वरके सुयश सुनीके है ॥
लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम
सुन्दरजी शुक्ल शामधर्म निज पीके है ॥
आश्रम सुपत्र लिख्यो आश्रय पवित्र सुधी,
माननीय शिष्टनके उपकृत जीके है ॥ ६ ॥
पुस्तक पढत पायो परम प्रमोद हम,
तखत त्रिवेणिका त्रिवेणीसी सुधारी है ॥
व्यंग धुनी व्यंजना अलंक्रिया सुलच्छना त्यों,
संस्कृत पराकृत बीचि विसतारी है ॥
लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम
सुन्दरजी भगीरथ शोभा अधिकारी है ॥
तखत नरेश्वरको पुण्यवारि भूमें यह
अमर कियो है सदा आशिष हमारी है ॥ ७ ॥

महाराज अधिराज भूप भावसिंह वीर,
सुगुण समुद्र साचो लसे प्रजापाल है ॥
दाता दिव्य दिपत दयालु दीह दीननको,
परउपकारी भारी धर्म रखवाल है ॥
लालचन्द्र देतहै अशीष चिरजीवो सदा,
तखतनरेश्वरके प्यारे अति लाल है ॥
राज अभिषेक लेकें सफल कियो है नृप
गुणमय नाम भावनगर सुवाल है ॥ ८ ॥

विजय सदैव भावसिंह नर इन्द्रजूकी,
जय जय भावपुर भूप महाराज है ॥
गुनि निज साम धर्म अति सनमान देकें,
कीनो है दिवान प्रभाशंकर स्वराज है ॥
लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम,
फैल्यो यश भूपतिको भारत विराज है ॥
शंकर कृपातें पूत दलपतके प्रतापी,
चीफ कारभारी लसे प्रजा सुखसाज है ॥ ९ ॥

॥ इत्यलं सुकविषु ॥

કેટલાએક નમ્ર વાંચનારાઓને કદાચ આશ્ચર્ય થશે કે આ સદ્ગૃહસ્થો પોતે પોતાને “ બૃહત્કવિ વિદ્યાભાસ્કર ” અને “ પંડિત ગુરુ ” અને “ શાસ્ત્રી ” વગેરે કેમ લખી શકતા હશે ? એવાઓએ સમજવું, કે એ પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિ જૂની અને તેટલા માટે જૂનાના ભક્તો તરફથી પૂજ્ય છે. ઉક્ત પંડિતજી હિન્દી તેમજ સંસ્કૃત ઉભય ભાષાના સમર્થ કવિ છે.

" प्रियकविवर नत्थूरामजी साहिब !

भवत्प्रेरित " तख्तयशत्रिवेणिका "की पुस्तक भावनादासजी महाराजके द्वारा मुझे मिली, जिसे में सहर्ष अंगीकार (स्वीकार) करताहूं. आपके इस अनुग्रहका में वर्णन कहां तक करूं. केवल धन्यवाद देकर परमात्मासें आपके आयुरारोग्यतया दीर्घजीवी होनेकी प्रार्थना करताहूं. राजालोग कवियोंको केवल इसी लिये सन्मानपूर्वक रखते हैं कि वे उनका यश निर्माण करे, ओर दीर्घकाल तक संसारमें नाम बना रहे. हमारे मारवाडी भाषामें नाम स्थिर रहनेके दोही कारण एक प्राचीन कहनावतमें प्रसिद्ध है. कहते है कि " नाँव रहै कै गीतडाँ कै भींतडाँ " सो गीतडां तो कविता वा पुस्तक रचना (गद्यपद्येकृतौकवेः) इसके अनुसार और भींतडां " इमारत " बनवानेसें. बस इन दोके सिवा कोई उपाय नाम चिरस्थाई रखनेका नहींहै. आपने यह पुस्तक रचकर महाराज तख्तसिंह बहादुरका अटल नाम कर दिया. आपने लवणकों उज्वल कर दिया.

मैंने इस पुस्तककों देखी तो यह पुस्तक गुर्जरभाषा और गुर्जर लिपीमें है. कविता नागरी भाषामें है. गुर्जर भाषामें मुझको अत्यल्प बोध है इस लिये गद्यके विषयमें अपनी अनुमति प्रकाश नहीं कर सकता. और अभी इतना सावकाशभी नहीं कि किसी गुजराती के पास जाकर वा बुलाकर श्रवण करूं. तथापि जो आपकी कविता नागरी भाषामें है उसके लिये मेरी यह अनुमति है कि—आपकी कविता प्राचीन प्रनालीका अनुकरण करती है. और सरस कविताहै, इसे पढकर चित्तकों अत्यन्त हर्ष हुआ.

જોધપુર નિવાસી સાધુમહારાજ શ્રી ભાવનાદાસજી કે જેમણે भावनीनाममाला વગેરે ઘણા ગ્રન્થો રચ્યા છે, તેઓની આજ્ઞાથી તેઓના શિષ્ય શાલિગ્રામજી લખે છેઃ—

॥ कवित्व ॥

" व्यंगतें विलच्छन सुलच्छनातें लच्छित है,
सुरभि सुहाय रही सुवरन वरनमें ॥
चारु चटकीली नव रसतें रसीली रम्य,
अधिक विराज रही आभा आभरनमें ॥
शालिग सुहावनीहै भावध्वानिहुतें भली,
चातुरी दिखाई देत चरनचरनमें ॥
कविता तिहारी कमनीय कला कामिनीसी,
सुंदर सुवन वसी कविके करनमें ॥ १ ॥

॥ दोहा ॥

रसिक सुकवि नथुराम तव, कृति निहारी कमनीय ;
भावन शिष शालिग भन्यो, भलकवित्व भवदीय ॥ २ ॥

કવિસ્વરૂપ પર પ્રકાશ પાડવાને આ પ્રસંગે આથી વધારે પત્રો કે અભિપ્રાયોની આવશ્યકતા નથી. એટલે હવે આપણે રસિક સુકવિની કમનીય કૃતિને જરા નિહાલીએ, પુસ્તકમાં પ્રવેશ કરીએ.

ભરત નાટયશાસ્ત્રમાં નાટચોત્પત્તિનો અધ્યાય પહેલો છે; પણ આપણા " રસિક સુકવિ " એ તે પહેલાં દ્રશ્યકાવ્ય નિર્ણય માટે મીમાંસા કરી છે, જે ઉપયોગી છે.

નાટચોત્પત્તિના અધ્યાયમાં—

" ग्राम्यधर्मे प्रवृत्तेतु, कामलोभवशंगते,
ईर्ष्याक्रोधादि संमूढे, लोके सुखितदुःखिते. "

એ શબ્દો કહ્યા છે તે વર્તમાન સમયને પણ લાગુ પડતા હોવાથી નાટક પ્રીચ્છવા યોગ્ય અને ઉપયોગી વસ્તુ છે.

કવિ નથુરામ લખે છે તેમ—

" નાટકમાં કોઇ વખત દ્વન્દ્વદર્શન, ક્યાંઈ ક્રીડા, કોઇ વખત અર્થપ્રાપ્તિ, ક્વચિત સમાનતા, ક્યાંઇ હાસ્ય, ક્યાંઇ યુદ્ધ, ક્યાંઈ કામ ને વધ બતાવે છે. ધર્મીઓને ધર્મ અને કામીઓને કામ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અવિનીતને નિયમમાં લાવે છે, મદોન્મત્તને દમન, શંઢને ઉત્સાહ, મૂર્ખને બોધ, વિદ્વાનને ચાતુર્ય, ધનવાનને વિલાસ, દુઃખીને ધૈર્ય, ઉદ્યોગીને દ્રવ્ય, અને ઉમને શાન્તિ આપે છે. " નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૨.

હાલના તમામ નાટક લખનારાઓને નાટકના ગુણો સંબંધી નીચેના શબ્દો પણ ઘણા ઉપકારક અને પ્રકાશક લાગવા જોઇએ.

" નાટક વિવિધ ભાવવાળું, વિવિધ અવસ્થા બતાવવાવાળું, લોક વૃત્તાંતને અનુસરનારૂં, ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ પુરુષોનાં ચરિત્રોને બતાવનારૂં, હિતોપદેશ કરનારૂં, ધૈર્ય આપનારૂં, સુખ કરનારૂં, સુખી હોય સમર્થ હોય—શોકપીડિત હોય અથવા તપસ્વી હોય તે બધાઓને વિશ્રાંતિ આપનારૂં, યશ ને આયુષ્ય વધારનારૂં, હિતકારી, બુદ્ધિવર્ધક અને લોકોને સદ્ ઉપદેશ આપનારૂં હોવું જોઈએ. "...............

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૩.

નાટકશાળા અને રંગદેવતાપૂજન એ બંને અધ્યાયોમાં વિવેકી વાંચનાર ઘણી રમણીય અને વિચારણીય ઐતિહાસિક હકીકતો જોઈ શકશે.

આ પછી કવિ સંગીતરત્નાકરમાં ઉતરે છે, અને નીચેનું મોતી પ્રથમજ બહાર લાવે છે:—

" ગીત વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણ મળી સંગીત કહેવાય છે."

આજકાલ "સંગીત" શબ્દના ઉપસર્ગને નિરર્થક માની લઈ આપણે તેને સામાન્ય "ગીત" ના અર્થમાં વાપરવા લાગ્યા છીએ, એ પ્રસંગે આ વ્યાખ્યા ખાસ ઉપયોગી છે.

પણ સ્વર અને નાદ અને શ્રુતિ અને તાનનાં ઊંડાં પાણીમાં સંગીતરત્નાકરના એ મહોદધિમાં—કવિની સાથે પ્રપાત કરવાનો આનંદ વાંચનારના પોતાના અનુભવ માટે રાખી હાલ આગળ ચાલવું ઉચિત છે.

ગાનના વિષયમાં ધ્રુવા સંબંધી વિવેચન સૂક્ષ્મ અને પ્રકાશક છે. સંજ્ઞાઓ એક એક રત્ન જેવી સુંદર અને રમણીય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગાયત્રી ધ્રુવાની જાતિઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. તનુમધ્યા	૭. જલા
૨. શાલિની	૮. સુનન્દા
૩. મકરશીર્ષા	૯. લલિતા
૪. વિમલા	૧૦. પંક્તિ
૫. વીર્યા	૧૧. નલિની
૬. ગિરા	૧૨. નીલતોયા

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૪૧.

અને જગતીની જાતિઓ નીચે મુજબ છેઃ—

૧ કમલલોચના, ૨ અતિચપલા, ૩ મદકલિતા.

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૪૩.

વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંએક એવાં સૂત્રો આવે છે કે જે એટલા જૂના વખતમાં લખાએલાં છતાં હાલ પણ ઘણાઓને અજ્ઞાત છે. ઉદાહરણ તરીકે—

" દૈત્ય અને રાક્ષસોના આશ્રય મેઘ, પર્વત અને સમુદ્ર યોજવા."

" જે અર્થો ભાષણથી ન કહેવાય તે ગીતોથી કહેવા. "

" રાજાની સ્ત્રીઓને માટે પૃથ્વી, જ્યોત્સ્ના, હાથણી અને નદી વગેરે તથા મધ્યમ જાતિની સ્ત્રીઓ અને વૈશ્યવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે દીર્ઘિકા, ટીટાડી, લતા, સારસી, મયૂરી અને હરણી વગેરે આશ્રય યોજવા. "

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૫૦.

વાદ્યના વિષયમાં પુસ્તકની અંદર થોડીજ હકીકત આપી શકાઇ છે. તરત નર્તનનો વિષય શરૂ થાય છે. એ વિષયમાં અંગહારના ભેદો અને તેની સંજ્ઞાઓ વાંચતાં વાંચનારને સાનન્દાશ્ચર્ય થશે; અને તે સંગીતરત્નાકરમાંથી પુનઃ નાટયશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરશે.

પૂર્વ રંગવિધિ ભરત ઋષિઓને સંભળાવે છે. કવિ નાટયશાસ્ત્રમાં એ આખ્યાયિકાનું રૂપ રાખી રહ્યા નથી. પછી સૂત્રધારપ્રવેશ, દિશાવન્દન વગેરે સંબંધી સૂચનાઓ છે.

ભરતનાટયશાસ્ત્રમાં રસનો વિષય સંક્ષેપમાં ચર્ચેલો છે, એ ખામી દૂર કરવાને કવિએ સારો વિસ્તાર કર્યો છે. દ્રષ્ટાન્તો જુની પદ્ધતિનાં છે; અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સારા અભ્યાસકોને સંતોષકારક નહિ થઈ પડે. પણ કાવ્યની સ્વતંત્ર કળાના પ્રદેશમાં શાસ્ત્ર પ્રવેશ કરે, અને કાવ્ય તેની સેવા કરે, ત્યારે એજ પરિણામ આવે, એ સમજી શકાય એવી વાત છે.

અને તોપણ પ્રાસાદિક કવિની વાણી વારંવાર શ્રુતિગોચર થાય છે. જુઓ—

“ માતારેણુકાના નેત્ર નીરજથી નીકળતી,
ધીંગી અશ્રુધારા જોઇ રોષ હૃદયે ધર્યો.
રક્તના સમૂહવાળું તાત જમદગ્નિતણું,
વક્ષઃ સ્થળ જોઈ ભારે ક્રોધ ઉરમાં ભર્યો.
શત્રુ સહસ્રાર્જુનનો નાશ કરવાને કાજ,
અસહનતાનો અગ્નિ નયનથકી ઝર્યો.
ગાઢ વૈરે પ્રકતી ભ્રૂની નૃત્ય કળા કેરા,
સૂત્રધાર સરખો કુઠાર કરમાં ધર્યો. ”

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૧૧૯.

રસ પછી ભાવનો વિષય આવે છે, અને પુસ્તકમાં તે ઉપયોગી વિસ્તારથી ચર્ચેલો છે.

તે પછી આંગિકાભિનયનો વિષય આવે છે. અહીંજ પ્રસ્તુત પુસ્તકની ખાસ નવીનતા અને પ્રકાશકતા પ્રગટ થાય છે.

જુઓઃ—“ દૃષ્ટિભેદ. દૃષ્ટિ છત્રીશ પ્રકારની છેઃ—

કાન્તા, હાસ્યા, અદ્‌ભુતા, સ્નિગ્ધા, હૃષ્ટા, લલિતા, મુકુલા, મદિરા ” વગેરે.

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૨૦૨.

દૃષ્ટિના આવા અને આટલા ભેદ વાંચનારે અગાઉ કોઈ પણ પુસ્તકમાં વાંચેલા હોવાનો સંભવ નથી.

પણ પુસ્તકનું વધારે અવલોકન કરવાની અને વાંચનાર બંધુને રોકી રાખવાની જરૂર કે ઇચ્છા નથી. ઉતારવા લાયક અને તારીફ કરવા લાયક ઘણી વાતો છે. ઘણાં રત્નો કવિએ એકઠાં કર્યાં છે. જુઓ

આ દેવશીલા સ્ત્રીની વ્યાખ્યા—

"સ્નેહવાળાં અને ઝગઝગતાં નેત્રવાળી, સ્થિરભાવવાળી, મન્દ નિમેષવાળી, રોગ વિનાની, કાન્તિવાળી; સત્યતા, સરલતા અને દયાયુક્ત; અલ્પસ્વેદવાળી, સમાન પ્રીતિવાળી, ગન્ધ અને પુષ્પમાં પ્રેમવાળી તથા હૃદયને સુખ કરનારી હોય તે."

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૪૦૧.

અને છેવટે નાટયશાસ્ત્રના અધ્યાયમાં—

"यस्माज्ज्ञानमदोन्मत्ता, न चेच्छाविनयान्विताः
तस्मादेतद्धि भवतां, कुज्ञानं नाशमेष्यति"

એ જે કથા કહેલી છે તેનું રહસ્ય સાક્ષરો સમજશે એવી આશા છે.

વાંચનારની રજા માગતાં એટલું જણાવવું આવશ્યક છે કે આ પુસ્તકમાં જે છબી આપવામાં આવી છે તે આ લેખકની વિનંતી ઉપરથીજ કવિએ પડાવેલી છે. અને એ છબી જોઈને વાંચનારને જે આનંદ થાય તેમાં કવિના સૌંદર્યની સાથે આ લેખકની પોતાની પણ અલ્પની સેવા સમજવામાં આવશે એવી પ્રાર્થના સાથે આ લાંબો ઉપોદ્ઘાત પૂરો કરૂં છું.

ભાવનગર,
૨૩–૫–૧૧.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.

प्रस्तावना.

હરેક કાર્યમાં કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, તો પછી નિર્વૃત્તિ ધર્મ પરાયણ મુનિને ગીત તથા નૃત્યપ્રધાન નાટ્યશાસ્ત્ર રચવાનું શું પ્રયોજન હશે ? એવી શંકા સહજ થાય છે; જેના નિવારણ માટે સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

" वेदेतिहासकाव्यादि शब्दभेदास्त्रिधा मतः
उपदेशो नृपसुहृत्सुन्दरीरीतितः क्रमात् "

વેદ એ રાજોપદેશ છે, ઇતિહાસ એ મિત્રોપદેશ છે, અને કાવ્ય એ કાન્તોપદેશ છે. એટલે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ અને કાવ્ય વગેરેના હરેક ગ્રન્થો પ્રાચીન મુનિઓએ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે રચેલા છે.

વળી " કાવ્યપ્રકાશકાર " લખે છે કે:—

" काव्यं यशसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये,
सद्यः परनिर्वृतये, कान्तासाम्मिततयोपदेशयुजे."

કાવ્ય એ યશને માટે, વ્યવહાર જાણવા માટે, પાપ નિવૃત્ત થવા માટે, ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ અર્થે અને સાધ્વી સ્ત્રીઓની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે રચવામાં આવે છે. એ કાવ્ય બે પ્રકારનું છે, શ્રવ્ય અને દ્રશ્ય. તેમાં માત્ર સાંભળીને જેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરાય છે તેવાં રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કિરાતાર્જુનીય વગેરે શ્રવ્ય કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષામાં સંખ્યાબંધ છે; અને તે મનુષ્યોને ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તાવવા

માટે વિદ્વાન્ પુરુષોએ રચેલાં છે. પરંતુ જે અરસિક છે, અનભિજ્ઞ છે અને અવકાશ વિનાના છે, તેમજ નૃત્ત ગીતમાં પ્રીતિવાળા છે, તેવા રાજકુમારો અને ધનાઢ્ય પુરુષો તે ઉપદેશ શ્રવણ કરવા આદર કરતા નથી, તેમને પણ ઉપદેશ કરવાના હેતુથી બીજા પ્રકારનાં દ્રશ્યકાવ્ય એટલે જોવાથી ઉપદેશ આપનારાં નાટકો પ્રાચીનકાળમાં વિદ્વાનોએ રચ્યાં છે.

ધર્મશાસ્ત્ર, વેદાન્ત, ન્યાય, મીમાંસા વગેરે દરેક શાસ્ત્રો પુરુષાર્થસિદ્ધિના ઉપદેશ માટે રચવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ તે દુર્બોધ હોવાને લીધે તેમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા પુરુષોનો પ્રવેશ થઇ શકતો નથી. તેથી તેવાઓને તે શાસ્ત્રશ્રવણમાં કંટાળો આવે છે, માટે તેવાઓને પણ સદુપદેશ કરી સન્માર્ગમાં પ્રવર્ત્તાવવા એ દ્રશ્યકાવ્યનું પ્રયોજન છે. કહ્યું છે કેઃ—

" स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं, शास्त्रमप्युपयुज्यते;
प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटुकौषधम् "

કાવ્યના મધુરરસ સાથે મળેલું શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશ કરવામાં વધારે ઉપયોગી થાય છે. જેમ બાળક પ્રથમ મધ ચાટીને પાછળથી એ બહાને કડવું ઔષધ પણ પીએ છે, તેવીજ રીતે જેઓ શાસ્ત્રના અર્થોને ગ્રહણ ન કરી શકે તેવા મંદબુદ્ધિવાળા હોય, અથવા નૃત્ય ગીતમાં પ્રીતિવાળા હોવાથી શાસ્ત્રશ્રવણમાં અનાદર કરનારા હોય, તેવાઓને નૃત્ય અને ગીતથી રુચિ ઉત્પન્ન કરાવી સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં નાટકો પરમ ઉપયોગી છે.

શ્રવ્યના આધાર વિના દ્રશ્ય બની શકતું નથી.

" સરસ્વતી કંઠાભરણકાર " લખે છે કેઃ—

" यद्विधौ च निषेधे च, व्युत्पत्तेरेव कारणम् ;
तदध्येयं विदुस्तेन, लोकयात्रा प्रवर्तते "

જે વિધિ અને નિષેધને વિષે વ્યુત્પત્તિના કારણરૂપ છે, તે અધ્યયન કરવા લાયક અર્થાત્ ભણવા લાયક (કાવ્ય) જાણવું. લોકયાત્રા (લોકવ્યવહાર) એથીજ પ્રવર્ત્તે છે.

" काव्यं शास्त्रेतिहासौ च, काव्यशास्त्रं तथैव च;
काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम् "

એ કાવ્ય ૧. કાવ્ય, ૨. શાસ્ત્ર, ૩. ઈતિહાસ, ૪. કાવ્યશાસ્ત્ર, ૫. કાવ્યેતિહાસ, અને ૬. શાસ્ત્રેતિહાસ એ રીતે ૭ પ્રકારનું છે.

જેમાં ઉક્તિપ્રધાન હોય તે " કાવ્ય. "
જેમાં શબ્દપ્રધાન હોય તે " ઇતિહાસ. "
જેમાં અતીત અર્થ પ્રધાન હોય તે " ઈતિહાસ. "
જેમાં કાવ્યથી શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે તે " કાવ્યશાસ્ત્ર. "
જેમાં કાવ્યથી ઇતિહાસ કહેવામાં આવે તે " કાવ્યેતિહાસ. "
જેમાં શાસ્ત્રથી ઇતિહાસ કહેવામાં આવે તે " શાસ્ત્રેતિહાસ. "
આ કાવ્યના સમગ્ર ભેદ દ્રશ્યકાવ્યના ઉપકારક બને છે.

દ્રશ્યકાવ્યના આદિ આચાર્ય મહાત્મા ભરત મુનિ છે, તેઓએ नाट्यशास्त्रમાં લખ્યું છે કે:—

" नाट्यवेदं ततश्चक्रे, चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ;
जग्राह पाठ्यं ऋग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान्, रसानाथर्वणादपि "

સામાન્ય રીતે વિચાર કરતાં " ઋગ્ " આદિ ચારે વેદોમાં " પાઠ્ય " આદિ નાટ્યનાં બીજો વિદ્યમાન હોવાથી નાટ્ય વેદરૂપજ છે.

ઋગ્વેદનાં સંવાદરૂપ સૂક્તો અને યજ્ઞવિધા પૂર્વે નાટકને સારી રીતે ઉપકારક બની હોય એમ ભાસે છે. વાસ્તવિક રીતે ભરત પોતે નાટ્યના પૂર્વરંગને ઇજ્યા (યજ્ઞ) કહે છે:—

" इज्यया चानया नित्यं, प्रीयन्तां देवता इति "

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, અ. ૫ શ્લો. ૧૦૨.

અને કવિકુલગુરુ કાલિદાસ પોતાના " માલવિકાગ્નિમિત્ર " માં ચાક્ષુષ્ યજ્ઞ કહે છે:—

" देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं,
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा;
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते,
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम् "॥

મુનિઓ (ભરત આદિ)–શંકરે પાર્વતીની સાથે કરેલ સંબંધવાળા સ્વાંગ (આત્મદેહ) ને વિષે બે પ્રકારે (લાસ્ય તથા તાંડવરૂપે) વિભક્ત, ત્રણ ગુણ (સત્વ, રજ અને તમ) થી ઉદ્ભવેલું. લોકોના સુખદુઃખાત્મક ચરિત્રોથી યુક્ત, નાના પ્રકારના રસવાળું. ભિન્નરુચિના જનોને ઘણે ભાગે એકી સાથે સંતુષ્ટ કરનારું આ નાટય કાન્ત અર્થાત્ પશુવધ આદિથી રહિત " ચાક્ષુષ્ યજ્ઞ " છે, એમ માને છે.

જૂના બૌદ્ધશિલ્પ કામમાં પ્રસંગના પ્રસંગ કોતરેલા જોવામાં આવે છે. જેમ-ઉત્તરરામચરિતના પહેલા અંકમાં ચિત્રવીથીનો પ્રસંગ, બુદ્ધ પાસે અજાતશત્રુનો પ્રસંગ, અને બુદ્ધ જાતકોના પ્રસંગો કોતર કામમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. નિમિષદિક સત્રો (યજ્ઞો) માં " ઘણો વખત પહોંચે તેવા યજ્ઞો " અને સૂતપુરાણીને મુખે આખ્યાનોના પાઠ છે, તેમાં પહેલાં વાચિકાભિનયનું બીજ છે.

નાટયશાસ્ત્રના આચાર્ય ભરતમુનિએ પૂર્વે ઇન્દ્રાદિ દેવોની સમક્ષ નટદ્વારાએ નાટકો ભજવી બતાવ્યાં હતાં; અને ત્યાર પછી નહુષરાજા ઈન્દ્ર પાસે યાચના કરી નાટકને પૃથ્વીપર લાવ્યો. એટલે ખરી રીતે વિચાર કરતાં નહુષ રાજાથીજ ભરતખંડમાં નાટકનો પ્રચાર પરિપૂર્ણ રીતે થએલો જણાય છે.

વ્યાકરણના આચાર્ય પાણિની અષ્ટાધ્યાયીમાં લખે છેઃ—

“ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ”

पाराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इति पाराशरिणो भिक्षवः । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते इति शैलालिनो नटाः ॥ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પાણિનીના વખતમાં પણ નટસૂત્ર વિદ્યમાન હતાં.

બૌદ્ધ અને જૈનસૂત્રોમાં નાટક જોવાની મના કરી છે, એ ઉપ-રથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે–ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતક પહેલાં નાટકો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં.

પૂર્વે નટદ્વારાએજ નાટક થતાં એમ ન હતું; પરંતુ આર્ય રાજ-કુમારો અને રાજકુમારિકાઓ પણ નાટક ભજવતાં હતાં. “ હરિવંશ ” માં લખ્યું છે કે—વજ્રનાભના વજ્રપુર નામે નગરમાં યાદવકુમારોએ ભૌમ (ભૌમાસુરે હરણ કરી પર્વતમાં છુપાવેલી) સ્ત્રીઓની સાથે “ કૌબેરરંભાભિસાર ” નામનું નાટક ભજવી બતાવ્યું હતું ; પણ એ વખતનાં કોઇ પણ નાટકો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર નામથીજ જાણી શકાય છે.

નાટક પહેલાં નૃત્ય હોવું જોઇએ, કારણ કે “ દશરૂપક ” ના આરંભમાં રૂપકના ભેદોની ગણના હેઠળ ટીકાકાર લખે છેઃ—

" डोम्बी श्रीगदितं भाणो, भाणीप्रस्थानरासकाः
काव्यं च सप्त नृत्यस्य, भेदाः स्युस्तेऽपिभाणवत् "

ડોમ્બી, શ્રીગદિત, ભાણ, ભાણિકા, પ્રસ્થાન, રાસક અને કાવ્ય એ સાત નૃત્યના ભેદ છે; અને તે ભાણ સરખા જ છે. આમાં ડોમ્બી સિવાયનાં સમગ્ર નામ રૂપક તથા ઉપરૂપકમાં આવે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે–જે વસ્તુ પ્રથમ નૃત્યરૂપે ભજવવામાં આવતું હતું, તેમાંથી જ રૂપક તથા ઉપરૂપકની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

વળી " સરસ્વતી કંઠાભરણકાર " લખે છે:—

" यदाङ्गिकैकनिर्वृत्यमुज्झितं वाचिकादिभिः
नर्तकैरभिधीयेत प्रेक्ष्यमाक्ष्वेडिकादि तत् ॥
तल्लास्यं ताण्डवं चैव, छलिकं सम्पया सह ;
हल्लीसकञ्च रासञ्च, षट्प्रकारं प्रचक्षते ॥

આંગિકાભિનયથી યુક્ત અને વાચિકાદિ અભિનયથી વર્જિત જે આક્ષ્વેડિક આદિ પ્રેક્ષ્ય (દ્રશ્ય) તે નર્તકોએ નર્તન કહેવાય છે. તેના લાસ્ય, તાંડવ, છલિક, સમ્પા, હલ્લીસક અને રાસ એવા ૭ ભેદ છે.

શૃંગારરસપ્રાધાન્ય નર્તન તે " લાસ્ય. "
વીરરસપ્રાધાન્ય નર્તન તે " તાંડવ. "
શૃંગાર અને વીરરસપ્રાધાન્ય નર્તન તે " છલિક. "
" સમ્પા. "

ઘણી સ્ત્રીઓના નર્તનમાં એકજ નેતા હોય તે "હલ્લીસક" જેમ ગોપીઓના ગણમાં શ્રીકૃષ્ણ.

તાલ તથા લય આદિથી સંયુક્ત હલ્લીસક એજ " રાસ " કહેવાય છે.

આમાં પણ "હલ્લીસ" અને "રાસ" એવાં નામો ઉપરૂપકનાં ભેદોમાં આવે છે.

"માલવિકાગ્નિમિત્ર" ના પ્રથમ અંકની શરૂઆતમાં જ એક ચાલિત નામનું નૃત્ત વિશેષ લખેલું છે; અને તેની ટીકામાં લક્ષણ પણ આપ્યું છેઃ—

" तदेतच्चालितं नाम, साक्षाद् यदभिनीयते ;
व्यपदिश्य परावृत्तं, स्वाभिप्रायप्रकाशकम् " ॥

પરાવૃત્તનો વ્યપદેશ કરી પોતાના અભિપ્રાયનો પ્રકાશ કરનાર જે નૃત્તનો સાક્ષાત્ અભિનય કરી બતાવાય, તે ચલિત નામનું નૃત્ત જાણવું.

વળી એજ અંકમાં ટીકાની અંદર "નૃત્તરત્નાકર" માં કહેલ પ્રેરણના પાંચ અંગનાં નામ જણાવે છેઃ—

" नृत्तं तथैव कैवारो, घर्घरो वागडं तथा;
गीतं चेति समाख्यातं, प्रेरणस्याङ्गपञ्चकम् ॥
आभिस्त्वेतत्प्रयोक्तव्यं, कैवारं वागडं विना "

નૃત્ત, કૈવાર, ઘર્ઘર, વાગડ અને ગીત એ પ્રેરણનાં પાંચ અંગ છે; તેમાંથી વાગડ વિના કૈવારનો પ્રયોગ સ્ત્રીઓએ કરવો.

પૂર્વે રાજાઓની અને ઉચ્ચ શ્રેણિના લોકોની કુમારિકાઓને વિદ્યાભ્યાસની સાથે સંગીતની તાલીમ પણ આપવામાં આવતી. તેના દાખલાઓ ઘણાં નાટકોમાંથી મળી આવે છે. જેમ—માલવિકાગ્નિમિત્રના પ્રથમ અંકમાં—

" ગણદાસ—(બકુલાવલિકા પ્રત્યે)

" यद्यत्प्रयोगविषये, भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ;
तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥

જે જે પ્રયોગવિષય (અભિનયાર્થ) માં હું તેને (માલવિકાને) ભાવિક અર્થાત્ નૃત્ય શીખવું છું, તે તે વિષયને વિશેષ કરી બતાવી એ બાલા જાણે મને ઉપદેશ કરતી હોય નહિ શું !

વળી—

पात्रविशेषे न्यस्तं, गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः
जलमिव समुद्रशुक्तौ, मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥

મેઘનું જળ સમુદ્રની છીપમાં પડી જેમ મુક્તાફળ બની જાય છે, તેમ ઉપદેષ્ટા (ગુરુ) નું શિલ્પ (કુશલવિદ્યા) પાત્ર વિશેષને વિષે મુકાય તો ગુણાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે.

બકુલાવલિકા—अह कहिं वो सिस्सा । તમારી શિષ્યા કયે સ્થળે છે ?

ગણદાસ—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य विश्रम्यतामित्याभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता प्रवातमासेवमाना तिष्ठति.

હમણાજ મેં પંચાઙ્ગાભિનયનો ઉપદેશ કરી વિશ્રાન્તિ લેવાનું કહેતાં દીર્ઘિકાના અવલોકન અર્થે ગવાક્ષે ગએલી તે (માલવિકા) સમીરનું સેવન કરતી (હવા ખાતી) ત્યાંજ બેઠી છે. ઇ."

તેમજ જ્યારે વજ્રનાભના વજ્રપુરની અંદર યાદવકુમારો સાથે લીલા અબળાઓએ સંગીત (नृत्तंगीतं तथा वाद्यं, त्रयं संगीतकं स्मृतम्) ની તાલીમ લીધેલી હોવી જોઇએ. કારણ કે સંગીતમાં અનભિજ્ઞ હોય તે તુરતજ પ્રયોગમાં પાઠ ભજવી બતાવવા સમર્થ થઈ શકતાં નથી. વર્તમાન સમયમાં પણ મારવાડ, મેવાડ અને ઢુંઢાડ આદિ રાજપુતા-

નાના વિભાગોમાં રાજકુમારિકાઓને તથા ગૃહસ્થની બાલિકાઓને સ્ત્રી શિક્ષણની સાથે નર્તન પણ શીખવવામાં આવે છે.

મહાત્મા ભરતે જે કરણાત્મક તથા અંગહારાત્મક તાંડવના ભેદો બતાવ્યા છે, તે માત્ર રત્નાકર કવિએ રચેલ "હરવિજય" મહાકાવ્યના દ્વિતીય સર્ગની અંદર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ—

" आजघ्निरे स्वरविशेषकृतास्थमार्गे
चित्रप्रचारयतिपाणिलयाभिरामाः
विस्पष्टवाद्यात्रिभयः करणानुबन्ध–
भाजः क्रमेण मुरजाः स्फुटमार्जनाङ्काः ॥

આમ षड्ज આદિ સ્વર વિશેષને વિષે રહેલ आलिप्त, अनालिप्त, गोमुख, અને वितस्तक એ ચાર પ્રકારના માર્ગ; પ્રહાર શબ્દ વાચક निगृहीत, अर्धनिगृहीत, અને मुक्त એ ત્રણ પ્રકારના હસ્ત; અથવા स्वस्तिक આદિ સમહસ્ત, सम અને विषम એવા બે પ્રચાર, તેમજ स्रोतोमुख અને गोपुच्छाकृति આદિ યતિ વગેરેથી મુરજ (વાદ્યવિશેષ–મૃદંગ) નું વગાડવું બતાવેલ છે, કે જે તાંડવથી પૂર્વે પ્રયોજાતા પૂર્વરંગનું અંગ છે. કરણનો અનુબન્ધ પણ એમાં દાખલ કરેલ છે.

आसारितेषु परिकल्पितसप्तभेद–
पर्याप्तशोभमथ ताण्डवमभ्यगायत् ॥ श्लो–२०

આમા તંડુ નામના ગણે શંકરની સન્મુખ सुकुमार અને आविद्ध એવા બે ભેદથી વિભાગ પાડી ज्येष्ठ, मध्यम અને कनिष्ठ એવા ત્રણ પ્રકારવાળા आसारितने વિશે आवाय, उद्वाप, निष्क्राम, विक्षेप, प्रवेश, शमन અને सन्निपात એવા સાત ભેદ કલ્પી ताण्डव નામનું ગીતક ગાયું એ બતાવ્યું છે.

लीलाललामललिताभिनयप्रपञ्च-
संचारचारुरसभावदृशोऽभिनिन्युः ॥ श्लो-२१

આમાં कान्ता આદિ રસની દ્રષ્ટિઓ, स्निग्धा આદિ ભાવની દ્રષ્ટિઓ, અને शृंगार આદિ રસના અભિનય કરી બતાવ્યાનું જણાવે છે.

आपीतपाटलसितेतरकुन्दगौर
देहत्विषो ललितनर्तनविभ्रमस्थाः
भ्रेमुर्गणाधिपतयोऽभिनयक्रियासु
मूर्ता रसा इव परिष्कृतरङ्गपीठाः ॥ श्लो-२२

આમાં અભિનયની ક્રિયાઓને વિષે મૂર્તિમાન્ રસો સમાન રમણીય જણાતા, રંગપીઠને શોભાવનારા, લલિત નર્તનના વિભ્રમમાં સ્થિતિ પામેલા, અને જેઓના દેહની કાન્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે એવા ગણાધિપતિઓ ભ્રમણ કરવા લાગ્યા, એવું બતાવેલ છે.

तेषां पुरः पुररिपौ विषमप्रयोग
नृत्तोपदेशरभसात्स्वयमुज्जिहाने;
पातालरन्ध्रमभवन्नतभूमिपीठ
निष्पिष्टशेषफणरत्नकणावकीर्णम् ॥ श्लो-२३

આમાં ગણાધિપતિઓની પાસે શંકર સ્વયં વિષમ પ્રયોગવાળા નૃત્તના વેગથી અથવા હર્ષથી નાચવા લાગ્યા. અને તેથી નમેલા ભૂમિ પૃષ્ઠવડે પીસાએલ શેષની ફણાઓના રત્નકણથી અવકીર્ણ (વેરાએલ) પાતાલરન્ધ્ર થઈ ગયું.

ભૂમિપીઠના નમવાથી અને શેષફણોના પીસાવાથી ઉદ્ધત નૃત્ત સરલતાથી સમજી શકાય છે.

कल्माषयत्सु गगनं करवर्तनाभिः ॥ श्लो २९

આમાં આંગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્વિક એવા ભેદથી ચતુર્વિધ आवेष्टित, उद्वेष्टिन, व्यावर्तित અને परिवर्तित નામના અંગુલીના અભિનયો બતાવ્યા છે.

तस्याङ्गहारकरणक्रमकम्पिमूर्ध्नः ॥ श्लो २७

આમાં स्थिरहस्त આદિ બત્રીશ અંગહારો અને तलपुष्पपुट આદિ એકસો આઠ કરણો ક્રમપૂર્વક કર્યાની પ્રતીતિ થાય છે.

विस्पष्टरेचकरयाकुलबाहुदण्ड ॥ श्लो २९

આમાં हस्त, पाद, कटि અને ग्रीवा એ ચાર પ્રકારના रेचकમાંથી हस्तरेचकનું ગ્રહણ કરેલ છે. રેચકનો અર્થ " ભ્રમણ " એવો થાય છે.

व्यक्ताङ्गहारकरणक्रमकीर्यमाण ॥ श्लो ३६

આમાં સ્ફુટ એવા અંગહાર અને કરણની ક્રિયામાં ફેલાવેલા ભુજ દંડના મંડલથી શંકરે કમ્પાયમાન કલ્પવૃક્ષ સમાન કૈલાસશૈલ સરખી શોભાને ધારણ કર્યાનું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

आरब्धनर्तनकराङ्गुलिकोटिभाग ॥ श्लो ३८

આમાં આરંભેલ નર્તનની અંદર કરાંગુલિના અભિનયો કર્યાની પ્રતીતિ થાય છે.

उद्दामरेचकरयभ्रमणानुबन्ध ॥ श्लो–३९

આમાં પણ ચાર પ્રકારના રેચકોમાંથી ग्रीवारेचकનું ગ્રહણ કરેલ છે.

लक्ष्मीपतेरिव निरर्गलदण्डपाद ॥ श्लो–४०

આમાં दण्डपाद નામના કરણનું ગ્રહણ કરેલ છે.

उच्चण्डताण्डवरसस्य विनिर्जगाम
मन्दाकिनी मधुरिपोरिव दण्डपादात् ॥ श्लो–४१

આમાં પણ તાંડવની અંદર दण्डपाद નામના કરણનું ગ્રહણ કરેલ છે.

आरब्धरेचकरयः कलयाश्चकार ॥ श्लो-५३

આમાં आङ्गिक નામના મુરજના તાડનપૂર્વક रेचकलयના આરંભવાળી લીલા કર્યાનું વર્ણવેલ છે.ટીકાકાર મુરજના हरीतक्याकृति,अङ्क्य, यवमध्य, ऊर्ध्वक, आङ्गिक (आलिङ्ग्य) અને गोपुच्छाकृति એવા ૭ ભેદ બતાવે છે.

चेतो जहार दयितारसभावहृद्य-
रूपा क्रिया पुररिपोः शुभहस्तदृष्टिः ॥ श्लो-५४

આમાં पताका આદિ હસ્ત અને कान्ता આદિ દ્રષ્ટિની ક્રિયા વર્ણવેલી છે.

ऊर्ध्वं विरच्यत तथा न च दण्डपादः ॥ श्लो-५६

આમાં પણ दण्डपाद નામના કરણનું ગ્રહણ કર્યું છે.

नृत्तक्रियासु विदधाविव साधुवादम् ॥ श्लो-५७

આમાં પણ નૃત્તક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

नृत्यन्विदूषकभुवं भुजगारिकेतुः ॥ श्लो-५८

આમાં શંકરની આગળ કાર્તિકેયે કેવી રીતે નૃત્ય કર્યું તે વર્ણવેલ છે.

एतानि तानि तलपुष्पपुटादिकानि ॥ श्लो-५९

આમાં ગણાધિનાથોએ तलपुष्पपुट આદિ કરણો અને स्थिरहस्त આદિ મનોહર અંગહારવિધિ કર્યાનું વર્ણવેલ છે.

इत्थं त्रिधात्मकरणं गणमण्डलीषु ॥ श्लो-६०

આમાં લાસ્ય, તાંડવ અને લાસ્યતાંડવમિશ્ર એવા ત્રણ પ્રકારના કરણ સંબંધી ઉલ્લેખ છે.

इत्थं सलीलमभिनेयविजृम्भमाण-
विस्पृष्टभावरसवृत्ति निषेव्य नृत्तम् ।
सार्धं न्यवर्तत गणैर्विभुरुत्तमाङ्ग-
गङ्गातरङ्गकणसंभृतिभिन्नखेदः ॥ श्लो-६२

આમાં લીલા પૂર્વક અભિનેય (નાટ્ય)ની અંદર વિજૃંભમાણ (વૃદ્ધિ પામતા) અત્યંત સ્પષ્ટ એવા ભાવ (સ્થાયી, સાત્વિક, અને સંચારી); રસ (શૃંગાર આદિ) અને વૃત્તિ (ભારતી, સાત્વતી, કૈશિકી, આરભટી) સંપન્ન નૃત્તનું સેવન કરી ઉત્તમ અંગવાળી ગંગાના તરંગ કણની સંભૃતિ (સમૂહ) થી ભેદાએલ છે ખેદ જેનો એવા વિભુ (શંકર) ગણોની સાથે નિવૃત્તિ પામ્યા. ”

આ તો માત્ર દાખલા તરીકેજ શ્લોકનાં અમુક અમુક પદો આંહીં દાખલ કરેલાં છે. હરવિજય મહાકાવ્યનો દ્વિતીય સર્ગ તાંડવ-વર્ણનનોજ છે.

પ્રાચીન કાળમાં જેમ રૂપકના પ્રયોગો થતા હતા, તેમ નર્તનના પ્રયોગો પણ થતા હતા વાત્સ્યાયનસૂત્રના સામ્પ્રયોગિક પ્રકરણમાં ગોષ્ઠીબંધની હકીકત આવે છે; તેમાં લખ્યું છે કે મંડલના સભાસદોએ ગ્રામના પ્રેક્ષાગૃહમાં નૃત્ય આદિ કલા જાણનાર સ્થાનિક પુરુષોનો તેમજ બહારથી આવતી મંડલીનો પ્રયોગ કરાવી સત્કાર કરવો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે રાજાઓ પોતાના રાજભુવનમાંજ પ્રેક્ષાગૃહ બંધાવતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ ગ્રામમાં પણ સભ્ય ગૃહસ્થો સાર્વજનિક પ્રેક્ષાગૃહો નાટ્ય અને નૃત્તના પ્રયોગાર્થે બંધાવતા હતા.

વાત્સ્યાયનસૂત્રનો કર્તા ચાણાક્યજ છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં થયો. મહાત્મા ભરતે લખેલ પૂર્વ રંગનાં “નાન્દી” સિવાયનાં તમામ અંગો નર્તનના પ્રયોગમાં યોજાય છે. માત્ર નાન્દીજ રૂપકના

પ્રયોગમાં ઉપયુક્ત બને છે. તે નાન્દી પ્રેક્ષાગૃહના માલિક તરફથી કરવામાં આવે છે. "नान्द्यन्ते सूत्रधारः" નાન્દી થઇ રહ્યા બાદ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે. એવું દરેક નાટકોમાં હોવાથી "નાન્દી સૂત્રધાર કરતો નથી" એવું સિદ્ધ થાય છે.

સરસ્વતીકંઠાભરણમાં દ્રશ્ય કાવ્યના છ ભેદ બતાવ્યા છે.

" **आशीर्नान्दी नमस्कारो, वस्तुनिर्देश इत्यपि;**
आक्षिप्तिका ध्रुवा चेति, शेषोध्येयं भविष्यति– "

આશીઃ—"પરમેશ્વર તમારૂં પાલન કરો, અથવા તમારૂં કલ્યાણ કરનારા થાઓ" એવા ભાવનાં વાકય હોય તે.

નાન્દી—રંગમંડપની અંદર મંગલાત્મક સ્વસ્તિવાચન કરાય તે.

નમસ્કાર—નમન કરવું તે.

વસ્તુનિર્દેશ—સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું તે.

આક્ષિપ્તિકા—અધિત્સિત રાગ વિશેષ પ્રયોગ માત્રલ વચન હોય તે.

ધ્રુવા—પાત્રપ્રવેશ અને રસનું અનુસન્ધાન કરવામાં જેનું પ્રયોજન જણાતું હોય તે.

આ છ ભેદોમાંથી આક્ષિપ્તિકા અને ધ્રુવાના પ્રયોગ માત્ર પ્રાચીન નાટકોમાંજ જોવામાં આવે છે. "વિક્રમોર્વશીય"ના ચતુર્થ અંકમાં સહજન્યા અને ચિત્રલેખાના પ્રવેશનું સૂચન કરનારી આક્ષિપ્તિકા નેપથ્યમાં કરેલ છેઃ—જેમકે

" **प्रियसखिवियोगविमनाः, सखिसहिता व्याकुलासमुल्लपति;**
सूर्यकरस्पर्शविकसिततामरसे सरोवरोत्सङ्गे ॥ "

પ્રિય સખીના વિયોગથી દુભાએલ મનવાળી ચિત્રલેખા સહજન્યા નામની સખી સહિત વ્યાકુળ અવસ્થાએ સૂર્યના કર (કિરણ) સ્પર્શથી

જેમાં કમળ વિકાસ પામે છે એવા સરોવરના કિનારા પર વિલાપ કરે છે.

આક્ષિપ્તિકાનું લક્ષણ મહાત્મા ભરત લખે છે:—

" चञ्चत्पुटादितालेन, मार्गत्रयविभूषिता;
आक्षिप्तिका स्वरपदग्रथिता कथिता बुधैः ॥ "

બુધ જનોએ ચંચત્પુટાદિ તાલની સાથે માર્ગત્રયથી વિભૂષિત, અને સ્વર તથા પદથી ગ્રથેલી આક્ષિપ્તિકા કથેલી છે. પાત્રપ્રવેશમાંજ તેનો નિવેશ કરવામાં આવે છે.

આ સિવાય મુરારિ અને રાજશેખરે પણ પ્રાવેશિકી ધ્રુવાનો પ્રયોગ કરેલો છે. મુરારિ કવિનાં કાવ્યની પ્રશંસામાં કોઇએ કહ્યું છે:—

" मुरारिपदलिप्साचेत्तदा माघे रतिं कुरु
मुरारिपदलिप्साचेत्तदा माघे रतिं कुरु ॥ "

જો મુરારિ કવિનાં પદ સમજવાની સ્પૃહા હોય તો માઘ કવિનાં રચેલ કાવ્યોમાં પ્રીતિ કર. અને જો મુરારિ (શ્રી કૃષ્ણ)નાં પદ (ચરણ) ની સ્પૃહા હોય તો अघे रतिं मा कुरु પાપને વિષે પ્રીતિ કર નહીં.

વળી કોઈ કહે છે:—

" भवभूतिमनादृत्य, निर्वाणमतिना मया;
मुरारिपदचिन्तायामिदमाधीयते मनः "

નિર્વાણ (વૈરાગ્ય પરાયણ) મતિવાળો હું ભવભૂતિ (સંસારની સમૃદ્ધિ અથવા ભવભૂતિ કવિની કૃતિ) નો અનાદર કરી મુરારિપદ (શ્રી કૃષ્ણનાં ચરણ અથવા મુરારિ કવિનાં બનાવેલ પદ) ના ચિન્તવનમાં મનને જોડું છું. "

અર્વાચીન નાટયકારમાં કવિરાજ દલપતરામે " મિથ્યાભિમાન "

નાટકમાં “ મેલ મિથ્યા અભિમાન, મનવા ! મેલ મિથ્યા અભિમાન ” એ ગાયન મૂક્યું છે, તે પણ પ્રાવેશિકી ધ્રુવા જેવું જ છે. હાલ પણ ગ્રીક કોરસની પેઠે ધ્રુવાનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો રુચિકર થઈ પડે ખરો.

ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્ર ધ્રુવાથી વિલક્ષણ એક **चर्चिका** નામનો ભેદ બતાવતાં કહે છે કે—જ્યારે એક વિષય સમાપ્ત થતાં જવનિકા (ચિત્રપટ) પાત કરી પાત્ર ગણ અન્ય વિષય બતાવવા પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે જ પટક્ષેપની સાથે જ નેપથ્યમાં “ ચર્ચિકા ”ની આવશ્યકતા છે; કેમકે એના વિના અભિનય શુષ્ક થઇ જાય છે. જ્યાં ઘણા સ્વરને ભેળા કરી વાદ્ય વગાડવું અથવા ગાયન કરવું, તેને **चर्चिका** કહે છે. એમાં નાટકની કથાને ઘટે તેવાં ગીતોનું અથવા રાગોનું વાગવું યોગ્ય છે. આ ભેદ પણ આધુનિક નાટકમાં યુક્તિપુરઃસર યોજવામાં આવે તો આનંદદાયક થઇ પડે ખરો.

રૂપક તથા ઉપરૂપકમાં અંક અને વીથી જેવા ન્હાના ન્હાના પ્રયોગોનાં નામ મળી આવે છે; એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે શરૂઆતમાં એવા એવા ન્હાના ન્હાના પ્રયોગો રચાઇ ભજવાતા હશે, પણ જેમ જેમ દ્રશ્ય સાહિત્ય ખીલ્યું, કેળવાયું, અને સંપૂર્ણ અંગવાળાં નાટકોનો પ્રકાર પ્રચલિત થયો; તેમ તેમ તેવા તેવા ન્હાના ખેલો સમાઇ જઇ લખાતા બંધ પડ્યા.

નાટક, પ્રકરણ, ભાણ તથા પ્રહસન એ **रूपक**, અને ત્રોટક તથા નાટિકા એ **उपरूपक**. તેમાં ત્રોટક નષ્ટપ્રાય છે, તે કેટલાએક વખત સુધી સંગીતને આધારે રહ્યું હશે; પરંતુ હાલ તેનું એક ઉદાહરણ ઉપલબ્ધ નથી. વિક્રમોર્વશીયને ત્રોટક સંજ્ઞા લગાડી છે; પરંતુ કાલિદાસે તેને નાટકનું જ નામ આપેલું છે. “ **प्रत्यङ्कं सविदूषकम्** ” એ ત્રોટકનું લક્ષણ જોતાં વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં વિદૂષક બિલકુલ નથી.

કવિઓ માત્ર ઇતિહાસ લખીનેજ બેસી રહેતા નથી કલ્પિત. પ્લૉટ લખનારા કવિઓ પણ હોય છે. તેથી "પ્રકરણ" રહ્યું, તેના ઉદાહરણ તરીકે "માલતીમાધવ" અને "મૃચ્છકટિક" એ બે છે. "ભાણ" અને "પ્રહસન" રહ્યાં, તે લોકરુચિને સંતોષવા માટે છે. કારણકે પ્રહસનમાં હલકો હાસ્યરસ છે, માટે લોકો ખુશી થાય છે. તેમાં બે બાબત જોવાની છે. એક તો હાસ્ય રસનો ખેલ અને બીજું દુરાચારને નિન્દી કાઢવાનું સાધન. એ પ્રહસન કેટલેક અંશે ઇંગ્લિશમાં "સેટાયર"ને મળતું છે. "ભાણ" લોકોને ખુશી કરવા માટે છે. એમાં એકજ પાત્ર ઘણી ચેષ્ટાઓનું અનુકરણ કરે છે, જેથી લોકો ખુશી થાય છે. વળી તેમાં ઉઘાડો શૃંગાર આવે છે;તે ઘણે ભાગે યાત્રા અને મેળામાંજ ભજવાય છે. નાટક, પ્રકરણ, અને નાટિકા વિદ્વાન તથા રાજા પાસેજ ભજવાય છે. વ્યાયોગના કેટલાએક નમૂના છે; અને તે બહુધા રાજાઓના વિજયની ખુશાલીને પ્રસંગે ભજવાય છે. દાખલા તરીકે—પાર્થ પરાક્રમ અને નિર્ભયભીમ એ ભોળાભીમના દરબારમાં ભજવાયાં, તે પ્રહ્લાદ અને દેવનાં લખેલાં છે; કે જેઓ ભોળા ભીમના સામંતો હતા. પાલનપુરનું અસલ નામ પ્રહ્લાદપત્તન હતું. આ સિવાય રૂપક તથા ઉપરૂપકના દાખલાઓ મળી આવે છે. તે દશમા શતક પછીના છે, અને તે લક્ષણ જોઈને પછીથીજ લખાયા છે. બીજાનાં નામ આપેલાં છે,પણ તે મળી આવતાં નથી. કારણ કે તે તે વિષયો ઉપર સ્વતંત્ર પુસ્તકો રચાએલાં જણાતાં નથી, પરંતુ તે સંબંધી પુસ્તક રચવાં યોગ્ય છે; એટલા માટે વિષયનાં નામ આપેલાં છે. દાખલા તરીકે ત્રિપુરદાયક. "સમવકાર"ના દાખલા તરીકે સમુદ્રમથન. આ બન્ને પુસ્તકો લખાએલાં નથી, માત્ર નામજ આપેલાં છે.

જેઓનાં રૂપકો લિપિબદ્ધ થઈ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમાં

સૌથી પહેલો "મૃચ્છકટિક પ્રકરણ" નો લેખક શૂદ્રક છે. શૂદ્રક પછી રામીલસૌમિલ નામે કોઇ કવિ થઇ ગયા છે, જેનાં નામ સાથે લખાએલાં છે.

"સુભાષિત હારાવલિ" માં એક શ્લોક છે:—

तौ शूद्रककथाकारौ, रम्यौ रामीलसौमिलौ;
काव्यं ययोर्द्वयोरासीदर्धनारीश्वरोपमम् ॥

શૂદ્રકની કથા કરનાર રમ્ય (સુન્દર) રામીલસૌમિલ થઈ ગયા, કે જે બન્નેનાં કાવ્ય અર્ધનારીશ્વર (શિવપાર્વતી) ની ઉપમાને ધારણ કરનારાં હતાં.

એજ અરસામાં, અગર એથી કાંઇ આગળ પાછળ ભાસ નામનો કવિ થએલ છે; તેણે ઘણાં નાટકો બનાવી પરીક્ષા કરવા માટે અગ્નિમાં નાંખ્યાં. તમામ નાટકો બળી ગયાં, માત્ર स्वप्नवासवदत्त નામનું નાટક બળ્યું નહિ; જેથી તે ગ્રન્થનું નામ માત્ર જાણવામાં છે. "સૂક્તિ-મુક્તાવલિ" માં લખ્યું છે:—

भासनाटकचक्रेऽपि, च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम्,
स्वप्नवासवदत्तस्य, दाहकोऽभून्न पावकः

ભાસનો લખેલ નાટકસમુદાય પરીક્ષા અર્થે અગ્નિમાં ફેંકતાં અગ્નિ—સ્વપ્નવાસદત્તનો દાહક (બાળનાર) થયો નહિ.

હર્ષચરિતના પ્રારંભમાં બાણભટ્ટે પણ લખ્યું છે:—

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः
सपताकैर्यथा लेभे, भासो देवकुलैरिव ॥

સૂત્રધારે (ઈમારત ચણનારે) આરંભ કરાએલાં, બહુ ભૂમિકા

(વિભાગ)વાળાં, અને પતાકા (ધ્વજા) યુક્ત દેવમન્દિરોથી જેમ કોઇ યશ પ્રાપ્ત કરે; તેમ સૂત્રધારથી આરંભાએલાં, ઘણી ભૂમિકાવાળાં અને પતાકા નામના સ્થાનથી સંયુક્ત નાટકોવડે ભાસ કવિએ મહાન યશ મેળવ્યો.

ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્ર લખે છે:—

મધ્ય સમયના નાટકકારોમાં કવિકુલગુરુ કાલિદાસ મુખ્યતમ છે.

" पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे,
कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा;
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावा-
दनामिका सार्थवती बभूव ॥

પૂર્વે કવિ લોકોની ગણનાના પ્રસંગમાં કનિષ્ઠિકા અંગુલી ઉપર કાલિદાસે અધિષ્ઠાન કર્યું. આજ દિવસ પર્યન્ત એના જેવા કવિના અભાવથી અનામિકા અંગુલી નામ પ્રમાણે ગુણવાળી અર્થાત્ અના-મિકા (નામ વગરની) જ રહી.

ભવભૂતિ અને ધાવક બીજી શ્રેણિમાં છે. ભવભૂતિની પ્રશંસા કરતાં કોઈ એક કવિએ લખ્યું છે:—

" भवभूतेः सम्बन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति
एतत्कृतकारुणये, किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥ "

ભવભૂતિના સંબન્ધથી સરસ્વતી પર્વત જેવી ભાસે છે. જો એમ ન હોય તો ભવભૂતિના કરેલ કરુણ રસમાં પત્થર કેમ રુદન કરે?

રાજશેખર, જયદેવ, ભટ્ટ નારાયણ અને દંડી ઈત્યાદિ ત્રીજી શ્રે-ણિમાં છે. દંડીની પ્રશંસા કરતાં કોઇ એક લખે છે:—

" जाते जगति वाल्मीके, कविरित्यभिधाऽभवत्;
कवी इति ततो व्यासे, कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥ "

જગતમાં વાલ્મીકનો જન્મ થતાં कविः (એક કવિ), વ્યાસનો જન્મ થતાં कवी (બે કવિ), અને દંડીનો જન્મ થતાં कवयः (ત્રણ કવિ–ઘણા કવિ) એ રીતે સંજ્ઞા પડી.

त्रयोऽग्नयस्त्रयोवेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च, त्रिषुलोकेषु विस्तृताः ॥

જેમ ત્રણ અગ્નિ, ત્રણ વેદ, ત્રણ દેવ, અને ત્રણ ગુણ ત્રિલોકીમાં જાહિર છે; તેમ દંડીના પણ ત્રણ પ્રબન્ધો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. ”

પ્રસિદ્ધ કવિ કાલિદાસ અને દંડીની સ્પર્દ્ધિની બે સ્ત્રી કવિઓ તે વખતે હતી. તેમાં એકનું નામ વિજ્જકા, અને બીજીનું નામ વિજયા હતું. વિજ્જકાએ પોતે લખ્યું છેઃ—

“ नीलोत्पलदलश्यामा, विज्जकां मामजानता;
वृथैव दण्डिना प्रोक्तं, सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ ”

નીલકમલના દલ સરખી શ્યામ એવી મને નહિ જાણનારા દંડી કવિએ “ સરસ્વતી સર્વશુકલા છે ” એમ વૃથા જ કહ્યું છે.

“ सरस्वतीव कर्णाटी, विजयाङ्का जयत्यसौ;
या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥ ”

કર્ણાટક દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી વિજયા નામની સ્ત્રી વિજય પામે છે. કારણ કે જે કાલિદાસ પછી વૈદર્ભી રીતિની વાણીનો નિવાસ છે.

ત્રીજા શતકમાં चन्द्रक નામના નાટકનો લખનાર કોઈ એક કવિ કાશ્મીરમાં જન્મ પામ્યો હતો, તેણે ઘણાં નાટકો લખેલાં; પરંતુ તેમાંનું હાલ એક ઉપલબ્ધ નથી.

ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસના લેખકો લખે છે કે—શ્રીહર્ષ કાલિદાસની પૂર્વે થયેલ છે. કેમકે—“ માલવિકાગ્નિમિત્ર ” માં કાલિદાસે

ધાવકનું નામ લીધું છે. "રાજતરંગિણી" માં હર્ષ નામક રાજા દર્શાવ્યો છે, તે વિક્રમાદિત્યની પછવાડે આશરે સો વર્ષ પછી થએલો છે. અનન્તદેવક નામનો રાજા ભોજના વખતમાં હતો. અનન્તનો પુત્ર કલશ થયો, તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. કનિંગહમના મતથી શ્રીહર્ષ ઇ. સ. ૧૦૮૮ માં, અને વિલ્સનના મતથી ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં થયો હતો. યદ્યપિ રાજતરંગિણીકારે હર્ષને કવિ લખ્યો છે, પરંતુ તેનું ધાવક એવું નામ તેમજ તેણે બનાવેલા રત્નાવલી આદિ ગ્રન્થ બાબત કાંઇ લખ્યું નથી. રાજતરંગિણીકારના મત પ્રમાણે શ્રીહર્ષના સમયમાં અત્યન્ત ઉપદ્રવ રહ્યા કરતો, ચારે તરફ રાજકુમારોના તથા ઉચ્ચ લોકોના રુધિરની નદીઓ ચાલી હતી. શ્રીહર્ષ સ્વામી દયાનન્દની માફક મૂર્તિપૂજાથી વિરુદ્ધ હતો, અને એટલાજ માટે કશ્મીરની પ્રજા તેને तुरुष्क (યવન) કહી પુકારતી હતી. એ વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ધાવક નામવાળો શ્રીહર્ષ કોઇ અન્ય હશે,કશ્મીરનો રાજા નહિ. અથવા માલવિકાગ્નિમિત્રનો કર્તા કાલિદાસ તે વિશ્વવિખ્યાત શાકુન્તલ નાટકનો કર્તા કાલિદાસ નહિ; કારણકે શાકુન્તલ અને માલવિકાગ્નિમિત્રની ભાષામાં ભેદ નથી,પરંતુ કાવ્યની ઉત્તમતા મધ્યમતામાં આકાશ પાતાલનો અંતર છે.

હાલ જે **भरतनाट्यशास्त्र** ઉપલબ્ધ છે, તે કવિકુલમુકુટમણિ કાલિદાસ પછી લખાયું હોય એમ પ્રતીતિ થાય છે. કારણ કે મહાત્મા કાલિદાસનાં નાટકો **भरतनाट्यशास्त्र**ના નિયમોને બધી રીતે અનુસરતાં નથી. ત્યાર પછીનાં નાટકો **भरतनाट्यशास्त्र**ના નિયમોને વિધિવત્ ગ્રહણ કરે છે. ઉક્ત નાટ્યશાસ્ત્રમાં જે છન્દોનાં પ્રાકૃત ઉદાહરણો છે, તે શૌરસેની પ્રાકૃતમાં છે. અને ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કવિતાની ભાષા ગણાતી આવી છે. શૌરસેની પ્રાકૃત પાલી અને અર્ધ

માગધીથી અર્વાચીન છે. એ બન્નેનો પરમ અવધિ ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠું શતક છે. આવાં કેટલાંએક કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે—હાલનું નાટ્ય-શાસ્ત્ર ઈ. સ. પૂર્વેનું નથી; પણ પછીથી લખાએલું છે. હાલ જે નાટ્ય-શાસ્ત્ર કારિકારૂપે છે, તે પ્રથમ સૂત્રરૂપે હોવું જોઈએ. કારણ કે તેમાં કારિકા ઉપરાંત સૂત્રો પણ છે.

भरतनाट्यशास्त्रનું અમોએ અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કર્યું નથી, કારણકે મૂળ ગ્રન્થ ઘણી જગોએ અશુદ્ધ તેમજ ત્રુટિત છે. વળી તેમાં નાટકોના ભેદ, તેના સન્ધિઓ, રસો, અને ભાવોનાં લક્ષણ માત્ર આપ્યાં છે; પણ ઉદાહરણો આપ્યાં નથી. એટલા માટે યથાસ્થિત મૂળ ગ્રન્થની અશુદ્ધ-તાને તેમજ ત્રુટિતપણાને **संगीतरत्नाकर** આદિ ગ્રન્થોની સહાયતાથી સુધારી ઉદાહરણોને માટે **रसतरङ्गिणी** તથા **साहित्यदर्पण** વગેરે સંસ્કૃત ગ્રન્થોનો આધાર લઈ સ્વતંત્ર લેખની પેઠે આ નાટ્યશાસ્ત્ર લખ્યું છે.

સંસ્કૃત કવિઓને માટે આર્યા તથા ગીતિની અંદર વિષમમાં જ ગણનો નિષેધ છે. પરંતુ દોહા, ચોપાઇ, આદિ ચતુષ્પદ છન્દો પ્રાકૃતમાં થયા, તેમાં એ બન્ધન સચવાયું જણાતું નથી. વળી માનનીય સાક્ષર રણછોડભાઇ ઉદયરામ વગેરેએ પણ એ નિયમ જાળવ્યો નથી. જેથી અમે પણ ગીતિની અન્દર વિષમસ્થાને જગણનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ લીધી છે.

હું તથા મ્હારા શિષ્ય કેશવલાલ હાલમાં વાંકાનેરના મહારાજા રાજરાણાશ્રી અમરસિંહજી બહાદુરની આજ્ઞાથી "શ્રી ઝાલાવંશવારિધિ" નામનો ગ્રન્થ લખવામાં રોકાએલા હોવાથી નાટ્યશાસ્ત્રનાં પ્રુફ સુધારવા-રવાનું કામ અમો જાતે કરી શકયા નથી. એટલાજ માટે પુસ્તકની પાછળના ભાગમાં વિસ્તારપૂર્વક શુદ્ધિપત્ર આપેલ છે.છતાં કયાંઇ અશુદ્ધિ દ્રષ્ટિગોચર થતી હોય તો ગુણગ્રાહી સહૃદય સાક્ષરોએ સુધારી વાંચી લેવા અનુકમ્પા કરવી.

નાટયનાં સમ્પૂર્ણ અંગોને હજી હું પણ બરાબર સમજી શકયો નથી; તોપણ તેને કેટલેક અંશે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ઉપરથી કોઈ સાહિત્યપ્રેમી તેમજ ઉત્સાહી સાક્ષર મારા આ લઘુ શ્રમને ધ્યાનમાં લઈ નાટયના અંગો સંબન્ધી વિશેષ શોધ તેમજ સ્ફુટપણાની નોટ કરી મ્હને સૂચના કરશે, તો તે મહાશયનો હું મ્હોટો ઉપકાર માનીશ; અને નાટયશાસ્ત્રની બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે છપાવીશ.

વાંકાનેર,
તા. ૧--૬—૧૧
વિ. સં. ૧૯૬૭ના જ્યેષ્ઠ
શુદિ ૫ ગુરુવાર.

નથુરામ સુન્દરજી શુકલ,
વાંકાનેર નિવાસી.

નવીન નાટ્યપ્રણાલી.

નવીન નાટ્યપ્રણાલીના સંબન્ધમાં ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્ર લખે છેઃ—

આંજકાલ યૂરોપનાં નાટકોની છાયા ઉપર જે નાટક લખાય છે, અને વંગ દેશમાં જે ચાલનાં ઘણાં નાટકો લખાઇ ચૂકયાં છે; તે સર્વ નવીન ભેદમાં પરિગણિત છે.

પ્રાચીનની અપેક્ષા અને નવીનની પરમ મુખ્યતા એ વારંવાર દ્રશ્યોના બદલવામાં છે. એજ હેતુથી એક એક અંકમાં અનેક અનેક ગર્ભાંકોની કલ્પના કરવામાં આવે છે; કેમકે આધુનિક સમયમાં નાટકના પ્રયોગોની સાથે વિવિધ દ્રશ્યો (દેખાવો)નું દેખાડવાનું આવશ્યક સમજવામાં આવ્યું છે.

અંક અને ગર્ભાંકોની કલ્પના એવી હોવી જોઇએ કે–પાંચ વર્ષના આખ્યાનનું એક નાટક છે, તો તેમાં વર્ષ વર્ષના ઇતિહાસનો એક એક અંક; અને એ અંકની અંદર વિશેષ વિશેષ સમયોના વર્ણનનો એક એક ગર્ભાંક. અથવા પાંચ ઘટના વિશિષ્ટ કોઇ નાટક છે, તો તેમાં પ્રત્યેક ઘટનાના સમ્પૂર્ણ વર્ણનનો એક એક અંક; અને ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં વિશેષ ઘટનાન્તર્ગત ન્હાની ઘટનાઓના વર્ણનનો એક એક ગર્ભાંક.

એ નવીન નાટકના મુખ્ય બે ભેદ છે—

૧. નાટક.   ૨. ગીતિરૂપક.

જેમાં કથાભાગ વિશેષ અને ગીતિ ન્યૂન હોય તે " નાટક. " જેમાં ગીતિ વિશેષ હોય તે " ગીતિરૂપક. "

એ દ્વિવિધ નાટક કથાઓના સ્વભાવથી અનેક પ્રકારનાં બને છે; પરંતુ તેના મુખ્ય ભેદ નીચે મુજબ છે.

૧. સંયોગાન્ત—પ્રાચીન નાટકો પ્રમાણે જેની કથા સંયોગ ઉપર સમાપ્ત થાય તે.

૨. વિયોગાન્ત—જેની કથા નાયક નાયિકાનાં મરણ, અથવા બીજી કોઇ સાપવાદ ઘટના ઉપર સમાપ્ત થાય તે.

૩. મિશ્ર—જેની અંદર છેવટે અમુક માણુભોનું મરણુ અને અમુક માણુસોનું મિલન થાય તે.

નવીન નાટકોની રચનામાં શૃંગાર, હાસ્ય, કૌતુક, સમાજસંસ્કાર અને દેશવાત્સલ્ય એ પાંચ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવા જોઈએ. તેમાં શૃંગાર તથા હાસ્ય સ્પષ્ટ (લક્ષણુ વિના સમજી શકાય તેવા) છે. લોકોના ચિત્તવિનોદાર્થે કોઇ યન્ત્રદ્વારાએ અથવા કોઇ અન્ય રીતે અદ્દભુત ઘટના દેખાડવામાં આવે તે " કૌતુક " કહેવાય છે. સમાજસંસ્કાર સંયુક્ત નાટકોમાં દેશની કુરીતિનું દિગ્દર્શન કરાવવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; તે ઉપરાંત શિક્ષાની ઉન્નતિ, લગ્ન સંબન્ધી કુરીતિનું નિવારણુ, અથવા ધર્મસંબન્ધી જુદા જુદા વિષયોનું સંશોધન પણુ હોવું જોઇએ. દેશવાત્સલ્ય વિષયક નાટકોને ભણુનાર અથવા જોનારના હૃદયમાં દેશાનુરાગ ઉત્પન્ન થવો જોઇએ. તેવાં નાટકો પ્રાયઃ (ઘણે ભાગે) કરુણુ તેમજ વીર રસનાં હોય છે. ઉપર કહેલા પાંચ ઉદ્દેશોને તજી વીર તથા સખ્ય ઇત્યાદિ અન્ય રસોમાં પણુ નાટકો બને છે.

પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાની અંદર મહાભારત આદિનાં કોઇ પ્રસિદ્ધ વૃત્તાન્ત, અથવા કવિ પ્રૌઢોક્તિથી ઉત્પન્ન થએલ કથા, અથવા કોઈ કલ્પિત આખ્યાયિકાનું અવલંબન કરીને નાટક આદિ દશ પ્રકારનાં रूपक, અને નાટિકા આદિ અષ્ટાદશ उपरूपक લીપીબદ્ધ થઈ સહૃદય સભાસદોની તાત્કાલિક રુચિ અનુસાર કોઇ રાજાઓના અથવા રાજકીય ઉચ્ચપદવડે અભિષિક્ત (અભિષેક કરાએલ) લોકોની નાટ્યશાળામાં અભિનીત થતાં હતાં (ભજવાતાં હતાં).

અભિનય આદિના સબન્ધમાં પ્રાચીન કવિઓ પોતાની અને પ્રેક્ષક વર્ગની રુચિ અનુસાર નાટક આદિ द्रश्यकाव्य રચી સામાજિક જનોનાં ચિત્તને પ્રસન્ન કરી ગયા છે; પરંતુ અર્વાચીન કવિઓની તથા સામાજિક જનોની રુચિ તેથી વિલક્ષણુ હોવાને લીધે પ્રાચીન મતાવલંબી નાટકો લખવાથી યથાર્થ (જેવો જોઇએ તેવો) બોધ થતો નથી.

જે સમયમાં જેવા સહૃદય જન્મ ગ્રહણુ કરે, અને દેશની નીતિ રીતિના

પ્રવાહ જેવા રૂપથી ચાલતા હોય, તે સમયમાં તેવા પુરુષની આન્તરિક વૃત્તિ તેમજ દેશની નીતિ રીતિ એ ઉભયનું યથાર્થ અવલોકન કરી નાટક આદિ દ્રશ્યકાવ્ય પ્રકાશમાં લાવવું.

નાટક આદિ દ્રશ્યકાવ્ય પ્રસિદ્ધિમાં લાવવું હોય તો પ્રાચીન સમસ્ત રીતિને તજી દેવી એ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે જે સર્વ પ્રાચીન રીતિ વા પદ્ધતિ આધુનિક લોકોના મતનું પોષણ કરનારી હશે તે સર્વનું અવશ્ય ગ્રહણ થશે.

નાટ્યકળાકૌશલ્ય બતાવવાને દેશ, કાલ, અને પાત્રગણ પ્રત્યે વિશેષ દ્રષ્ટિ રાખવી ઘટે છે. લોકવ્યવહારથી વિલક્ષણ ન સંભવે તેવાં કાર્યનો ઉતારો જેવો પૂર્વે હૃદયને હર્ષ આપનાર બનતો, તેવો વર્તમાન કાળમાં થતો નથી.

હવે નાટક આદિ દ્રશ્ય કાવ્યમાં અસ્વાભાવિક સામગ્રીનું પોષણ કરનાર કાવ્ય સહૃદય સભ્યમંડળમાં અત્યન્ત રુચિકર થતાં નથી. વર્તમાન સમયે સ્વાભાવિક રચના સભ્યગણના હૃદયને હરનારી બને છે. એટલા માટે અલૌકિક વિષયનો આશ્રય કરી નાટક આદિ દ્રશ્યકાવ્ય પ્રસિદ્ધિમાં લાવવું એ યોગ્ય નથી.

નાટકમાં કયાંઇ **आशिष्** આદિ નાટ્યાલંકાર, કયાંઇ **मक्करी**, કયાંઇ **विलोभन** કયાંઇ **संस्फेट** અને કયાંઇ **पञ्चसन्धि** અથવા એવાજ અન્ય વિષયોની સાંપ્રત સમયે કાંઇ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે સંસ્કૃત નાટકની પેઠે પ્રાકૃત નાટકમાં એનું અનુસન્ધાન કરવું, અથવા કોઇ નાટકના અંગમાં એ વિષયો યત્નપૂર્વક દાખલ કરીને પ્રાકૃત નાટક લખવું, એ વ્યર્થ છે. કેમકે પ્રાચીન લક્ષણ રાખીને આધુનિક નાટક આદિની શોભા સંપાદન કરવા જતાં વિપરીત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃત નાટક આદિની રચના અર્થે મહાત્મા ભરત મુનિ ઘણા નિયમો લખી ગયા છે; તેમાંથી જે પ્રાકૃત નાટકની રચનામાં ઉપયોગી હોય, અને જે હાલના સહૃદય લોકોમાં રૂચિ ઉપજાવનારા હોય તેજ નિયમો ગ્રહણ કરવા.

નાટક લખવાનો પ્રારંભ કરી જે મનુષ્ય પરંપરાથી ચમત્કારજનક

તેમજ અતિ મધુર ઉદ્દેશ વસ્તુના ઉલ્લેખ દ્વારાએ સ્વાભાવિક સામગ્રીનું પરિપોષણ કર્યાં છતાં, ફરી તેના તરફ દ્રષ્ટિપાત (નજર) નથી કરતા; તેનાં નાટક નાટિકા આદિ દ્રશ્ય કાવ્ય લખવાનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે. કારણ કે નાટક આખ્યાયિકાની પેઠે શ્રવ્ય કાવ્ય નથી.

નાટકની રચના કરનારે ચાતુર્ય અને નિપુણતાથી જે પાત્રનો જેવો સ્વભાવ હોય તે પાત્રના મુખમાં તેવા શબ્દો યોજવા. નાટકમાં વાચાલ પાત્રનું મિતભાષીપણું, મિતભાષી (માપસર બોલનાર) ની વાચાલતા, મૂર્ખનું વાક્ચાતુર્ય, અને પંડિતનો મૌન ભાવ એ મશ્કરીરૂપ થઈ પડે છે. પાત્રની વાત સાંભળતાંજ તેના સ્વભાવનું જ્ઞાન થાય એ નાટકનું મુખ્ય અંગ છે. નાટકમાં વાક્પ્રપંચ એ એક પ્રાધાન્ય દોષ ગણાય છે. રસવિશેષદ્વારાએ પ્રેક્ષકના અંતઃકરણને ઉન્મત્ત અને શોકાતુર કરવાને જોઈએ તેથી વધારે વાણીના આડંબરવડે કોઇ વખત ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થતી નથી.

નાટકમાં વાચાલતા (વાચાલપણું—હદ ઉપરાંત બોલવું તે) મિતભાષિતા (માપસર બોલવું તે), અને વાગ્મીતા (વકતાપણું) એ ત્રણેનો સારી રીતે આદર થાય છે. પ્રપંચરૂપથી કોઇ ભાવને વ્યકત (સ્ફુટ—સ્પષ્ટ) કરવાનું નામ ગૌણ ઉપાય છે; અને કુશળતા પૂર્વક થોડી વાતથી અત્યન્ત મહાન ભાવને સ્પષ્ટ કરી બતાવવો તેનું નામ મુખ્ય ઉપાય છે. થોડી વાતમાં અધિક ભાવનો ઉદ્દભવ થવો એ પણ નાટકના જીવનનું એક મહાન્ ઔષધ છે. જેમ—ઉત્તર રામચરિતમાં મહાત્માજનક આવીને પૂછે છે કે—

क्वाऽस्ते प्रजावत्सलो रामः ? ”

“ પ્રજાવત્સલ (પ્રજાને વ્હાલો) રામ કયાં છે ? ”

આહીં “ પ્રજાવત્સલ ” એ એકજ શબ્દથી કેટલો મ્હોટો ભાવ વ્યકત થાય છે, તે સહૃદય જનો પોતાની મેળેજ સમજી શકશે. ચિત્રકાર્યને નિમિત્તે જે જે ઉપકરણ (સાધન)નાં પ્રયોજનની અને સ્થાન વિશેષની ઉત્તમતા અને અધમતા બતાવવાની જેવી આવશ્યકતા હોય તેવીજ સૌન્દર્ય પૂર્વક યોજના કરી મનુષ્યના બાહ્યભાવ અને કાર્ય પ્રણાલીનાં ચિત્રકરણ તેમજ ઇચ્છા પૂર્વક અથ-

વાસ્વાભાવિક તેના માનસિક ભાવ અને કાર્યપ્રણાલી દેખાડવી એ બહુ પ્રશંસા પાત્ર છે. જે એવી રીતે અન્યના આંતરિક ભાવને સ્ફુટ કરવા સમર્થ છે તેને જ નાટકકાર એવું સંબોધન દેવામાં આવે છે; અને તેઓના લખેલ ગ્રન્થોની નાટકમાં ગણના થાય છે.

નાટકમાં આન્તરિક ભાવનું ચિત્ર કેવી રીતે બતાવવામાં આવે છે, તેનું એક આશ્ચર્યજનક ઉદાહરણ શાકુન્તલમાંથી ઉધ્ધૃત કરી આહીં આપવામાં આવે છેઃ—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया,
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

મુનિરાજ કણ્વ પુત્રી શકુન્તલાને સાસરે વોળાવતાં ખેદ પુરઃસર કહે છેઃ—

(આજે શકુન્તલા શ્વસુરગૃહ પ્રત્યે ગમન કરશે એટલા માટે ઉત્કંઠાએ મારા હૃદયનો સ્પર્શ કર્યોછે, રોકેલ બાષ્પવૃત્તિ (પ્રેમાશ્રુપ્રવાહ) થી કંઠ ઘોઘરો થઇ ગયોછે; અને દ્રષ્ટિ ચિન્તાને લીધે જડ જેવી બની ગઈ છે. જ્યારે જંગલમાં રહેનારા મારા જેવાને આવી વિહ્વળતા થાય છે, ત્યારે બિચારા ગૃહસ્થો નવીન એવા પુત્રી વિયોગના દુઃખથી પીડા કેમ ન પામે ?

સહૃદય પાઠક ! આપ વિચાર કરી જુઓ કે, આ સ્થળે કવિશ્રેષ્ઠ કાલિદાસે ઋષિરાજ કણ્વનું રૂપ ધારણ કરી તેના માનસિક ભાવો કેવા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકટ કરેલ છે ? કદાચ આહીં કાલિદાસે પુત્રી વિયોગનાં દુઃખથી છાતી ફ્રૂટી રૂદન કર્યાનું વર્ણવ્યું હોત, તો ઋષિજનોમાં સહજ નિવાસ કરી રહેલા ધૈર્યની કેવી દુર્દશા થાત ? અથવા શકુન્તલાના વિયોગથી મૃદુલશોક ન બતાવ્યો હોત, તો એક ઉત્તમ કોટિના ઋષિરાજના સ્વભાવમાં અને એક સામાન્ય માનવના સ્વભાવમાં શો તફાવત ગણાત ? એટલા માટેજ કવિકુલમુકુટ માણિક્ય કાલિદાસે ઋષિજનને ઘટે તેવા શોકનું વર્ણન કરેલ છે.

નાટકની રચનામાં શૈથિલ્ય દોષ કદી ન આવવો જોઈએ. નાયકનાયિકા દ્વારાએ કોઈ કાર્ય વિશેષનો સમારંભ કરી તેને અપૂર્ણ રાખવું, અથવા કોઇ અન્ય વ્યાપારનો આરંભ કરી તેના મૂળનું ઉચ્છેદન કરવું, એ પણ નાટક રચનાનો ઉદ્દેશ નથી. જે નાટકની ઉત્તરોત્તર કાર્ય પ્રણાલી જોઇ પ્રેક્ષકજનો આગળ કહેવાઈ ગયેલી વાતને ભૂલી જતા જાય, તે નાટક કદાપિ પ્રશંસાપાત્ર થતું નથી. જે લોકો માત્ર ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓને એકત્ર કરી ગુંથે છે; અને તેને ઉત્તમ મધ્યમ, અને અધમ એવા ત્રણ સ્થાનના વિચારપૂર્વક વર્ણવે છે, તથા તેમાં જે પાત્રની જેવી પ્રકૃતિ તે પાત્રના તેવા ભાવોને ચીતરવા સમર્થ છે, એજ કાવ્યપ્રેમી રસિક મંડલને અપૂર્વ આનન્દ આપી શકે છે. આવા ઉત્તમ હેતુના આશ્રયથીજ કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને સેકસપીઅર દુનિયામાં અમર બની ગયા છે. કાંઈ પણ સામગ્રીના સંગ્રહ વિના નાટક લખનાર, અને અસત્ય સંકલ્પ કરી નાટક લખનાર, એ બન્નેનો પરિશ્રમ વ્યર્થ બને છે. જો કોઈને નાટક લખવાની ઈચ્છા થાય તો તેણે પ્રથમ "નાટક કોને કહે છે?" એ બરાબર જાણવું જોઇએ, અને પછી નાટકકારને રૂપે અરસપરસ ગુંથાઇ ગએલા ભાવોમાં માનવપ્રકૃતિનું દિગ્દર્શન કરવું જોઈએ. જેણે ભિન્ન ભિન્ન માનવપ્રકૃતિનું અવલોકન ન કર્યું હોય તે મનુષ્ય જાતિના આન્તરિક ભાવ વિશુદ્ધરૂપે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

ભિન્ન ભિન્ન માનવપ્રકૃતિનું અવલોકન કરી કરમાં લેખિની ધારણ કરવાના હેતુથીજ કાલિદાસનું અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, અને સેકસપીઅરનાં મેકબેથ તથા હેમલેટ નાટકો એટલાં બધાં વિખ્યાત થયાં છે કે જેનો પૃથ્વીના સર્વ વિભાગોમાં એકી સાથે આદર થાય છે.

માનવપ્રકૃતિનું પરિપૂર્ણ અવલોકન કરવું હોય તો વિવિધ દેશોમાં ભ્રમણ કરી નાના પ્રકારના લોકોની સાથે કેટલાએક વખતસૂધી નિવાસ કરવો જોઇએ, જુદા જુદા ગાયક સમાજમાં જઈ વિવિધ પ્રકારના આલાપ સાંભળવા જોઇએ, નાના પ્રકારના ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ; તેમજ અશ્વરક્ષક, ગોરક્ષક, દાસ, દાસી, ગામડીયા અને દસ્યુ (ચોર) આદિ નીચ પ્રકૃતિ સાથે તથા સામાન્ય લોકોની સાથે વાર્તાલાપ કરવો જોઇએ. એમ કર્યા

સિવાય માનવપ્રકૃતિ (મનુષ્યનો સ્વભાવ) જાણી શકાતી નથી. મનુષ્યની મનોવૃત્તિને જેમ એક બીજા જોઈ શકતા નથી, તેમ તેના હૃદયસ્થ ભાવો પણ અદ્રશ્ય હોય છે. તે કેવળ કેટલાએક બાહ્ય કાર્ય ઉપર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ રાખવાથી તેમજ બુદ્ધિબળથી સમજી શકાય છે. મનુષ્યપ્રકૃતિ જાણ્યા સિવાય કોઇ ઉપકરણ દ્વારાએ નાટક લખવું એ જખ મારવા જેવું છે.

જે માણસ રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, આન્વીક્ષિકી, દંડનીતિ, સન્ધિ વિગ્રહ આદિ રાજગુણ, મન્ત્રચાતુરી, કરૂણ આદિ રસ,વિભાવ અનુભાવ સંચારી ભાવ તથા સાત્વિકભાવ; તેમજ વય,વૃધ્ધિ અને સ્થાન આદિ ત્રિવર્ગની સમાલોચના કરવામાં સારી રીતે સમર્થ હોય એજ નાટક લખવા માટે કરકમલમાં લેખિની ધારણ કરી શકે છે.

સ્વદેશી તથા પરદેશી સામાજિક રીતિ,વ્યાવહારિક રીતિ અથવા પધ્ધતિના નિદાનનું ફળ અને પરિણામ એ ત્રણેનું વિશેષ અનુસન્ધાન કરવું; એ નાટક રચના યશસ્વી નિવડવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

વેશ અને વાણી એ બન્ને પાત્રની યોગ્યતા અનુસાર હોવાં જોઈએ. જેમ ભૃત્ય પાત્રને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરાવવાં એ સ્વભાવ વિરૂધ્ધ છે તેમજ તેવા પાત્રના મુખમાં પંડિતની પેઠે વિશેષ સંસ્કૃત ગર્ભિત ભાષણ યોજવું એ પણ અસ્વાભાવિક લેખાય છે.

મહાત્મા ભરતે પાત્રના સ્વભાવને અનુકૂલ ભાષણ યોજવાનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલ છે. જો કે એમાંના “ નાન્દીરચના ” આદિ વિષયના નિયમો પ્રાકૃત ભાષામાં યોજવા યોગ્ય નથી, પરંતુ પાત્રના સ્વભાવ સબન્ધી નિયમો તો અવશ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

નાટકના પઠનમાં અથવા દર્શનમાં સ્વભાવની રક્ષા એ એક પ્રકારની ઉત્કૃષ્ટતા ગણાય છે, કે જે પાઠક તેમજ પ્રેક્ષકોનાં મનરૂપી સમુદ્રને ભાવરૂપી તરંગોથી હાલક ડોલક બનાવી દે છે.

[1]યૂરોપમાં નાટકનો પ્રચાર.

યૂરોપમાં નાટકનો પ્રચાર ભારતવર્ષ પછી થયો છે. પ્રથમ બે માણસોના સંવાદનેજ ત્યાં નાટક માનતા હતા. પ્રાચીન ઇસાઇ ધર્મના પુસ્તકમાં "બુક અબજાબ" અને સુલેમાનનાં ગીતોમાં એવા સંવાદ મળતા હતા; પરંતુ એ સિવાય હિબ્રુ ભાષામાં કોઇ પ્રાચીન નાટકોનાં પુસ્તક યૂરોપની અંદર નથી. યૂરોપમાં સર્વથી પ્રાચીન નાટક યુનાન દેશમાં મળતાં હતાં, એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ભારતવર્ષ પછી ત્યાં નાટ્યવિદ્યા ગઇ હશે. યુનાનમાં ઍથેન્સ નામના પ્રદેશની અંદર નાટકોનો પ્રચાર વિશેષ હતો, અને [2]ડાયોનિસીસ નામના દેવતાના મેળામાં તે ઘણું કરી ભજવાતાં હતાં. વૈક[3]લસ (બેક્કસ) નામના દેવતાની પૂજાથી ત્યાં તેનું ચલણ થયું. પ્રાચીન કાળથી યૂરોપનાં નાટક વિયોગાન્ત અને સંયોગાન્ત એવા બે વિભાગોમાં વહેંચાણું હતાં. આયર્ન નામના કવિએ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૦ વર્ષે વિયોગાન્ત નાટકની રચના કરી. ટ્રેજડી શબ્દ બકરાથી નિકળ્યો, એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે બેક્કસ દેવતાની સામે બકરાનું બલિદાન અપાતું હતું, અને એજ સમયમાં એ નાટકનો આરંભ થયો; એથી વિયોગાન્ત નાટકની સંજ્ઞા "ટ્રેજડી" થઇ. "કોમેડી" ગ્રામ્ય શબ્દથી ઉદ્ભવેલ છે, અર્થાત્ જેમાં ગ્રામ્ય સુખોનું વર્ણન હોય તે કોમેડી (સંયોગાન્ત) કહેવાય છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૬ વર્ષ ઉપર થેસ[4]પિસે પ્રથમ રંગશાળામાં એક શિષ્યને વેષ ધારણ કરાવી મનુષ્યનો સંવાદ શીખવ્યો, અને એ પાત્રને ફ્રીની સસે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૨ વર્ષ ઉપર પહેલ વહેલો સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવી રંગશાળામાં પ્રેક્ષક સન્મુખ ખડો કર્યો હતો. એ પછી ઇસ્કીલસના કાળ સૂધી વિયોગાન્ત નાટકોમાં ફરી કોઇ નવીન ઉન્નતિ થઇ નહિ.

---

૧ આ વિષય અમોએ શ્રીમાન્ ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્રના હિન્દી લેખપરથી લીધેલો છે, એમાં કવિઓનાં નામ જેવાં હતાં તેવાંજ આમાં દાખલ કરેલ છે, અંગ્રેજી ભાષામાં અમો અજ્ઞાત હોવાથી કદી એ નામોમાં અશુદ્ધતા રહી ગઇ હોય તો વિદ્વાનોએ સુધારી વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે. ૨ એ એક યુદ્ધનો દેવતા હતો. ૩ એ મદ્યનો દેવતા હતો, પ્રીન્સિપ સાહેબ તેને "બલરામ" એવું નામ આપે છે. ૪ વિયોગાન્ત નાટકનો પ્રથમ કર્તા યુનાન દેશનો.

આર્યનના સમયમાં સુસેરીઅને આખા યૂનાનમાં ફરી ફરીને સંયોગાન્ત નાટકોનો પ્રચાર કર્યો, અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઇ જવાય તેવી ન્હાની સરખી રંગશાળા પણ તેની સાથે હતી.એ કાળનાં નાટક આધુનિક બંગાલી યાત્રા અથવા રાસ જેવાં થતાં હતાં. એ સમયનાં વિયોગાન્ત નાટક ગંભીર આશયવાળાં અને વિશેષ ચિન્તાકારક હોવાના કારણથી સભ્યલોકોમાં, અને સંયોગાન્ત નાટક ગ્રામ્ય લોકોમાં ભજવી બતાવાતાં હતાં.

એપીકાર્મસ, ફાર્મસ, મેગનેસ, ક્રેટસ, ક્રેટનસ યુપોલીસ, ક્રેટિક્રેટ્રસ, અને એલીસ્ટેફેનસ એ બધા તે કાળના પ્રસિદ્ધ કોમેડી(સંયોગાન્ત નાટક)લખનારા હતા. વચમાં લોકોએ સંયોગ વિયોગમિશ્ર પુસ્તકો લખીને પણ વિદ્યાની ઉન્નતિ કરી.

વિયોગાન્ત નાટકના લેખકોમાં ઇસીલસ, સોફોકલીસ, અને યુરીપીડીસ એ ત્રણ મહાનિપુણ થઇ ગયા. એ કવિઓએ સ્વયં (પોતે) અભિનય કેમ કરી બતાવવા એ પાત્રોને શીખવ્યું, અને સ્વાભાવિક ભાવભંગી દેખાડવામાં વિશેષ પરિશ્રમ કર્યો. અરસ્તુને એ ત્રણે કવિઓની પોતાના ગ્રન્થમાં મહત્તા બતાવી છે,

રોમન લોકો નાટય વિદ્યામાં એવા ડાહ્યા ન હતા.એ લોકોએ યૂનાન વાળાઓ પાસેથી ફક્ત વિદ્યાનો સ્વાદ ચાખ્યો. અફસોસની વાત એ છે કે એટલા બધા કવીઓમાંથી “પ્લોટસ” અને “ટેરેન્સ” સિવાય કોઇનાં નામ અથવા પુસ્તક મળી શકતાં નથી. ઑગસ્ટસના પ્રસિદ્ધ સમયમાં રોમની અંદર નાટ્ય વિદ્યાની ઉન્નતિ થઈ હતી. પરંતુ “સેનિકા” સિવાય બીજા કોઇ ગ્રંથનું વા ગ્રંથકારનું નામ પણ મળતું નથી.

રોમના મ્હોટા મ્હોટા મહેલો અને વીરોની સાથે ત્યાંની વિદ્યા અને કળા ધૂળમાં મળી ગઇ; તે એટલે સૂધીકે તેનું નામ લેવાવાળા પણ અવશેષ રહ્યા નહિ.

જ્યારે રોમમાં ક્રિશ્ચન મત ફેલાણો, ત્યારે તેવાં નાટકો અથવા ખેલ રાજનિયમાનુસાર નિષિધ્ધ કરવામાં આવ્યાં.

કેવળ એપોલીનારી અને ગ્રેગરી નામના પિતાપુત્રે [1]ઈજીલમાંથી કથ ભાગ લઇને ક્રીશ્ચીયનોના જીવને આનન્દ આપવા કાંઇક સ્વાંગ (વેષ) લીધા હતા.

યૂરોપમાં ઇટાલીવાળાઓએ પહેલ વહેલાંજ નાટકના પ્રચાર અર્થે સારો ઉદ્યોગ કર્યો, અને રોમ વાળાના ચિત્તમાં કુમળાઇ ગએલાં નાટક બીજ ફરીથી લીલાં કર્યાં. સોળમા સૈકામાં ટ્રેસિનો કવિનું "સોફોનિસ્વા" નામનું નાટક પહેલ વહેલું છપાણું. અરિઆસ્ટોવૈબિના અને મૈશિલાવિલીએ ટ્રેસિનોની પેઠે કેટલાંએક નાટક લખ્યાં. એજ સૈકાના અંતમાં ગિએમ્બાટિસ્ટા લિઆપોર્ટીએ પહેલ વહેલું પ્રહસન પ્રકાશિત કર્યું, અને એમાં પરિહાસ (મશ્કરી) ની વાતો એવી સુસભ્યતાથી વર્ણવી કે લોકોએ એ નાટકની શૈલીને અત્યન્ત પ્રસન્નતાથી સ્વીકારી લીધી. એજ સમયમાં હિગ્રી, ઓરગીની, ઓડી, અને ત્રુઓનાશેટીએ જાતીય સ્નેહની વૃધ્ધિ કરવાવાળા વીરરસથી ભરેલા ઐતિહાસિક ખેલો લખ્યા; અને તેનો પ્રચાર કર્યો.

સત્તરમા સૈકામાં રીનુસીણીએ પહેલવહેલાં ઓપેરા (સંગીતનાટય) નો આરંભ કર્યો; એમાં એણે પ્રેમ, દેશવાત્સલ્ય, વીર, અને કરૂણ રસનાં ગીત એવી ઉત્તમ રીતિથી રચ્યાં કે સર્વ લોક બીજાં નાટકોને ભૂલી જઇ એના ઉપર ઝુમવા લાગ્યા. મૈપ્રી નામના કવિએ એની બીજીવાર ઉન્નતિ કરી અને સ્પેન તથા ફ્રાન્સ વગેરેમાં ચોતરફ એ ગીતિનાટય (ઓપેરા) નો પ્રચાર થયો. ત્યારબાદ જીનો, મેટૈસ્ટેસિઓ, ગોલ્ડડોની, મોલિઅર, રિશોબીની, ગોઝી, ગોલ્ડડોની, આલફીરો, માન્ટી, માન્જાની, અને નિકોલીની ઇત્યાદિ પ્રસિધ્ધ કવિઓએ પૂર્વોક્ત નાટકોના ગ્રન્થો એવી ઉત્તમતાથી લખ્યા; અને નાટયમાં એવી ઉન્નતિ કરી કે ઇટાલી ઉકત વિદ્યામાં આખા યૂરોપની ગુરૂ કહેવાઇ ગઈ.

યૂરોપમાં અન્ય દેશોની અંદર પાદરીઓએ નાટકોના પ્રચારને અટકાવ્યો. જ્યાં કોઇ નાટક ભજવતા, ત્યાં પાદરીઓ તેને ધર્મદંડ દેવા દોડતા. જેથી

---

૧. એણે એક બાણથી પોતાના દીકરાને તથા બીજા બાણથી પોતાના રાજાને માર્યો હતો.

ક્લેના, શાન્તિલાના, નહેરો, અને રૂએકા નામના કવિઓએ એ આપત્તિથી બચવા પોતાની લેખિનીને ધર્મવિષયનાં નાટકો લખવા ઉપર ચલાવી. વિશેષે કરી કરવૈત્રસે એવી ઉત્તમ રીતે નાટકો લખ્યાં કે લોકોના ચિત્તમાંથી નાટકની બુરાઇનો સંસ્કાર એકદમ નિકળી ગયો. ત્યારબાદ કાલડીરન પણ એવોજ ઉત્તમ કવિ થયો, કે જેણે રાજનિયમનો નિષેધ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સાડત્રીશ વર્ષને માટે નાટકો લખવાની રાજ્ય તરફથી પરવાનગી મેળવી હતી. એ બન્ને કવિઓ સત્તરમા સૈકાના પૂર્વભાગમાં થયા હતા.

ફ્રાન્સમાં નાટકોના વિષયો સબન્ધી ઘણો વાદવિવાદ થયો હતો, અને એ નાટક થવાના નિયમો ઉપર લોકોમાં મ્હોટો ઝગડો મચ્યો હતો; પરંતુ કોઇ ઉત્તમ નાટનો લેખક એ સમયમાં થયો ન હતો. જાડીલીએ પહેલવહેલું પાંચ અંકનું એકવિયોગાન્ત નાટક સારી ચાલ ઉપર બનાવી ફ્રાન્સના બીજા હેન્રી બાદશાહ આગળ ભજવ્યું હતું. ચૌદમા લુઇના દરબારમાં કાર્નિલો, માલિએરી અને રૈસીની નામે અતિ ઉત્તમ નાટકકારો થયા હતા. એ પછી વૉલટેર નામે એક મહાન્ પ્રસિદ્ધ કવિ થયો, અને ત્યાર બાદ ચાર પાંચ અન્ય કવિઓ પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

જર્મનીના નાટક સબન્ધી ઈતિહાસમાં અઢારમા સૈકાના આરંભસુધી કાંઇ પણ વિશેષ જાણવા યોગ્ય નથી. લેસિંગે પોતાની ધામધૂમની સમાલોચનામાં પહેલવહેલું જર્મનીનું ધ્યાન નાટક તરફ ખેચ્યું; અને ત્યારબાદ ગીટી તથા સીલર નામના બે મ્હોટા પ્રસિદ્ધ લેખક થયા.

ઈંગ્લંડનાં નાટકોનો ઈતિહાસ અત્યન્ત શૃંખલાબદ્ધ છે. પ્રથમ ત્યાં કેવળ ધર્મમત સબન્ધી નાટક થતાં હતાં, અને એનો પ્રબન્ધ પણ પાદરીઓના હાથમાં રહેતો હતો. એ નાટક બે પ્રકારે થતાં હતાં એક ધર્મસબન્ધી તેમજ આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓના; અને બીજાં શિક્ષા સબન્ધી.

ઈંગ્લંડના પુનઃસંસ્કારે જૂની વાતોનો સ્વાદ કાંઈ પણ બાકી ન રાખ્યો તે એટલે સુધી કે સોળમા સૈકાના મધ્યમાં સંયોગ અને વિયોગનાં નાટકો સ્વતંત્ર રૂપે પરિપુષ્ટ થયાં. પહેલું સંયોગાન્ત નાટક ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં નીકોલસ ઉડાલે લખ્યું. ત્યારબાર દશ વર્ષ પછી બીબીનોરટેન અને લૅર્ડ

બકહર્સે " ગારબુડાક " નામનું પહેલું વિયોગાન્ત નાટક બનાવ્યું. એ પછી શીરલી, કિડ, ગ્રીન, લાયલી, પીલ, માર્લો અને નેશ વિગેરે કેટલાએક સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર થયા.

વિશ્વ વિખ્યાત શેકસપીઅરે વાક્ચાતુરીથી બધાને જીતી લીધા, એ ઉત્તમ કવિ ઈ.સ. ૧૫૬૪માં વોર્વીકશાયરમાં સ્ટ્રેફર્ડ નામના શહેરની અંદર ઉત્પન્ન થયો. શેકસપીઅર પોતાના દશ બન્ધુઓમાં સહુથી મોટો હતો કાળે કરી તે પૃથ્વીના મુખ્યકવિઓની ગણનામાં એક રત્ન જેવો ગણાવા લાગ્યો. તેનામાં જેવી કવિત્વશકિત હતી. તેવીજ વિચિત્ર કથાઓ લખવાની શકિત પણ હતી. જેના મગજમાં એ રીતની બે ઉત્તમ શકિતઓ હોય.તેનાં બનાવેલાં નાટકો શા માટે પ્રશંસા પાત્ર ન થાય ? શેકસપીઅરે તમામ રસનાં નાટકો લખેલાં છે. એ કવિ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિના એક રત્ન રૂપ થઇ ગએલ છે.

બેન્જોન્સન, બોમોન્ટ, અને ફ્લેચર એ ત્રણે શેકસપીઅરના સમયમાં પ્રસિદ્ધ નાટકકાર થઈ ગયા. મેસીન્જર, ફૉર્ડ, અને શરલીના સમય સૂધીમાં ઇંગ્લંડની પ્રાચીન નાટયપ્રણાલી સમાપ્ત થાય છે. સત્તરમા સૈકાની અંતે ડ્રાયડને નવાં નાટક લખવાનો આરંભ કર્યો, અઢારમા સૈકામાં લી, ઓટવે, ચુકાન, ગ્રીવ, વાયકરલી,વાનબ્રો, ફારકવહર, એડીસન, જોન્સન, યંગ, ટૉમસન, મૂર, ગેરિક, ગોલ્ડસ્મિથ કૉલ્મેન્સ[1], કમ્બરલેન્ડ, હૅાલક્રૅાફ્ટ, બીબીઇકવાલ્ડ, લુઇ, મેટુરિન અને મેટચુરિન તથા આધુનિક સમયમાં શેરિડન, નોલ્સ, બોલવરલિટન, લૉર્ડ બાયરન, કોલરીજ, હેન્રીટેઈલર, ટેલફોર્ડ, જેરલ્ડ, બ્રુકસ માર્સન, ટોમ ટેઈલર, ચાર્લ્સરીડ, રોબર્ટસન, વિલ્સ, ગિલ્બર્ટ, સ્વિનબર્ન, ટેનીસન અને બ્રાઉનીંગ નામના પ્રસિદ્ધ નાટકકાર (ગદ્યપદ્યના લેખક) થયા છે–

---

૧. કૉલ્મેન નામના બે ભાઇઓ હતા, બન્ને ભાઇઓ નાટક બનાવતા.

नाट्यशास्त्र.

अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ.
द्रश्यकाव्यनिर्णय	१
नाट्योत्पत्ति	३
नाटकशाळा	६
रंगदेवता पूजन	११
संगीत....	१४
स्वर....	१४
श्रुति....	१५
ग्राम....	१८
श्रुतिकोष्टक	१९
मूर्छना....	१९
तान....	२०
ताल....	२०
मार्ग अने तेनी मात्रा	२१
आठ मात्रानां नाम तथा लक्षण	२२
मात्राओनो उपयोग	२२
तालनी कलानुं प्रमाण	२२
मार्ग तालना भेद....	२३
लय....	३०
ग्रह....	३१

देशी तालनुं लक्षण ३२
देशी तालनां नाम ३३
देशी तालना उदाहरण ३४
ध्रुवा सहित पांच प्रकारनुं गीत (गान) (प्रवेश–आक्षेप–निष्क्राम–प्राप्त–आंतर) ३९
पांच ध्रुवाओनां अष्टादश अंगो ३९–४०
ध्रुवा–परिगीतिका–मद्रक तथा चतुष्पदानुं लक्षण.... ... ४०
पांच ध्रुवा (प्रावेशिकी–अद्रुता–अवकृष्टा–स्थिता अने अन्तरा) मां आवतां अंगो ४०
स्थितावकृष्टा ध्रुवामां आवता छन्द तथा ताल ४०
प्रावेशिकी ध्रुवामां आवता छन्द ४०
उद्गता ध्रुवामां आवता छन्द ४१
समान जातिवाळी ध्रुवाओमां त्रण प्रकारनां वृत्त.... .... ४१
ध्रुवाओमां वृत्तनी योजना.... .... ४१
छन्द तथा वृत्तोनां स्थान अने तेनी संज्ञाओ ४१
सुप्रतिष्ठा ध्रुवानी त्रयोदश जातिओ.... ... . ४१
गायत्री ध्रुवा (छन्द) नी द्वादश जातिओ ४१
उष्णिक् जातिनी ध्रुवाना भेदो ४२
अनुष्टुप् जातिनी ध्रुवाना भेदो ४२
अवकृष्टा ध्रुवानी जातिओ ४२
आक्षेपिकावकृष्टा ध्रुवानुं लक्षण ४२
द्रुता (ह्रस्वा) ध्रुवानो प्रकार ४२
सुप्रतिष्ठा आदि अष्ट ध्रुवाओनी नव मूळ जातिओ ४२
क्षिप्तका वृत्तनुं लक्षण ४३

" हृता " ध्रुवानुं लक्षण.... .... ४३
अन्य एकादश संज्ञाओ ४३
त्रिष्टुप् जातिना सप्त भेद.... ... . ४३
जगतीनी त्रण जातिओ ४३
समान पदवाळां वृत्तोनुं वर्धमान ४३
चतुरस्र ध्रुवानी नव जातिओ ४३
गण अने मात्राओना भेद.... .... ४३
चपल शीर्षकनुं लक्षण ४४
शीर्षकनुं लक्षण ४४
ध्रुवाओनी अंते रहेनारा त्रण संयोग ४४

शीर्षकनी आठ जाति.

१ श्येनी कृत— ४४
२ चपला शीर्षक— ४५
३ क्रौन्चा— ४५
४ पुष्पविद्धा— ४५
५ संक्रान्ता— ४५
६ स्खलित शीर्षक—४५
७ विद्युन्माला— ४५
८ वेगवती— ४५
रथोद्धता वृत्तनुं लक्षण ४५
बुद्बुद् „ ४५
उद्गता „ ४६
प्रमिताक्षरा „ ४६
ध्वजवती „ ४६
हंसास्य „ ४६
तोटक „ ४६
खंजक अने तेना त्रण भेद ४६

१ प्रमोदक २ जाविनी ३ मत्तचेष्टित ४६
समवृत्ता ध्रुवाना त्रण प्रकार, पांच ध्रुवाओना सहेतुक पांच भेद, जाति लक्षण, प्रकार लक्षण, प्रमाण, नाम, प्रावेशिकी ध्रुवानुं लक्षण, अक्षेपिकी ध्रुवानुं लक्षण, नैष्क्रामिकी ध्रुवानुं लक्षण, प्रासादिकी ध्रुवानुं लक्षण, अंतरा ध्रुवानुं लक्षण. ४७
ध्रुवाओनुं स्थान ४७
भाषा प्रयोग ५१
ध्रुवा प्रयोग ५२
ग्रहभाण्ड ५३
वाद्य ५४
नर्तन ५५
ताण्डवमां थता अङ्गहारना बत्रीश भेदो ५६
करणना एकसो आठ भेद ५६
१ तलपुष्पपुट, २ वर्तित, ३ चलितोरु, ४ अपविद्ध, ५ समनख ६ लीन ५७
७ स्वस्तिकरेचित, ८ मण्डलस्वस्तिक, ९ निकुट्टक, १० अर्धनिकुट्टित, ११ कटिच्छिन्न, १२ अर्धरेचित, १३ वक्षः स्वस्तिक, १४ उन्मत्त स्वस्तिक, १५ पृष्ठ स्वस्तिक, १६ दिक् स्वस्तिक, १७ अलातक, १८ कटिसम, १९ आक्षिप्तरेचित, २० विक्षिप्ताक्षिप्तक, २१ अर्धस्वस्तिक, २२ अंचित..... .... ५८
२३ भुजंगत्रासित, २४ ऊर्ध्वजानु, २५ निकुंचित, २६ मतल्लि, २७ अर्धमतल्लि, २८ रेचक निकुट्टित, २९ पादापविद्ध, ३० वलित, ३१ घूर्णित, ३२ ललित,

३३ दण्डपक्ष, ३४ भुजंगत्र्यस्तरेचित, ३५ नूपुर, ३६ संभ्रोस,
३७ वैशाखरेचित, ३८ भ्रमर. ५९
३९ चतुर, ४० भुजंगाञ्चित, ४१ दण्डरेचित, ४२ वृश्चिककुट्टित, ४३ कटिभ्रान्त, ४४ लतावृश्चिक, ४५ छिन्न,
४६ वृश्चिकरेचित, ४७ वृश्चिक, ४८ व्यंसित, ४९ पार्श्वनिकुट्टक, ५० ललाटतिलक, ५१ क्रान्त, ५२ कुञ्चित
५३ वक्रमण्डल, ५४ उरोमण्डल ६०
५५ आक्षिप्त, ५६ तलविलासित, ५७ अर्गल, ५८ विक्षिप्त,
५९ आवर्त, ६० दोलपाद, ६१ विवृत्त, ६२ विनिवृत्त,
६३ पार्श्वकान्त, ६४ निशुंभित, ६५ विद्युद्भ्रान्त, ६६ अतिक्रान्त, ६७ विवर्तित, ६८ गजक्रीडित, ६९ तलसंस्फोटित,
७० गरुडप्लुतक ६१
७१ गण्डसूची, ७२ परिवृत्त, ७३ पार्श्वजानु, ७४ गृध्रावलीनक, ७५ सन्नत, ७६ सूची ७७ अर्धसूची, ७८ सूचीविद्ध, ७९ अपक्रान्त, ८० मयूर ललित, ८१ सर्पित,
८२ दण्डपाद, ८३ हरिणप्लुत, ८४ प्रेङ्खोलित, ८५ नितान्त,
८६ स्खलित ६२
८७ करिहस्तक, ८८ प्रसर्पितक, ८९ सिंहविक्रीडित, ९० सिंहकंपित, ९१ उद्वृत्त, ९२ अपसृत, ९३ तलसंघट्टित,
९४ जनित, ९५ बहिस्त्रिक, ९६ निवेश, ९७ मौलिकाक्रीडित,
९८ उरूद्वृत्त, ९९ मदस्खलित, १०० विष्णुक्रान्त, १०१ संभ्रान्त, १०२ विष्कंभ, १०३ उद्घाटित ६३
१०४ वृषभक्रीडित, १०५ लोलित, १०६ सामापसर्पित
१०७ शकटास्य, १०८ रंगावतरण ६४

બત્રીશ અંગહારનાં લક્ષણ ६४
१ स्थिरहस्त, २ पर्यस्तक, ३ सूचीविद्ध ४ अपविद्ध, ५ आक्षिप्तक.... .... ६४
६ उद्धट्टित, ७ विष्कंभ, ८ अपराजित, ९ विष्कंभापसृत, १० मत्ताक्रीड ११ स्वस्तिकरेचित, १२ पार्श्वस्वस्तिक, १३ वृश्चिकापसृत ६५
१४ भ्रमर, १५ मत्तस्खलित, १६ मदाद्विलसित, १७ गतिमण्डल, १८ परिच्छिन्न, १९ परिवृत्तरेचित, २० वैशाखरेचित, २१ परावृत्त, २२ अलातक ६६
२३ पार्श्वच्छेद, २४ विद्युद्भ्रान्त, २५ उद्वृत्तक २६ आलीढ, २७ रेचित, २८ आच्छुरित, २९ आक्षिप्तरेचित, ३० संभ्रान्त, ३१ अपसर्प ६७
३२ अर्धनिकुट्टक ६८
લાસ્યનાં દશ અંગ.... .... ६८
१ गेयपद, २ स्थितपाठ्य, ३ आसीन, ४ पुष्पगण्डिका, ५ प्रच्छेदक, ६ त्रिगूढ, ७ सैन्धव, ८ द्विगूढक ६८
९ उत्तमोत्तमक, १० उक्त प्रत्युक्त ६९
લાસ્યનાં બીજાં દશ અંગ (સંગીત રત્નાકર પ્રમાણે).... .... ६९
१ चाली, २ आलिवड, ३ लढि, ४ सूक, ५ उरोङ्गण, ६ धसक, ७ अंगहार.... .... ६९
८ ओयारक, ९ विहसी १० ममस् ७०
ચાર પ્રકારનો રેચક.... .... ७०
પિણ્ડીબન્ધ ७०
વર્ધમાન.... .... ७१

आसारित गानविधि ७२

नृत्य अने नृत्त तथा तेनी योजना ७२

भाण्डवाद्य योजना.... .... ७३

पूर्वरङ्ग.... .... ७४

ध्रुवा लक्षण ७५

सूत्रधार प्रवेश ७६

दिशावन्दन ७७

त्र्यस्रपूर्वरङ्ग ८०

चित्रपूर्वरङ्ग ८१

६ अभिनय ८२

१ सात्विकाभिनय... ... . ८२

रस ८२

१ शृङ्गार ८३

संभोग शृंगार.... .... ८७

विप्रलंभ शृंगार ८९

देशान्तरगमन विप्रलंभ ९०

गुरुनी आज्ञाथी थतो विप्रलंभ ९१

त्र्यभिलाषथी.... ” ९१

ईर्षाथी .... ” ९२

शापथी .... ” ९२

समयथी .... ” ९२

दैवथी .... ” ९३

विड्वरथी .... ” ९३

२ हास्य ९३

स्मित, हसित, विहसित, उपहसित, अपहसित.... .... ९३

हास्यनुं सामान्य उदाहरण	९५
स्वनिष्ठ स्मित.	९६
स्वनिष्ठ हसित	९६
परनिष्ठ स्मित हसित	९६
परनिष्ठ विहसित	९७
परनिष्ठ उपहसित	९७
परनिष्ठ अपहसित	९७
परनिष्ठ अतिहसित	९८
३ करुण	९८
करुणनुं सामान्य उदाहरण	९९
स्वनिष्ठ करुण	९९
परनिष्ठ करुण	१००
४ रौद्र	१००
रौद्रनां सामान्य उदाहरण	१०१
५ वीर	१०३
युद्धवीर	१०३
दानवीर	१०५
दयावीर	१०६
धर्मवीर	१०६
६ भयानक	१०७
भयानकनुं सामान्य उदाहरण	१०८
अपराधमां आववाथी थतो स्वनिष्ठ भयानक	१०८
परनिष्ठ भयानक	१०९

विकृतिवाळा अवाजथी थतो परनिष्ठ भयानक … ….	१०९
७ बिभत्स …. …. …. … ….	११०
बिभत्सनुं सामान्य उदाहरण …. …. …	११०
स्वनिष्ठ बिभत्स …. …. …. ….	१११
परनिष्ठ बिभत्स …. …. …. ….	१११
८ अद्भुत …. …. …. …. ….	१११
अद्भुतनुं सामान्य उदाहरण …. …. ….	११२
स्वनिष्ठ अद्भुत …. …. …. ….	११३
परनिष्ठ अद्भुत …. … …. ….	११३
अतिशयोक्ति…. …. …. …. ….	११३
भ्रमोक्ति …. …. …. …. ….	११४
चित्रोक्ति …. …. …. …. ….	११५
विरोधाभास …. …. …. …. ….	११५
मायारस …. …. …. …. ….	११६
९ शान्त …. …. …. …. ….	११७
रसो तथा भावोनो परस्पर जन्यजनक भाव …. ….	११८
रससंकर…. …. …. …. …. ….	१२०
रसोमां अन्योन्य वैरभाव …. …. …. ….	१२०
भावाभावमां थतो परस्पर विरोध …. …. ….	१२०
देशभेदथी थतो विरोधाभाव … …. ….	१२०
समयभेदथी थतो ,, …. …. …. ….	१२०
रसशबल …. …. …. …. ….	१२१
रस विरोध …. …. …. …. ….	१२२
रस अनौचित्य …. …. …. …. ….	१२३

रसाभास १२४

एक नायिकानी अनेक स्थळे रतिनुं उदाहरण १२४

एकने अनेक विषया रतिनुं उदाहरण १२५

भाव शबलनुं उदाहरण १२५

रसना त्रण प्रकार १२६

१ अभिमुख, २ विमुख, ३ परमुख १२६

परमुखना बे भेद १२६

१ अलङ्कार मुख १२६

२ भावमुख १२७

भाव १२७

८ स्थायी भावनां नामो १२८

३३ संचारी भावनां ,, ... १२८

८ सात्विक भावनां. ,, ... १२९

स्थायी भाव,

१ रति.	१२९	५ उत्साह.	१३५
२ हास.	१३०	६ भय. ...	१३७
३ शोक.	१३१	७ जुगुप्सा.	१३७
४ क्रोध.	१३३	८ विस्मय.	१३८

विभाव. १४०

शृंगारनो आलम्बन विभाव १४०

शृंगारनो उद्दीपन विभाव १४०

हास्यनो विभाव १४१

करुणनो विभाव १४१

रौद्रनो विभाव	१४१
युध्धवीरनो विभाव	१४२
दानवीरनो विभाव	१४२
दयावीरनो विभाव	१४२
भयानकनो विभाव	१४३
विभत्सनो विभाव	१४३
अद्भुतनो विभाव	१४३
इन्द्रजाल	१४४
अनुभाव	१४४
शृंगारनो अनुभाव	१४६
हास्यनो ,, ...	१४६
करुणनो ,, ...	१४६
रौद्रनो ,, ...	१४७
युध्धवीरनो ,, ...	१४७
दानवीरनो ,, ...	१४७
दयावीरनो ,, ...	१४८
भयानकनो ,, ...	१४८
विभत्सनो ,, ...	१४८
अद्भुतनो ,, ...	१४९
३३ संचारीभाव	१४९

१ निर्वेद.	१५०	२० औत्सुक्य.	१७२
२ ग्लानि.	१५१	२१ निद्रा.	१७३
३ शङ्का.	१५२	२२ अपस्मार.	१७४
४ असूया.	१५३	२३ सुप्ति (स्वप्न)	१७५

५ मद. १५४
६ श्रम. १५६
७ आलस्य. १५७
८ दैन्य. १५८
९ चिन्ता. १५९
१० मोह. १६०
११ स्मृति. १६१
१२ धृति. १६२
१३ व्रीडा. १६३
१४ चपलता. १६४
१५ हर्ष. १६५
१६ आवेग. १६६
१७ जडता. १६७
१८ गर्व. १६९
१९ विषाद. १७०
२४ विबोध. १७६
२५ अमर्ष. १७८
२६ अवहित्थ. १७९
२७ उग्रता. १८०
२८ मति. १८०
बे प्रकारनो उपालंभ. १८१
(कोपात्मा–प्रणयात्मा) १८२
२९ व्याधि. १८२
३० उन्माद. १८३
३१ मरण. १८४
३२ त्रास. १८६
३३ वितर्कअने तेनाचारभेद १८७
१ विचारात्मा. १८७
२ संशयात्मा. १८८
३ अनध्यवसायात्मा १८८
४ विप्रतिपत्त्यात्मा. १८८
छल १८९

८ सात्त्विकभाव १९१
१ स्तंभ. १९२
२ स्वेद. १९३
३ रोमाञ्च. १९४
४ स्वरभेद. १९४
५ वेपथु. १९५
६ वैवर्ण्य. १९६
७ अश्रु. १९६
८ प्रलय. १९७
जृम्भा. १९८

भाव योजना १९९

२ आङ्गिकाभिनय २००
मस्तकना तेर भेद २०१
लक्षण तथा योजना २०२
छत्रीश प्रकारनी द्रष्टि २०२
द्रष्टिनां लक्षण तथा योजना २०३
संचारी द्रष्टिनां लक्षण २०५
संचारी द्रष्टिनी योजना २०७
ललिता तथा म्लानानुं उदाहरण २०८
कीकीनां नव कर्म–लक्षण तथा योजना २०८, २०९
दर्शनना आठ भेद तथा तेनां लक्षण.... .... २०९
पुट कर्म ९–लक्षण तथा योजना २१०
भ्रकुटी कर्म ७–लक्षण तथा योजना २११
नासाकर्म ६–लक्षण तथा योजना २११, २१२
गण्डस्थळ भेद ६–लक्षण तथा योजना २१२
अधरोष्ठना छ भेद–लक्षण तथा योजना २१२, २१३
दन्तनां षट् कर्म–लक्षण तथा योजना.... .... २१३
मुखना चार भेद अने तेनी योजना २१४
ग्रीवानां नव कर्म–लक्षण तथा योजना.... .... २१४
हस्तनां पांसठ कर्म तथा तेनां लक्षण २१५
अन्य चतुष्प्रकार हस्त ,, ... २३२
हस्तना बीजा षोडश प्रकार ,, ... २३२
अंसना पांच भेद तथा तेमी योजना २३४
वक्षःस्थलना पांच भेद–लक्षण तथा योजना २३४, २३५
पार्श्वना पांच ,, ,, ... २३५

उदरना त्रण ,, ,, ... २३५

कटिना पांच ,, ,, ... २३५, २३६

ऊरुना पांच ,, ,, ... २३६

जंघाना पांच ,, ,, ... २३६, २३७

पादनां षट् कर्म ,, ... २३७, २३८

चारी विधान २३८

षोडश भौमी चारी २३८

षोडश आकाशिकी चारी.... .... २३८, २३९

भौमी चारीनां लक्षण तथा योजना २३९, २४०

आकाशिकी चारीनां ,, ... २४०, २४१

स्थानभेद २४२, २४३

शस्त्रमोचनमां चार प्रकारना न्याय २४४

युद्धविधान २४४, २४५

व्यायाम २४५

सौष्ठव लक्षण २४५

धनुषनां चार कार्य.... .... २४६

योग्या २४६

मण्डलविधान २४७

गतिप्रचार २५०

रौद्ररस (नेपथ्यरौद्र–अंगरौद्र–स्वभावरौद्र) २५३

बिभत्स रस २५३, २५४

मरण (करुण)... .... २५४

शीत तथा वृष्टि २५४

भयानक २५५

यति आदि पात्र गति २५५

विदूषक गति २५८

(अंगहास्य–कायहास्य–नेपथ्यहास्य) २५८

स्वाभाविका २५९

स्त्री गति २६०

युवती गति २६१

स्थानीया गति २६१

वृध्दा गति २६२

बाला गति २६२

त्रेवीश देशी स्थान (संगीत रत्नाकर प्रमाणे) २६३

नव उपविष्ट (बेठक) स्थान २६५, २६६

षट् सुप्त स्थान २६६

आसन विधि २६७, २६८

कक्षा २६८

प्रवृत्ति तथा वृत्ति २७०, २७१

चार प्रवृत्ति	चार वृत्ति
१ आवन्ती	१ भारती
२ दाक्षिणात्या	२ आरभटी
३ पाञ्चाली	३ सात्वती
४ औड्रमागधी	४ कैशिकी

बे प्रकारना नाट्यप्रयोग–(सुकुमार–विध्द) २७२

बे प्रकारना धर्मी (लोकधर्मी–नाट्यधर्मी) २७२

छ[illegible]ीश लक्षण (साहित्य दर्पण प्रमाणे) २७३

१ भूषण.... .... २७३ १९ निरुक्ति.... .... २७८

२ अक्षरसंघात	.... २७४	२० सिद्धि	.... २७८
३ शोभा....	.... २७४	२१ भ्रंश	.... २७८
४ उदाहरण	.... २७४	२२ विपर्यय	.... २७९
५ हेतु	.... २७४	२३ दाक्षिण्य	.... २७९
६ संशय	.... २७४	२४ अनुनय	.... २७९
७ द्रष्टान्त....	.... २७५	२५ माला	.... २७९
८ तुल्यतर्क	.... २७५	२६ अर्थापत्ति	.... २८०
९ पदोच्चय	.... २७५	२७ गर्हण	.... २८०
१० निदर्शन	.... २७५	२८ पृच्छा	.... २८०
११ अभिप्राय	... २७५	२९ प्रसिद्धि	.... २८०
१२ ज्ञप्ति (प्राप्ति)	.... २७६	३० सारूप्य....	.... २८१
१३ विचार....	.... २७६	३१ संक्षेप	.... २८१
१४ दिष्ट	.... २७६	३२ गुणकीर्तन	.... २८१
१५ उपदिष्ट	.... २७७	३३ लेश ...	.... २८१
१६ गुणातिपात	.... २७७	३४ मनोरथ....	.... २८२
१७ गुणातिशय	.... २७७	३५ अनुक्तसिद्धि	.... २८२
१८ विशेषण	.... २७७	३६ प्रियवचन	.... २८२

तेत्रीश नाटयालङ्कार (साहित्य दर्पण प्रमाणे) २८३

१ आशिष्....	२८३	१८ परीवाद	.... २८६
२ आक्रन्द....	२८३	१९ नीति	.... २८६
३ कपट	२८३	२० अर्थविशेषण	.... २८७
४ अक्षमा	२८३	२१ प्रोत्साहन	.... २८७
५ गर्व	२८४	२२ साहाय्य	... २८७
६ उद्यम	२८४	२३ अभिमान	.... २८७

७	आश्रय	२८४	२४	अनुवर्तन....	.... २८७
८	उत्प्रासन	२८४	२५	उत्कीर्तन	.... २८८
९	स्पृहा	२८४	२६	याञ्चा	.... २८८
१०	क्षोभ	२८४	२७	परिहार	.... २८८
११	पश्चात्ताप	२८५	२८	निवेदन	.... २८९
१२	उपपत्ति	२८५	२९	प्रवर्तन	.... २८९
१३	आशंसा	२८५	३०	आख्यान	... २८९
१४	अध्यवसाय	२८५	३१	युक्ति	.... २८९
१५	विसर्प	२८६	३२	प्रहर्ष	.... २८९
१६	उल्लेख	२८६	३३	उपदेशन ...	.... २८९
१७	उत्तेजन	२८६			

छत्रीश अलङ्कार (भरत नाट्यशास्त्र प्रमाणे)

१	विभूषण	२९०	१९	याञ्चा	.... २९१
२	अक्षरसंहति	२९०	२०	प्रतिषेध	.... २९१
३	शोभा	२९०	२१	पृच्छा	.... २९१
४	अभिमान	२९०	२२	दृष्टान्त	.... २९१
५	गुणकीर्तन	२९०	२३	निर्भासन	.... २९१
६	विशेषण	२९०	२४	संशय	.... २९१
७	उदाहरण	२९०	२५	आशिष्	.... २९२
८	निरुक्त	२९०	२६	प्रिय	.... २९२
९	गुणानुवाद	२९१	२७	कपट	.... २९२
१०	अतिशय	२९१	२८	क्षमा	.... २९२
११	हेतु	२९१	२९	प्राप्ति	.... २९२
१२	सारूप्य	२९१	३०	पश्चात्ताप	.... २९२

१३ मिथ्याध्यवसाय	२९१	३१ अनुवृत्ति....	.... २९२
१४ सिद्धि	२९१	३२ उपपत्ति	.... २९२
१५ पदोच्चय....	.... २९१	३३ युक्ति	.... २९२
१६ आक्रन्द	.... २९१	३४ कार्य	.... २९२
१७ मनोरथ....	.... २९१	३५ अनुनीति	.... २९२
१८ आख्यान	.... २९१	३६ परिदेवन	.... २९२

काव्ययोजना २९३

स्वरभेद (ह्रस्व–दीर्घ-प्लुत) २९३

३ वाचिकाभिनय.... .... २९४

भाषाप्रकार तथा योजना २९६

सम्बोधन प्रकार २९७

नाम प्रकार २९९

भाषणना गुण.... .... ३००

रस परत्वे काकुविधान ३०२

अङ्ग लक्षण ३०२

रस परत्वे अङ्ग योजना ३०२

कृष्णाक्षर ३०४

दश प्रकारनां रूपक ३०४

१ नाटक.... .... ३०५

व्यंजन तथा स्वर अने तेनां स्थानो ३०५

त्रण प्रकारनां वृत्त (सम--अर्धसम- विषम) ३०८

छन्द ३०९

छन्दना त्रण प्रकार (दिव्य--दिव्येतर--दिव्यमानुष) ३१०

२ प्रकरण.... .... ३११

३ समवकार ३१२
त्रण प्रकारनो विद्रव ३१२
त्रण प्रकारनुं कपट (वास्तविक--दैवी--परप्रयुक्त) ३१२
त्रण प्रकारनो शृंगार (धर्म शृं. अर्थ शृं. काम शृं.).... ३१२
४ ईहामृग ३१२
५ डिम ३१३
६ व्यायोग ३१३
७ अङ्क ३१३
८ प्रहसन (शुद्ध अने संकीर्ण)... .... ३१३
९ भाण ३१४
१० वीथी ३१४
वीथीनां त्रयोदश अंग ३१४

१	उद्घात्यक	३१४	८ मृदव	३१७
२	अवलगित	३१५	९ अधिबल	३१८
३	अवस्यन्दित	३१५	१० छल	३१८
४	नालिका	३१५	११ त्रिगत	३१९
५	असत्प्रलाप	३१६	१२ व्याहार	३१९
६	वाकेलि	३१६	१३ गण्ड	३२०
७	प्रपञ्च	३१७		

अष्टादश उपरूपक ३२०

१	नाटिका	३२०	११ सँल्लापक	३२३
२	तोटक	३२१	१२ श्रीगदित	३२३
३	गोष्ठी	३२१	१३ शिल्पक अने तेनां २७ अंग	३२३
४	सट्टक	३२१	१४ विलासिका	३२४

५ नाटयरासक	३२१	१५ दुर्मल्लिका	३२४
६ प्रस्थान	३२१	१६ प्रकरणिका	३२५
७ उल्लाप्य	३२२	१७ हल्लीश	३२५
८ काव्य	३२२	१८ भाणिका अने	
९ प्रेङ्खण	३२२	तेमां योजातां	
१० रासक	३२२	सात अंगो	३२५

सन्धिनिरूपण ३२६

बे प्रकारनुं इतिवृत्त (आधिकारिक प्रासङ्गिक).... .... ३२६

कार्यनी पांच अवस्था ३२६

१ प्रारंभ	३२६	४ नियताप्ति	३२७
२ प्रयत्न	३२६	५ फलयोग	३२७
३ प्राप्तिसंभव	३२७		

पांच प्रकारनी अर्थ प्रकृति ३२८

१ बीज	३२८	४ प्रकरी	३२९
२ बिन्दु	३२८	५ कार्य	३२९
३ पताका	३२९	पताकाना चार भेद	३२९

पांच सन्धि ३३०

१ मुख	३३०	४ विमर्ष	३३१
२ प्रतिमुख	३३०	५ निर्वहण	३३१
३ गर्भ	३३०	सन्धिनां छ प्रयोजन	३३२

मुखसन्धिनां द्वादश अंग ३३२

१ उपक्षेप....	३३२	७ समाधान.... ...	३३५
२ परिकर	३३३	८ विधान	३३५
३ परिन्यास	३३३	९ परिभावना	३३६

४ विलोभन .... ३३४   १० उद्भेद ३३६
५ युक्ति .... ३३४   ११ करण ३३६
६ प्राप्ति .... ३३५   १२ भेद ३३६

प्रतिमुख सन्धिनां त्रयोदश अंग ३३७

१ विलास .... ३३७   ८ विरोध ३३९
२ परिसर्प .... ३३८   ९ पर्युपासन ३४०
३ विधूत .... ३३८   १० पुष्प ३४०
४ तापन .... ३३८   ११ वज्र ३४१
५ नर्म .... ३३८   १२ उपन्यास ३४१
६ नर्मद्युति .... ३३९   १३ वर्णसंहार ३४१
७ प्रगमन ... ३३९

गर्भसन्धिनां त्रयोदश अंग ३४२

१ अभूताहरण .... ३४२   ८ प्रार्थना ३४४
२ मार्ग ... . ३४२   ९ क्षिप्ति ३४५
३ रूप ..., ... ३४३   १० तोटक ३४५
४ उदाहरण .... ३४३   ११ अधिबल ३४५
५ क्रम .... ३४३   १२ उद्वेग ३४५
६ संग्रह .... ३४४   १३ विद्रव ३४५
७ अनुमान ३४४

विमर्षसन्धिनां त्रयोदश अंग ३४६

१ अपवाद .... ३४६   ८ प्ररोचना ३४९
२ सम्फेट .... ३४६   ९ खेद ३४९
३ अभिद्रव .... ३४६   १० आदान ३५०
४ शक्ति .... ३४७   ११ छलन ३५०

૫ પ્રસંગ .... ૩૪૭ ૧૨ પ્રતિષેધ ૩૫૧

૬ વ્યવસાય .... ૩૪૮ ૧૩ દ્યુતિ ૩૫૧

૭ વિરોધ ૩૪૮

નિર્વહણ સન્ધિનાં ચતુર્દશ અંગ ૩૫૨

૧ સન્ધિ ૩૫૨ ૮ આનન્દ ૩૫૪

૨ વિબોધ ૩૫૨ ૯ સમય ૩૫૪

૩ ગ્રથન ૩૫૨ ૧૦ ઉપગૂહન ૩૫૪

૪ નિર્ણય ૩૫૩ ૧૧ ભાષણ ૩૫૪

૫ પરિભાષણ ૩૫૩ ૧૨ પૂર્વવાક્ય ૩૫૪

૬ કૃતિ ૩૫૩ ૧૩ કાવ્યસંહાર ૩૫૪

૭ પ્રસાદ ૩૫૩ ૧૪ પ્રશસ્તિ ૩૫૪

સન્ધિના બીજા એકવીશ ભેદ ૩૫૫

પાંચ અર્થોપક્ષેપક ભેદ ૩૫૫

૧ વિષ્કંભક ૩૫૫ ૪ અંકાવતાર ૩૫૬

૨ ચૂલિકા ૩૫૫ ૫ અંકમુખ ૩૫૬

૩ પ્રવેશક ૩૫૬

વૃત્તિ વિજ્ઞાન ૩૫૭

૧ ભારતી વૃત્તિના ચાર ભેદ ૩૫૯

૧ પ્રરોચના ૩૫૯ ૩ વીથી ૩૫૯

૨ આમુખ ૩૫૯ ૪ પ્રહસન ૩૫૯

આમુખનાં પાંચ અંગ ૩૫૯

૧ ઉદ્ઘાત્યક ૩૫૯

૨ કથોદ્ઘાત ૩૫૯

૩ પ્રયોગાતિશય ૩૬૦

४ प्रवृत्तक ३६१
५ अवलगित ३६१
२ सात्वती वृत्तिना चार भेद ३६१
१ उत्थापक ३६१ ३ सँल्लापक ३६२
२ परिवर्त्तक ३६२ ४ संहात्यक ... ३६२
३ कैशिकी वृत्तिना चार भेद ३६३
१ नर्म तथा तेना अष्टादश भेद ३६३
वचोहास्यनर्मउदाहरण ३६३
वेषनर्म ,, ... ३६३
क्रियानर्म ,, ... ३६३
आत्मापक्षेपनर्म ,, ... ३६४
संभोगनर्म ,, ... ३६४
माननर्म ३६४
भयनर्म ३६४
सशृंगारहास्यनर्म ३६४
२ नर्मस्फूर्ज ३६५
३ नर्मस्फोट ३६५
४ नर्मगर्भ ३६६
४ आरभटी वृत्तिना चार भेद ३६६
१ संक्षिप्ति.... ३६६ ३ वस्तूत्थापन ३६६
२ अवपात... ३६६ ४ सम्फेट.... .... ३६७
आहार्याभिनय ३६७
नेपथ्यना चार भेद ३६७
पुस्त (काष्ठनी प्रतिमा)ना त्रण भेद.... .... ३६७
पुष्पना पांच भेद ३६८
भूषणना चार भेद ३६८
देवताओ, राजाओ अने स्त्रीओनां आभरणो ३६९
वर्ण (रंग) प्रकार ३७१

रंग मेळववानी रीति ३७२
देश, जाति अने कर्म परत्व वर्णनी योजना ३७३
श्मश्रु ३७४
वेष (शुद्ध–विचित्र–मलिन) ३७४
मुकुट अने तेना त्रण भेद ३७५
सज्जीव अने तेना ,, ... ३७६
आयुध प्रमाण ३७६
वंशलक्षण ३७७
दण्डलक्षण ३७८
प्रतिशीर्ष ३७८
विविध प्रतिकृति ३७८
सामान्याभिनय ३८०
भाव अने तेना त्रणभेद (आङ्गिक–स्वाभाविक–अयत्नज) ३८१
हाव, भाव तथा हेलानी उत्पत्ति ३८१
भावनुं लक्षण तथा उदाहरण ३८१
हावनुं लक्षण तथा ,, ... ३८१
स्त्रीओनो स्वाभाविक अभिनय (हाव) अने तेना दश भेद ३८२

१ लीला	३८२	७ कुट्टमित	३८७
२ विलास	३८३	८ विव्बोक	३८७
३ विच्छित्ति	३८३	९ ललित	३८८
४ विभ्रम	३८४	१० विहृत	३८९
५ किलकिंचित	३८५	ज्याजथी थतो विहृत	३८९
६ मोट्टायित	३८६	लज्जाथी ,,	३८९

हेलानुं लक्षण तथा उदाहरण ३८९, ३९०
सप्त अयत्नज अभिनय ३९०

१ शोभा	३९०	५ धैर्य	३९१
२ कान्ति	३९०	६ प्रागल्भ्य	३९१
३ दीप्ति	३९१	७ औदार्य	
४ माधुर्य	३९१		

अष्ट सत्त्वाभिनय (नायकना आठ सात्त्विक गुण) ३९२
१ शोभा ३९२
उत्तमनी साथे स्पर्धाथी उद्भवती शोभा ३९३
दक्षशोभा ३९३
शौर्यशोभा.... .... ३९३
२ विलास ३९४
३ माधुर्य ३९४
४ स्थैर्य ३९६
५ गांभीर्य ३९५
६ ललित ३९५
७ औदार्य ३९५
सत्पुरुष उपर उपकृति ३९६
८ तेज ३९६
षट् प्रकारनो शारीराभिनय ३९६
१ वाक्य ३९७ ४ शाखा ३९७
२ सूचा ३९७ ५ नाट्यायित ३९७
३ अङ्कुर ३९७ ६ निवृत्त्यङ्कुर ३९७
द्वादश मार्ग ३९७
१ आलाप ३९७ ७ संदेश ३९८
२ प्रलाप ३९७ ८ अतिदेश ३९८
३ विलाप ३९८ ९ निर्देश ३९८
४ अनुलाप ३९८ १० उपदेश ३९८
५ सँल्लाप ३९८ ११ अपदेश
६ अपलाप ३९८ १२ व्यपदेश ३९८
मार्गना बीजा सात भेद ३९८
नाटकना बे भेद (आभ्यन्तर-बाह्य) ३९९
इन्द्रियार्थाभिनय.... .... ३९९
१ शब्द ३९९ ४ रस ४००
२ स्पर्श ३९९ ५ गन्ध ४००

३ रूप ४००

मनोभावाभिनय (इष्ट–अनिष्ट अने मध्य) ४८०

अभिनयना बीजा त्रण भेद (मध्यस्थ–आत्मस्थ-परस्थ) ४००

स्त्री स्वभाव ४०१

देवशीला	४०१	मृगशीला	४०३
असुरशीला	४०१	मीनशीला	४०३
गान्धर्वशीला	४०१	उष्ट्रशीला	४०३
राक्षसशीला	४०२	मकरशीला	४०३
नागशीला	४०२	खरशीला	४०३
पक्षीशीला	४०२	सूकरशीला	४०४
पिशाचशीला	४०२	अश्वशीला	४०४
यक्षशीला	४०२	महिषीशीला	४०४
व्यालशीला	४०२	अजशीला	४०४
मनुष्यशीला	४०२	गोशीला	४०४
वानरशीला	४०३	अजाशीला	४०४
हस्तिशीला	४०३		

बे प्रकारनो कामोपभोग (बाह्य–आभ्यन्तर) ४०५

स्त्रीओनी मुख्य त्रण प्रकृति (बाह्य–आभ्यन्तर–बाह्याभ्यन्तर) ४०५

कामोद्दीपन लक्षण ४०५

कामीनी दश अवस्था ४०६

१ अभिलाष	४०६	६ विलाप	४०८
२ चिन्ता	४०६	७ उन्माद	४०८
३ अनुस्मृति	४०७	८ व्याधि	४०८
४ गुणकीर्तन	४०७	९ जडता	४०९
५ उद्वेग	४०७	१० मरण	४०९

काम्यादृष्टि .... ४०९ राग लक्षण ४१०

विरहाभिनय .... ४१० कामाभितप्त ४१०

कामतंत्रमां प्रवृत्त थएल राजाओनो आभ्यंतर प्रकार ४१०

षट् प्रकारनो वस्त्रोपचार (वासक) ४११

नायिकानी आठ अवस्था ४११

१ वासकसज्जा	४११	५ खण्डिता	४१२
२ विरहोत्कंठिता	४१२	६ विप्रलब्धा	४१३
३ स्वाधीनभर्तृका	४१२	७ प्रोषितपतिका	४१३
४ कलहान्तरिता	४१२	८ अभिसारिका	४१३

त्रण प्रकारनी स्त्रीओ (वेश्या–कुलजा अने प्रेष्या).... .... ४१४

कामातुर स्त्रीओनुं कर्तव्य.... .... ४१४–४१६

स्नेह अने काममां विद्यमान भयनां चार उत्पत्ति स्थान ४१६

१ वैमनस्य	४१६	३ विप्रिय	४१७
२ व्यलीक	४१७	४ मन्यु	४१७

स्त्रीए अपराधी पति प्रत्ये केम वर्तवुं ते ४१७

नाट्यज्ञ पुरुषे रंगभूमी पर स्त्रीपात्र साथे केम वर्तवुं ते ४१८

स्त्रीए पतिने एकान्तमां केवी रीते सम्बोधवो ते ४१९

वैशिक.... .... ४२०

वैशिकना सहज तेत्रीश गुणो ४२१

नायकनो मित्र केवो होवो जोइए ? ते ४२१

नायिकानी सखीओ कोने बनाववी ? ते ४२१

दूतीनुं कर्तव्य ४२१

अनुरक्ता तथा विरक्ता नायिका संबंधी ज्ञान ४२२

कामातुर स्त्रीनुं लक्षण ४२२

अनुरक्ता तथा विरक्ता स्त्रीनुं लक्षण ४२२

स्त्रीने वश करवानो उपाय.... .... ४२२

पुरुषे विरक्त थवानां कारण.... .... ४२३

स्त्रीने वश करवाना विविध उपाय ४२३

समग्र स्त्रीओनी त्रण प्रकृति (उत्तम–मध्यम–अधम) ४२३

उत्तमा....	.... ४२३	मध्यमा	.... ४२४
अधमा....	.... ४२४	स्त्रीओनुं चतुर्विधयौवन....	४२५

नवयौवना ४२५

द्वितीययौवना.... .... ४२५

तृतीययौवना ४२५
चतुर्थयौवना ४२५
स्त्रीओना प्रयोगमां पुरुषना पांच भेद ४२५
१ चतुर ४२६ ४ अधम ४२६
२ उत्तम ४२६ ५ संप्रवृत्तक ४२६
३ सम ४२६
पांच प्रकारनो उपाय ४२६
१ साम ४२६ ४ दण्ड ४२७
२ दान ४२६ ५ उपेक्षा ४२७
३ भेद ४२६
केवी स्त्रीने केवा उपायथी वश करवी ते ४२७
नायकना चार भेद ४२७
१ धीरोदात्त ४२७ ३ धीरललित ४२९
२ धीरोद्धत ४२८ ४ धीरप्रशान्त ४२९
नायकना सामान्य बावीश गुण ४३०
१ विनीत ४३० १२ बुद्धिमान्.... .... ४३४
२ मधुर ४३१ १३ प्रज्ञानवान् ... ४३४
३ त्यागी ४३१ १४ उत्साहवान् ४३४
४ दक्ष ४३१ १५ स्मृतिमान् ४३४
५ प्रियंवद ४३१ १६ कलावान् ४३४
६ रक्तलोक ४३२ १७ मानी ४३४
७ शुचि ४३२ १८ शूर ४३४
८ वाग्मी ४३२ १९ दृढ ४३४
९ रूढवंश ४३३ २० तेजस्वी ४३४
१० स्थिर ४३३ २१ शास्त्रचक्षु.... .... ४३४
११ युवा ४३३ २२ धार्मिक ४३४
चार प्रकारनी नायिका (धीर–ललित–उदात्त–निभृत) ... ४३५
प्राणी मात्रना त्रण भेद (पुरुष–स्त्री–नपुंसक) ४३५
सर्व प्रकृति बे प्रकारनी (आभ्यंतर–बाह्य) ४३५

राजाओनो आभ्यन्तर गण ४३५

महादेवी	४३५	आयुक्ता	४३७
देवी	४३५	परिचारिका	
स्वामिनी	४३६	संचारिणी	
स्थायिनी	४३६	प्रेषणकारिका	
भोगिनी	४३६	सुमहत्तरा	
शिल्पकारिणी	४३६	प्रतिहारी	
नाटकी	४३६	कुमारी	
नर्तकी	४३६	स्थविरा	
अनुचारिका	४३६		

केवी स्त्रीने कार्यमां योजवी ते ४३७
अन्तःपुरमां कोने योजवा ते ४३८
कक्षा (दोढी) पर कोने योजवा ते.... .... ४३८
संदेशा लाववा लई जवामां कोने योजवा ते ४३८
राजाओनो बाह्य गण ४३८

राजा	४३८	मंत्री	४३९
सेनापति	४३८	प्राड्विवाक्	४३९
कुमार	४३९		

नट राजा थइ शके अने राजा नट थई शके विगेरे ४३९
त्रण प्रकारनी प्रकृतिवाळा पुरुष (उत्तम--मध्यम--अधम) ४४०
नाटककार गुण.... .... ४४०

सूत्रधार	४४०	शकार	.... ४४१
पारिपार्श्वक	४४१	विदूषक	.... ४४१
विट	४४१	चेट	.... ४४१

स्त्रीप्रकृति ४४२
चित्राभिनय ४४२
वचन विचार ४४९

आकाश वचन	४४९	अपवारित	४४९
आत्मगत	४४९	जनान्तिक	४४९

विविध प्रकारे थतुं मरण अने तेना अभिनयो ૪૫૦
नाट्येन माटे लोक, वेद अने अध्यात्म एवा त्रण प्रकार ૪૫૧
त्रण प्रकारनी नाट्य प्रकृति ૪૫૨
१ अनुरूप ૪૫૨
२ विरूप ૪૫૨
३ रूपानुरूप ૪૫૨
बे प्रकारनो नाटय प्रयोग (सुकुमार विद्ध) ૪૫૨
स्त्री तथा पुरुषोए भजववा योग्य प्रयोग ૪૫૨
बे प्रकारनी सिद्धि (मानुषी, दैवी) ૪૫૪
चतुर्विध घात ૪૫૪
१ दैवसमुत्थ ૪૫૫ ३ आत्मसमूत्थ ૪૫૫
२ परसमुत्थ ૪૫૫ ४ औत्पातिक ૪૫૫
सिद्धिनां दूषणो ૪૫૫
स्वरगत घात ૪૫૬
पुष्करगत घात ૪૫૬
काव्यनां दूषणो ૪૫૬
घातनां स्थाम ૪૫૬
प्राश्निक.... .... ૪૫૭ प्रेक्षक ૪૫૭
कयुं नाटक कये समये भजववुं ते ૪૫૮–૪૫૯
नाटकना मुख्य त्रण गुण पात्र, प्रयोग, अर्थ ૪૫૯
पाठ प्रकार ૪૫૯
नाटकमां भिन्न भिन्न कार्यवडे कहेवातां भरत आदि.... .... ૪૬૦
भरत, विदूषक, तौरिप, नट, नान्दी, सूत्रधार, नाटयकार, नायक. ૪૬૧
मुकुटकार ૪૬૧
आभरणकृत् ૪૬૧
माल्यकृत् ૪૬૧
वेषकृत्, चित्रकार, रजक, कारुक, कुशीलव ૪૬૨
नाटयशाप .... ૪૬૨ गुह्यविकल्प ૪૬૫

नाट्यशास्त्र.

दृश्यकाव्यनिर्णय.

દશ્ય શ્રાવ્ય એ ઉભયને, કહે સુકવિઓ કાવ્ય;
દશ્ય દેખવા યોગ્ય તે, શ્રવણ યોગ્ય તે શ્રાવ્ય.

મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, ગદ્યકાવ્ય, કથાકાવ્ય, આખ્યાયિકાકાવ્ય, ચમ્પૂ-કાવ્ય, બિરૂદકાવ્ય અને કરંભકવડે જેનું સત્ય સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે તે "શ્રાવ્ય".

નાટકાદિ દશ રૂપક અને અષ્ટાદશ ઉપરૂપકવડે જેનું સત્ય સ્વરૂપ બતા-વવામાં આવે તે "દશ્ય".

શ્રી ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્ર દશ્યકાવ્યનું લક્ષણ નીચે મુજબ લખે છે:—

"જે કવિની વાણીને તેના હૃદયંગત આશય સહિત હાવભાવથી પ્રત્યક્ષ બતાવી દે તે "દશ્યકાવ્ય".

જેમ મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત "શાકુન્તલ" નાટકમાં ભ્રમરના આવવાથી શકુન્તલાની સરલ દષ્ટિમાં કટાક્ષોનું ફેરવવું લખ્યું છે, એમાં પ્રથમ પડદા દ્વારાએ એ સ્થાનનું, શકુન્તલાનો વેષ પહેરનાર દ્વારાએ શકુન્તલાના રૂપયૌવનનું અને વનને યોગ્ય શૃંગારથી તાપસકન્યકાનું, નેત્ર, શિર તથા હસ્તપ્રચલન દ્વારા અંગભંગી અને હાવભાવનું, તથા કવિએ કહેલી વાણીને તેના મુખથી કથન દ્વારા કાવ્યનું પ્રેક્ષકના ચિત્ત ઉપર પૂરેપુરૂં ચિત્ર પાડી દે છે, માટે એ "દશ્યકાવ્ય".

"દશ્ય કાવ્ય" નાટકો વડે પ્રકાશમાં આવેછે માટે તેનું બીજું નામ નાટ્યશાસ્ત્ર છે, તેમજ આખું નાટ્યશાસ્ત્ર અભિનયને આધારે હોવાથી તેને અભિનયશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

ફરી શ્રીમદ્ ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્ર લખે છે કે—

"જે નટ લોકોની ક્રિયા એ નાટક, અને જે વિદ્યાના પ્રભાવથી પોતાના અથવા કોઇ વસ્તુના સ્વરૂપને ફેરવી દે તે નટ".

નાટ્ય નટને આધારે છે, અને નટનું બીજું નામ કુશીલવ છે, જેથી નાટ્યને ઘણા કુશીલવશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

મહાત્મા દશરૂપકકાર શ્રી ધનંજય "દૃશ્યકાવ્ય"ના ત્રણ વિભાગ પાડે છે:

१. नाट्य, २. रूप, અને ३. रूपक.

"अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्" અર્થાત્ કાવ્યમાં કહેલ ધીરોદાત્ત આદિની અવસ્થાનું અનુકરણ ચાર પ્રકારના અભિનયથી કરી બતાવવું તેનું નામ "નાટ્ય".

"रूपं दृश्यतयोच्यते" તેજ નાટ્ય નીલાદિ રૂપની પેઠે દૃશ્યમાન હોવાથી "રૂપ" કહેવાય છે.

"रूपकं तत्समारोपात्" મુખમાં જેમ શશીનું સમારોપણ થાયછે તેમ નટમાં રામાદિ રૂપનું સમારોપણ થવાથી "રૂપક".

મહાત્મા ભરતમુનિ નાટકનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

"योऽयं स्वभावो लोकस्य, सुखदु:खसमन्वित:
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो, नाट्यमित्यभिधीयते."

અર્થ—લોકના સુખદુઃખયુક્ત સ્વભાવને અંગ આદિના અભિનયોવડે બતાવવો તેનું નામ "નાટક".

वेदाविद्येतिहासानामर्थानां परिकल्पनम्,
विनोदकरणं लोके, नाट्यमेतद्भविष्यति.

ભાવાર્થ—વેદ અને ઇતિહાસોના અર્થની કલ્પના કરનારૂં, લોકોમાં વિનોદનું સાધન તે "નાટક".

આ નાટકમાં કોઇ વખત દ્વન્દ્વદર્શન, ક્યાંઇ ક્રીડા, કોઇ વખત અર્થપ્રાપ્તિ, કવચિત્ સમાનતા, ક્યાંઇ હાસ્ય, ક્યાંઇ યુદ્ધ, ક્યાંઇ કામ અને ક્યાંઇ વધ બતાવે છે, ધર્મીઓને ધર્મ અને કામીઓને કામ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અવિનીતને નિયમમાં લાવે છે, મદોન્મત્તને દમન, ષંઢને ઉત્સાહ, મૂર્ખને બોધ, વિદ્વાનને ચાતુર્ય, ધનવાનને વિલાસ, દુઃખીને ધૈર્ય, ઉદ્યોગીને દ્રવ્ય, અને ઉગ્રને શાન્તિ આપે છે.

એ નાટક વિવિધ ભાવવાળું, વિવિધ અવસ્થા બતાવવાવાળુ, લોક વૃત્તાન્તને અનુસરનારૂં, ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરુષોનાં ચરિત્રોને બતાવનારૂં, હિતોપદેશ કરનારૂં, ધૈર્ય આપનારૂં, સુખ કરનારૂં, દુઃખી હોય, સમર્થ હોય, શોકપીડિત હોય, અથવા તપસ્વી હોય તે બધાઓને વિશ્રાન્તિ આપનારૂં, ધર્મને બતાવનારૂં, યશ અને આયુષ્ય વધારનારૂં, હિતકારી, બુદ્ધિવર્ધક અને લોકોને સદુપદેશ આપનારૂં હોવું જોઇએ.

બ્રહ્મા, શિવ, નારદ, ભરત, હનુમાન, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, લવકુશ, અર્જુન, પ્રદ્યુમ્ન, પાર્વતી, સરસ્વતી, તુમ્બુરૂ, તંડુ અને ઉષા આદિ તેના આચાર્યો છે.

નાટ્યોત્પત્તિ.

પૂર્વે સત્યયુગમાં સ્વાયંભૂ મન્વંતર નિવૃત્ત થયા પછી ત્રેતાયુગના વૈવસ્વત મન્વંતરમાં જ્યારે લોકો ગ્રામ્યધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા, કામ અને લોભને વશ થયા, ઇર્ષ્યા અને ક્રોધથી સંમૂઢ બન્યા, દુઃખી થયા, દેવ, દૈત્ય, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, યક્ષ અને મ્હોટા નાગોથી આખો જમ્બૂદ્વીપ પીડિત થયો, ત્યારે ઇન્દ્રાદિ દેવોએ બ્રહ્મા પાસે જઇને કોઇ નવીન જોવા લાયક અને સાંભળવા લાયક ક્રીડાની ઇચ્છા બતાવી કહ્યું કે, વેદો છે એ શૂદ્રોએ સાંભળવા યોગ્ય નથી, માટે સર્વ વર્ણને સાંભળવા અને જોવા લાયક પાંચમો વેદ ઉત્પન્ન કરો.

દેવતાઓની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઇ તત્ત્વને જાણનાર બ્રહ્માએ ધર્મ, અર્થ અને યશને આપવાવાળો, ઉપદેશયુક્ત, પ્રજાને સવ વ્યવહાર બતાવનાર, સર્વ શાસ્ત્રના અર્થ સહિત, ચાર વર્ણના શિષ્યને યોગ્ય "નાટ્ય" નામનો પાંચમો વેદ રચ્યો; તેમાં ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય, સામવેદમાંથી ગાયન, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ લીધા.

આ નાટ્યવેદ ભરત નારદજીની સાથે વેદ અને તેનાં અંગોના કારણરૂપ બ્રહ્મા પાસે હાથ જોડી ઉભા રહ્યા, ત્યારથી તેને પ્રાપ્ત થયો.

ભરતે બ્રહ્માજીને વિનન્તી કરી કે, આ નાટ્યવેદ પામી હવે મારે શું કરવું? ત્યારે બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી કે, વર્તમાન સમય શુભ છે, કારણ કે હમણાં ઇન્દ્રધ્વજની પૂજા થાય છે, માટે ત્યાં જઇ આ નાટ્યવેદનો પ્રયોગ કરી બતાવ.

બ્રહ્માજીની આજ્ઞા શિરઃસ્થાપન કરી ભરતે "ઇન્દ્રવિજયધ્વજોત્સવ"માં આશીર્વાદયુક્ત, આઠ પદ વાળી, નાટ્યવેદમાં રચાએલી વિચિત્ર પ્રકારની નાન્દી કરી; ત્યારપછી દેવોએ જેવી રીતે દૈત્યોને જીત્યા હતા તેનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો, તેમાં રોષસહિત ભાષણ, વધ, બંધન, દૈત્યોનું ભાગવું, પરસ્પરનું છેદાવું અને ભેદાવું, ઇત્યાદિ બતાવ્યું.

આ નાટ્યપ્રયોગથી પ્રસન્ન થઇ બ્રહ્માદિ દેવોએ ભરતને સર્વ સાધન આપ્યાં.

ઇન્દ્રે ઉત્તમ ધ્વજ આપ્યો, બ્રહ્માએ કુટિલક, વરુણે સોનાનો ઘડો, સૂર્યે છત્ર, પાર્વતીએ સિદ્ધિ, વાયુએ વીજણો, વિષ્ણુએ સિંહાસન, કુબેરે મુકુટ, અને બાકીના સભામાં બેઠેલા દેવો, ગાંધર્વો, યક્ષો તથા રાક્ષસો વગેરેએ ભાષણ, ભાવો, રસો, રૂપ અને બળ આપ્યાં.

દૈત્યદાનવના નાશરૂપ નાટ્યપ્રયોગ શરૂ થયો, તે વખત ત્યાં આવેલા સર્વ દૈત્યો સંક્ષોભ પામ્યા, અને વિરૂપાક્ષ વગેરે દૈત્યોએ વિઘ્નગણ ઉત્પન્ન કરી તેને કહ્યું કે, "અમે આ નાટ્યપ્રયોગને ઇચ્છતા નથી", જેથી વિઘ્નગણો પોતાની માયા પ્રસારી ભજવનાર પાત્રોની વાણી, ચેષ્ટા, સ્મૃતિ અને નૃત્યને અટકાવવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે સૂત્રધારનો પ્રયોગ અટકેલો જોઇ ઇન્દ્રે ધ્યાન કરી જોયું, ત્યાં વિઘ્નોએ તમામ સભા ઘેરી લીધેલી દેખાઇ, અને સૂત્રધાર પણ સંમૂઢ બની ગયેલો જોવામાં આવ્યો, જેથી એકદમ ઉઠી રત્નજડિત દિવ્ય ધ્વજ લઇ ક્રોધથી રંગમંડપમાં આવેલ વિઘ્નગણોનાં તથા અસુરોનાં શરીર શિથિલ કરી નાંખ્યાં. આ અદ્ભુત બનાવ જોઇ દેવો ઇન્દ્રને કહેવા લાગ્યા કે, આ તમારા દિવ્ય હથિયારથી દૈત્યો અને વિઘ્નગણો નાશ પામ્યા; આ ધ્વજ વડે તમે વિઘ્નોને જર્જરિત કર્યાં છે માટે આનું નામ "જર્જરધ્વજ" પડશે, અને હવે પછી જો કાંઇ વિઘ્ન આવશે તો તે પણ આ ધ્વજનાં દર્શનથી જ ભાગી જશે. આ વાક્યો સાંભળી ઇન્દ્રે પ્રસન્નવદને કહ્યું કે, "અસ્તુ," હવેથી આ ધ્વજ તમામની રક્ષા કરવાવાળો થશે.

એ પ્રમાણે વિઘ્નગણો મહોત્સવમાં હરેક વખતે વિઘ્ન કરતા હતા, જેથી ભરતે પુત્રો સહિત ઇન્દ્ર પાસે જઇ કહ્યું કે, નાટ્યરક્ષાવિધિ બતાવો અને લક્ષણ-યુક્ત નાટ્યગૃહ પણ બનાવો; ત્યારપછી બ્રહ્માની આજ્ઞાથી વિશ્વકર્માએ અલ્પ-સમયમાં સારૂ, મ્હોટું અને સર્વ લક્ષણથી યુક્ત નાટ્યગૃહ બનાવી બ્રહ્માજીને

વિનન્તી કરી કે, "નાટકશાળા તૈયાર છે તે જોવા આપ પધારો." આ પ્રમાણે સાંભળી દેવો, ઇન્દ્ર અને બીજા કેટલાએકને સાથે લઇ બ્રહ્મા નાટકશાળા જોવા પધાર્યા.

નાટકશાળામાં જઇ બ્રહ્માએ દેવતાઓને "આ નાટકશાળાની તમારે રક્ષા કરવી જોઇએ" એમ કહી મંડપના રક્ષક ચન્દ્રમાને, ઇન્દ્રાદિ લોકપાલોને પોતપોતાની દિશાઓના રક્ષક, ખૂણાઓના રક્ષક વાયુદેવને, નેપથ્યભૂમિના રક્ષક મિત્રદેવને, વેદિકાના રક્ષક વરુણદેવને, અને સર્વ દેવતાઓને નેપથ્ય બહારની વસ્તુઓના રક્ષક ઠરાવ્યા. ચાર વર્ણોને સ્તંભરક્ષક, આદિત્ય અને રુદ્ર દેવને સ્તંભાન્તરના રક્ષક, ધારણરક્ષક ભૂતોને, શાળાની રક્ષક અપ્સરાઓને, સર્વગૃહરક્ષક યક્ષિણીઓને, પૃથ્વીરક્ષક સમુદ્ર, કૃતાન્ત અને કાળ બે બારણાની બે શાખાઓના રક્ષક, મહા બળવાળા બે નાગ દ્વારપાત્રના રક્ષક અને ઇન્દ્રને ઉંબરાના રક્ષક ઠરાવ્યા, તથા તેના ઉપર ત્રિશૂલ રાખ્યું, નિયતિ અને મૃત્યુ બે દ્વારપાળ થયા, રંગભૂમિનો પાર્શ્વરક્ષક મહેન્દ્ર થયો, મત્તવારણીની રક્ષામાં વીજળીને રાખી, મત્તવારણીના સ્તંભરક્ષક તરીકે ભૂતો, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો અને ગુહ્યકો રાખ્યા, જર્જરધ્વજના રક્ષક તરીકે વજ્રને રાખ્યું, અને ધ્વજપર્વના રક્ષક મહા પરાક્રમી દેવો સ્થાપ્યા. તેના પ્રથમ પર્વમાં બ્રહ્મા, બીજા પર્વમાં શંકર, ત્રીજા પર્વમાં વિષ્ણુ, ચોથા પર્વમાં કાર્તિકેય, તથા પાંચમા પર્વમાં વાસુકી અને તક્ષકને રક્ષક બનાવ્યા. એ પ્રમાણે વિઘ્નો દૂર કરવા દેવોની સ્થાપના કરી, તેમાં રંગભૂમિના મધ્યભાગમાં બ્રહ્મા રહ્યા, માટે ત્યાં પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવી, પાતાલમાં વસનારા યક્ષો, ગુહ્યકો અને નાગોને રંગભૂમિના નીચેના ભાગના રક્ષક ઠરાવ્યા, નાયકના રક્ષક ઇન્દ્ર, નાયિકાના રક્ષક તરીકે સરસ્વતી, વિદૂષકના રક્ષક તરીકે ૐકાર અને બાકીનાં પાત્રોના રક્ષક શિવ થયા.

"આ નાટ્યગૃહમાં રક્ષ્યસ્થાનો ગણાવ્યાં તેની રક્ષા દેવો કરશે", આવાં બ્રહ્માજીનાં વાકયો સાંભળી દેવતાઓએ વિનન્તી કરી કે, વિઘ્નગણોને આપ સામથી શાન્ત કરો, કારણકે શત્રુ વશ કરવામાં પ્રથમ સામ વાપરવો અર્થાત્ સાન્ત્વન કરવું, પછી દ્રવ્યદાન કરવું, ત્યારપછી ભેદ કરવો ; એ ત્રણેથી વશ ન ન થાય તો દંડ આપવો. એ પ્રમાણે દેવોનાં વચન સાંભળી બ્રહ્માએ વિઘ્નગણોને કહ્યું કે, તમે આ નાટ્યને વિઘ્ન શા માટે કરો છો ? આ સાંભળી કેટલાએક

દૈત્યોની સાથે રહેલો વિરૂપાક્ષ સાન્ત્વનયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો કે, આપે આ નાટ્યવેદ દેવતાઓ માટે રચ્યો છે અને તે અમારાથી વિરુદ્ધ છે, માટે આપે એમ કરવું ઉચિત નથી, કારણકે જેમ દેવો આપનાથી ઉત્પન્ન થયાછે તેમ દૈત્યો પણ આપથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. આ પ્રમાણે વિરૂપાક્ષનાં વચન સાંભળી બ્રહ્માએ કહ્યું કે, તમે ક્રોધ કરો નહિ, ખેદને તજી દો, કારણકે તમારાં અને દેવતાઓનાં શુભાશુભ કર્મો વડે થતા જયપરાજય ભજવી બતાવાશે એમ નથી, પણ આખી ત્રિલોકીનાં કર્મોનું અનુકરણ કરી બતાવાશે.

કોઈ પણ શ્રવણ, શિલ્પ, વિદ્યા, કળા, યોગ અથવા ક્રિયા એવી નથી કે જે નાટકમાં ન આવી શકે.

આ નાટક દેવોનું, અસુરોનું, રાજાઓનું અને બ્રહ્મર્ષિઓનું પણ વૃત્તાન્ત બતાવે છે.

આ નાટ્યમંડપમાં યજન કરો, બળિદાન આપો, મંત્રોવડે ઔષધિઓનો હોમ કરો, અને ચાર પ્રકારનાં બલિ આપો, તો તમે મૃત્યુલોકમાં પૂજાશો.

રંગભૂમિની પૂજા કર્યા સિવાય તેનાં દર્શન પણ કરવાં નહિ. રંગભૂમિની પૂજા કર્યા સિવાય જે દર્શન કરાવશે તેનું જ્ઞાન નિષ્ફળ થશે, અને પશુયોનિમાં તેનો જન્મ થશે.

આ રંગભૂમિના દેવોનું પૂજન યજ્ઞની બરાબર છે, માટે નાટક ભજવનારાઓએ અવશ્ય યત્નથી કરવું જોઈએ.

જે પુરુષ રંગની પૂજા પોતે કરતો નથી અથવા બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી તેનો ક્ષય થાય છે.

જે પુરુષ યથાવિધિ રંગપૂજા કરશે તે શુભ અર્થને તથા સ્વર્ગને પામશે.

આટલું કહી દેવોની સાથે રંગપૂજા કરવા બ્રહ્માજીએ ભરતને આજ્ઞા કરી.

નાટકશાળા.

નાટ્યગૃહ, નાટ્યમંડપ, રંગમંડપ, રંગ અને રંગભૂમિ વગેરે નાટકશાળાના પર્યાય શબ્દો છે.

રંગભૂમિનો આકાર ત્રણ પ્રકારથી થાય છે: લાંબો, ચતુષ્કોણ અને ત્રિકોણ. આ ત્રણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રમાણથી થાય છે.

એકસો આઠ હાથ લાંબો હોય તે ઉત્તમ, ચોસઠ હાથ હોય તે મધ્યમ, અને બત્રીશ હાથ હોય તે કનિષ્ઠ વર્ગનો રંગમંડપ કહેવાયછે.

ઉત્તમ દેવતાઓને માટે, મધ્યમ રાજાઓને માટે અને કનિષ્ઠ મનુષ્યોને માટે કરવા કહેલ છે.

સર્વ પ્રેક્ષાગૃહો ત્રણ પ્રકારનાં થાયછે: વિકૃષ્ટ, ચતુરસ્ર અને ત્રિકોણ.

પ્રેક્ષાગૃહના માપનું પ્રમાણ:—

અણુ, રજ, વાળ, લિક્ષા, યૂકા, યવ, અંગુલ, હસ્ત અને દંડ, આ નવ માપનાં નામ છે.

૮ અણુ = ૧ રજ.	૮ યૂકા = ૧ યવ.
૮ રજ = ૧ વાળ.	૮ યવ = ૧ આંગળ.
૮ વાળ = ૧ લિક્ષા.	૨૪ આંગળ = ૧ હાથ.
૮ લિક્ષા= ૧ યૂકા.	૪ હાથ = ૧ દંડ.

વિકૃષ્ટ નાટ્યમંડપ ચોસઠ હાથ લાંબો અને બત્રીશ હાથ પહોળો કરવો. એથી મ્હોટો કરવાથી પ્રેક્ષકો નાટક બરાબર જોઇ શકતા નથી.

બહુ લાંબો કરવાથી પાત્રોને ઊંચે સ્વરે ગાવું બોલવું પડે છે, અને વખતે તેટલો સૂર ન પહોંચી શકે તો બેસૂરૂં થવા સંભવ રહે છે, વળી લાસ્યમાં થતા ભાવો અને વિવિધ પ્રકારનું નેત્રનું ચલનવલન બધા પ્રેક્ષકોને દૂર પડવાથી યથાસ્થિત દેખાઇ શકતું નથી; માટે બધી રંગભૂમિઓ મધ્ય પ્રમાણમાં કરવી, જેથી ગાયન અને ભાષણ સરખી રીતે સાંભળી શકાય.

દેવોની માનસી સૃષ્ટિ વનો તથા ઉપવનોમાં રહેલી છે, તેમ મનુષ્યના ભાવો દેવના ભાવોથી ઉત્પન્ન થએલા છે, માટે દેવમાં રહેલ ભાવોની સ્પર્ધા કરવી નહિ.

નાટ્યમંડપ બનાવનાર માણસે પ્રથમ ભૂમિની પરીક્ષા કરવી, પછી વાસ્તુ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રારંભ કરવો.

જ્યાં સરખી, કઠણ, સ્થિર, કાળી અથવા ધોળી જમીન હોય, ત્યાં નાટ્ય-મંડપ બાંધવો.

પ્રથમ જમીન શુદ્ધ કરી, હાથથી ખેડી, તેમાંથી હાડકાં, ખીલા, કાંકરા અને ખડ વગેરે કાઢી નાંખ્યા બાદ માપ કરવું.

માપવા માટે દોરી સુતરની, મુંજની અથવા વૃક્ષની છાલની કરવી અને તે શ્વેત રાખવી, તેમ કપાએલી અગર તો વચમાં કોઇ જગોએ ગાંઠ પડેલી ન હોવી જોઇએ. કારણકે રંગભૂમિ માપતાં દોરી વચમાંથી કપાય તો સ્વામીનું મરણ થાય, ત્રીજા ભાગથી ત્રુટી જાય તો દેશની હાનિ થાય, ચોથા ભાગથી ત્રુટી જાય તો નાટ્યકારોનો નાશ થાય, અને હાથમાંથી પડી જાય તો કાંઇ પણ નુકસાન થાય, માટે દોરી પકડવામાં તથા માપવામાં પૂરેપૂરી કાળજી રાખવી.

રંગમંડપનું માપ ઉત્તમ મુહૂર્ત અને ઉત્તમ કરણ હોય ત્યારે બ્રાહ્મણ ભોજન કરાવ્યા પછી કરવું.

ચોસઠ હાથ જમીન દોરીથી માપીને તેના બે ભાગ કરવા, અને તે-માંહેના પાછલા ભાગના પણ બે વિભાગ કરી, તેના આગલા ભાગનું રંગશીર્ષ કરવું અને પાછલા ભાગનું નેપથ્યગૃહ કરવું, એમ અનુક્રમે યથાશાસ્ત્ર વિભાગો નક્કી કર્યા પછી શુભ નક્ષત્રમાં મંડપપ્રવેશ કરવો.

શંખ, નગારાં, મૃદંગ અને પણવાદિ વાદ્ય વગાડી સ્થાપન કરવું, તેમજ અનિષ્ટ વસ્તુઓ, પાખંડીઓ, કષાય વસ્ત્રવાળા અને દીવાનાઓને ત્યાંથી દૂર રાખવા.

રાત્રિએ વિવિધ અંગવાળું બળિદાન કરવું, તેને ગંધપુષ્પયુક્ત કરી દશે દિશાએ મૂકવું; પૂર્વ દિશામાં ધોળાં અનાજનું, દક્ષિણમાં કાળાં અનાજનું, પશ્ચિમમાં પીળાં અનાજનું, અને ઉત્તરમાં રાતાં અનાજનું બલિ આપવું.

મંડપના સ્થાનમાં બ્રાહ્મણોને ઘી તથા પાયસાન્ન, રાજાને મધુપર્ક અને સ્થાપન કરનારાઓને ગોળ તથા રાંધેલા ભાત આપવા.

વિદ્વાનોએ મૂળ નક્ષત્રમાં સ્થાપન કરવું, તેમાં પણ તિથિ, મુહૂર્ત અને કરણ શુભ જોવાં.

એ પ્રમાણે સ્થાપન કર્યા પછી ભીંતો તૈયાર કરવી, અને તે પછી થાંભલા મૂકવા, એમાં પણ મુહૂર્ત, નક્ષત્ર તથા કરણ શુભ જોવાં.

આ બધું આચાર્યે સૂર્યોદય વખતે કરવું, તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણ સ્તંભમાં ઘૃત અને સર્ષપથી સંસ્કાર કરી સર્વ શુક્લ વિધિ કરવો તથા પાયસાન્ન આપવું,

અને બીજા ક્ષાત્ર સ્તંભમાં વસ્ત્ર તથા પુષ્પ વીંટવાં, સર્વ શ્વેત વસ્તુનું દાન કરવું, તથા બ્રાહ્મણોને ગોળ અને ભાત આપવો.

વૈશ્યસ્તંભમાં વાયવ્ય દિશાએ વિધિ કરવો, પીળું દાન આપવું, અને બ્રાહ્મણોને ઘી ખવરાવવું, તેમજ શૂદ્રસ્તંભમાં ઈશાન દિશાએ વિધિ કરવો, કાળું દાન આપવું અને બ્રાહ્મણોને ખીચડી જમાડવી.

શ્વેતમાલ્યથી વિંટાએલ પ્રથમ કહેલ બ્રાહ્મણ સ્તંભની નીચે કર્ણાભરણ કરવાનું સુવર્ણ નાંખવું, ક્ષાત્રસ્તંભની નીચે ત્રાંબું, વૈશ્યસ્તંભની નીચે રૂપું અને શૂદ્રસ્તંભની નીચે લોઢું નાંખવું; બાકી રહેલ તમામ સ્તંભો નીચે લોઢું નાંખી સ્તંભનિમિત્ત ભૂતોને બલિ આપવું અને બ્રાહ્મણને ભોજનમાં ખીચડી આપવી, એ પ્રમાણે વિધિયુક્ત "મત્તવારણી" કરવી.

શાસ્ત્ર પ્રમાણે રંગપીઠ કર્યા પછી રંગશીર્ષ છ દારક યુક્ત કરવું, અને નેપથ્યગૃહને બે બારણાં કરવાં. નીચેની જમીન કાળી માટીથી પૂરવી, ધોળા બળદ જોડેલા હળથી ખેડી, તેમાંથી પત્થર, ખડ વગેરે કાઢી નાંખી સાફ કરવી, અને ખોડ વગરનાં માણસો પાસે પૂરણીને માટે માટી ઉપડાવી મગાવી પૂરાવવી.

કાચબાની પીઠ પેઠે વચમાંથી ઊંચું કે માછલાંની પીઠ પેઠે લાંબું ન કરવું. પરંતુ સારા કાચ જેવું ચોકખું અને સરખું રંગપીઠ કરવું.

રંગશીર્ષ રત્નજડિત્ર કરવું, તેમાં પૂર્વ દિશામાં હીરા, દક્ષિણમાં વૈડૂર્યમણિ, પશ્ચિમમાં સ્ફટિકમણિ, ઉત્તરમાં પ્રવાલ અને મધ્યમાં કનકજડિત્ર કામ કરવું.

નાટ્યમંડપમાં યુક્તિ પ્રયુક્તિવાળું, નાના પ્રકારની કારીગરીયુક્ત, વિવિધ સ્તંભવાળું, અનંત સર્પોના ચિત્રોવાળું, ચોતરફ પ્રાસાદની પૂતળીઓથી શોભતું, દરવાજા અને ગુફાથી અલંકૃત, વિવિધ વેદિકાયુક્ત, અનેક રચનાઓથી સુશોભિત, જુદી જુદી જાતનાં યંત્રો, જાળિયાં અને ગોખવાળું, ઉત્તમ પાટડીઓવાળું, કબૂતરોથી વ્યાકુળ, નાના પ્રકારની મણિમય ભૂમિમાં નાંખેલ સ્તંભોથી શોભતું લાકડકામ કર્યા પછી ભીંતોનું કામ કરવું.

દરેક બારણા સામે હાથીદાંતના થાંભલા ખોડવા તથા ગોખ મૂકવા, અને દરેક દ્વારની લોઢાથી મજબૂતી કરવી.

નાટ્યમંડપમાં બે વિભાગ રાખવા અને તેનો આકાર પર્વતની ગુફા જેવો કરવો, જેમાં પવન મંદ આવી શકે, જેથી અવાજ ગંભીર સંભળાય તેમજ વાજાંઓનો નાદ પણ ગંભીર સંભળાય.

ભીંતો તૈયાર થયા પછી તેને કળીચૂનાથી શ્વેત અને સાફ કરાવી તે ઉપર સ્ત્રી, પુરુષો, લતાઓ, મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વગેરેનાં વિવિધ પ્રકારે ચિત્રો ચિતરવાં.

ચતુષ્કોણ નાટ્યમંડપ.—ચોતરફ બત્રીશ બત્રીશ હાથ જમીન માપી શુદ્ધ ભૂમિમાં કરવો, તેમાં વિકૃષ્ટ નાટ્યમંડપમાં બતાવેલ રીતિ કરવી, દોરીથી ચારે ખૂણા સરખા માપી, બહારથી ઇંટો વડે ભીંતો ચણવી અને તેની અંદર યથાવિધિ રંગપીઠ કરવું. તેની ચોતરફ શોભા માટે સુંદર સ્તંભો મૂકવા.

થાંભલાઓની બહાર પ્રેક્ષકોને બેસવા માટે બેઠક પગથીઆંના આકારની દરેક એક એક હાથ ઊંચી લાકડાંથી અથવા ઇંટોથી ચણીને મજબૂત કરવી, કે જ્યાંથી રંગપીઠ બરાબર જોઇ શકાય.

બેઠકની જગોએ પણ સરખે અંતરે બીજા છ થાંભલા મૂકવા, તેની ઉપર ખોલેલ મોઢીયાંવાળી એક પાટડી મૂકવી, તેના ઉપર બીજા ન્હાના આઠ થાંભલા પાટડીનાં મોઢીયાંમાં બેસતાં કરીને ઉપરના મંડપને ધારણ કરવા માટે મૂકવા, અને તેને પણ પૂતળીઓ મૂકી શોભાવવા.

ત્યારપછી નેપથ્યગૃહ કરવું, તેમાંથી રંગપીઠમાં આવવાનું એક બારણું મૂકવું, સાધારણ માણસોને જવા માટે તેની સામું બીજું બારણું મૂકવું અને એ બીજું બારણું રંગભુમિ સામું હોવું જોઇએ.

રંગપીઠનું પ્રમાણ ચોરસ આઠ હાથનું કરવું, તે સરખું રાખવું, તેમાં એક વેદિકા કરવી, તેની પડખે આઠ હાથની મત્તવારણી કરવી અને તેને ચાર થાંભલા મૂકવા.

રંગશીર્ષ પ્રેક્ષકની બેઠકથી લાંબા રંગમંડપમાં ઊંચું અને ચોખંડા રંગમંડપમાં સરખું કરવું.

ત્રિકોણ નાટ્યમંડપ ત્રણ ખૂણાવાળો કરવો, તેની મધ્યમાં રંગપીઠ કરવું, તેનું બારણું ખૂણા ઉપર મૂકવું, બીજું બારણું રંગપીઠની પછવાડે મૂકવું, એ રંગમંડપની આગળ ભીંતો તથા થાંભલાને આશ્રય આપવા માટે પાટડી નાંખવી.

રંગદેવતાપૂજન.

સુંદર અને સર્વ લક્ષણુયુક્ત નાટ્યગૃહ કર્યા પછી તેમાં ગાયો તથા મંત્ર-જપ કરનાર બ્રાહ્મણોને સાત દિવસ રાખવા, ત્યારપછી નાટ્યગૃહ અને રંગ-પીઠમાં વાસ કરવો.

રાત્રિ સમયે મંત્ર વડે પવિત્ર કરેલ જળથી સ્નાન કરી, ધોએલ શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી, યોગ્ય સ્થાનમાં આવી, દીક્ષા ગ્રહણ કરી, નિયમમાં તત્પર થઈ વિરામ ઉપવાસ કરેલ નાયકે દેવોને નમસ્કાર કરવા.

પ્રથમ સર્વના કારણભૂત મહાદેવને નમસ્કાર કરી, પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, કાર્તકેય, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સિદ્ધિ, મેધા, ધૃતિ, મતિ, સોમ, સૂર્ય, વાયુ, લોકપાલ, અશ્વિનીકુમાર, મિત્ર, અગ્નિ, સ્વર, વર્ણ, રુદ્ર, કાળ, કલિ, મૃત્યુ, દેવ, કાળદંડ, સુદર્શન, વાસુકી, વજ્ર, વિદ્યુત્, સમુદ્રો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, મુનિઓ, નાટ્યકુમારિકાઓ, ગામનો મ્હોટો પટેલ, યક્ષો, ગુહ્યકો, ભૂતો અને બાકીના દેવર્ષિઓને હાથ જોડી નમસ્કાર કરી પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલા તે દેવોનું આવાહન અને સ્તુતિ કરી કહેવું કે, "હે દેવો! રાત્રિને વખતે તમારે તમારા ભૃત્યો સહિત પધારી અમારી સહાયતા કરવી".

એ પ્રમાણે કહી સર્વની એક સ્થાનમાં પૂજા કરી વાદ્યની પૂજા કરવી, અને નાટકની પ્રસિદ્ધિ થવા માટે જર્જરધ્વજની પૂજા કરી સ્તુતિ કરવી કે, "હે દાન-વોનો નાશ કરનાર! તમે ઇન્દ્રનું ઉત્તમ હથિયાર છો, સર્વ દેવો તમને નમસ્કાર કરેછે; હે સર્વ વિઘ્નોના નાશ કરનાર! રાજાનો વિજય કરો, શત્રુ-ઓનો પરાજય કરો, ગોબ્રાહ્મણનું કલ્યાણ કરો અને નાટકની વૃદ્ધિ કરો." એ રીતે કહી યથાયોગ્ય તેને નાટ્યમંડપમાં મૂકવો, સવાર પડવા આવે ત્યારે પૂજાનો ઉપક્રમ કરવો.

રંગપૂજન.—આર્દ્રા, મઘા, ભરણી, પૂર્વા, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાભાદ્રપદા, અશ્લેષા અને મૂળ નક્ષત્રને વિષે કરવું.

સાયંકાળે ભૂત દેવતાના ભયંકર મુહૂર્ત વખતે આચમન કરી દેવતાઓને માટે રાતી માળાઓ, સૂત્ર, ઉત્તમ લાલ સુગન્ધી પદાર્થ, રાતાં પુષ્પ, રાતાં ફળ, જવ, સરશવ, સેકેલી શાળ, આખા ચોખ નાગપુષ્પનાં મૂળ, અથવા કાંગથી સ્થાન આળેખવું અને નાટ્યમંડપ પણ યથાવિધિ સ્થાન પ્રમાણે ચોતરફ સોળ

હાથ માપીને કાઢવો, તેમાં ચોતરફ બારણાં કાઢવાં, તેના મધ્યમાં એક ઉભી અને એક આડી એમ બે રેખા કરવી, એમાં કહ્યા મુજબ દેવોનું સ્થાપન કરવું.

મધ્ય ભાગમાં કમલાસન ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માનું સ્થાપન કરી, પ્રથમ યથાયોગ્ય ભૂતગણો સહિત શંકરનું સ્થાપન કરવું, પછી વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, કાર્તિકેય, સૂર્ય, અશ્વિનીકુમાર, ચન્દ્ર, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, શ્રદ્ધા અને મેધાનું પૂર્વ દિશામાં સ્થાપન કરવું. અગ્નિકોણમાં સ્વાહાએસહિત અગ્નિનું સ્થાપન કરવું, દક્ષિણ દિશામાં વિશ્વેદેવા, ગન્ધર્વો, રૂદ્રો, સર્પો, યમ અને ભૃત્યો સહિત મિત્રદેવનું સ્થાપન કરવું, નૈર્ઋત્યમાં પિતૃ, પિશાચ, સર્પ, ગુહ્યક, રાક્ષસો અને ભૂતોનું સ્થાપન કરવું, પશ્ચિમમાં સમુદ્રો અને વરુણનું, વાયવ્યમાં સાત વાયુ અને પક્ષીઓ સહિત ગરુડનું સ્થાપન કરવું, ઉત્તરમાં કુબેર, નાટ્યમાતૃકાઓ અને ગણો સહિત યક્ષોનું સ્થાપન કરવું, દક્ષિણ સ્તંભમાં સનત્કુમાર અને દક્ષનું તથા ઉત્તર સ્તંભમાં મ્હોટા પટેલોનું પૂજાને માટે સ્થાન કરવું.

દેવતાઓનું શ્વેત ચંદન અને શ્વેત પુષ્પથી પૂજન કરવું, ગંધર્વ, અગ્નિ તથા સૂર્યને રક્ત પુષ્પ અને રક્ત ચંદન અર્પણ કરવું, એ રીતે યથાયોગ્ય અનુક્રમે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય અર્પણ કરી પૂજા કરવી; તેમાં બ્રહ્માને મધુપર્કથી, સરસ્વતીને પાયસાન્નથી, શિવ, વિષ્ણુ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોને લાડુથી, અગ્નિને ઘૃતથી, ચન્દ્ર સૂર્યને ગોળ અને ભાતથી, ગંધર્વો સહિત વિશ્વેદેવા તથા મુનિઓને પાયસાન્નથી, યમ તથા મિત્રદેવને પુડલા અને લાડુથી, પિતૃ, પિશાચ અને સર્પોને ઘીદૂધથી, રાક્ષસોને પકવાન્ન તથા માંસથી અને બાકીના દેવોને પુડલા તથા શીંગોડાના પદાર્થોથી, સમુદ્રો તથા નદીઓને મત્સ્ય અને સારાં ભોજનથી, વરુણદેવને ઘી તથા પાયસાન્નથી, મુનિઓને નાના પ્રકારનાં મૂળ, ફળો વગેરેથી, વાયુ અને પક્ષીઓને વિચિત્ર ભક્ષ્યોથી અને નાટ્યમાતાઓને મહાન દેવોને યોગ્ય ભક્ષ્યોથી પ્રસન્ન કરવાં.

આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં ભોજનયુક્ત બળિદાન મંત્રો વડે કરવું.

ઉપર કહેલ સર્વ દેવોને બળિદાન ગ્રહણ કરવાની સ્તુતિ કર્યા પછી મૂળાક્ષરે આળખેલો પાણી ભરેલો ઘડો રંગમંડપની વચ્ચે સ્થાપન કરી, તેની અંદર સોનું નાંખી તેમાં અનુક્રમે સર્વ દેવોનું પૂજન કરી, પછી જર્જરધ્વજનું પૂજન કરવું, જેથી વિઘ્નો નાશ પામે. એ જર્જરધ્વજના શિરઃપર્વને શ્વેત વસ્ત્રથી વીંટવું, રૌદ્ર પર્વને કાળું વસ્ત્ર, વિષ્ણુ પર્વને પીળું વસ્ત્ર, સ્કંદ પર્વને રાતું વસ્ત્ર અને શેષ

પર્વને ચિત્રવસ્ત્ર આરોપણ કરવું, તેમજ ગંધ, પુષ્પ અને ધૂપ પણ યથાયોગ્ય અર્પણ કરવાં, પછી વાદ્યોને વસ્ત્રથી ઢાંકવાં અને તેની પણ ગંધ પુષ્પ આદિથી પૂજા કરવી.

એ પ્રમાણે ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી વિઘ્નો દૂર કરવા માટે જર્જરધ્વજની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી :—

"હે મહાવીર્ય! તને બ્રહ્માદિ દેવોએ વિઘ્નો દૂર થવા માટે નિર્માણ કરેલ છે, સર્વ દેવો સહિત બ્રહ્મા તારા શિરનું રક્ષણ કરો, તારા બીજા પર્વનું મહાદેવ, ત્રીજાનું વિષ્ણુ, ચોથાનું કાર્તિકેય અને પાંચમા પર્વનું સર્પો નિરંતર રક્ષણ કરો, તું કલ્યાણરૂપ થા, અમારા સર્વ શત્રુઓનો નાશ કર તથા રાજાઓનો જય અને અભ્યુદય કર".

જર્જરધ્વજની પૂજા કરી, સર્વને બળિદાન આપી, મંત્રપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવો. પ્રદીપ્ત અગ્નિવડે હોમ કર્યા પછી રાજા અને નર્તકીઓને જળથી માર્જન કરવું, કારણકે તે કાન્તિને વધારનારૂં છે.

ત્યારપછી સર્વ વાદ્યો વગાડી ફરીથી પણ મંત્રથી પવિત્ર થએલા જળે તેમને માર્જન કરી આશીર્વાદ આપવો કે, "તમે મ્હોટા કુળમાં જન્મ્યા છો, ગુણોથી અલંકૃત છો, તમારો જન્મજ ગુણયુક્ત છે માટે તે ગુણ તમને નિરંતર રહો, સરસ્વતી, ધૃતિ, મેધા, લજ્જા, શ્રી, લક્ષ્મી અને મતિ એ માતાઓ સિદ્ધિ આપી તમારૂં રક્ષણ કરો."

મંત્ર પૂર્વક હોમ કર્યા પછી નાટ્યાચાર્યે યત્ન પૂર્વક પ્રથમ સ્થાપન કરેલો કુંભ ફોડવો, કુંભ ન ફુટે તો રાજાને શત્રુથી ભય ઉત્પન્ન થાય, અને ફુટે તો શત્રુઓનો નાશ થાય.

કુંભ ફોડ્યા પછી નાટ્યાચાર્યે હાથમાં સળગાવેલી દીવી લઇ રંગમંડપમાં રોશની કરવી, દારૂખાનું ફોડવું, બ્રાહ્મણોને આનંદથી કુદાવવા, શંખ, નગારાં અને મૃદંગ વગડાવવાં, તેની સાથે રંગભૂમિમાં યુદ્ધ કરાવવું. તેમાં કોઇને વાગે, હાથ પગ ભાંગે, લોહી નિકળે અથવા કોઇનું અંગ કપાય તો તે રંગમંડપના સ્વામીને, તે શેહેરને, બાળકોને, વૃદ્ધોને તેમજ દેશને પણ કલ્યાણકારક છે અને તે ઇષ્ટ છે; અન્યથા અનિષ્ટ છે, તેમાં દેવનો વાસ હોતો નથી, તેમજ નાટકનું અને રાજાનું અનિષ્ટ કરનારો છે.

જે પુરુષ ઉપર દર્શાવેલ વિધિનો ત્યાગ કરી પોતાની મરજી મુજબ વર્તે છે, તે તુરત નાશ પામે છે અને પશુયોનિમાં અવતરે છે.

આ રંગભૂમિના દેવોનું પૂજન યજ્ઞની તુલ્ય માન્યું છે, માટે તેનું પૂજન કર્યા સિવાય નાટક જોવું નહિ, કારણ કે આપણે દેવોની પૂજા કરીએ તો તેઓ આપણી પૂજા કરે, તેમનું સન્માન કરવાથી તેઓ આપણું સન્માન કરે, માટે રંગદેવતાપૂજન અવશ્ય કરવું.

આ રીતે પૂજન કરવાથી વાયુએ પ્રદીપ્ત કરેલો અગ્નિ રંગભૂમિને બાળતો નથી, જેથી શાસ્ત્રને જાણનાર નમ્ર અને પવિત્ર નાટ્યાચાર્યે રંગપૂજન કરવા ચૂકવું નહિ.

જે પુરુષ ઉદ્‌વિગ્ન મનથી અન્ય સ્થાનમાં બલિ આપે છે, તથા મંત્રરહિત હોમ કરે છે તે પ્રાયશ્ચિત્તવાળા થાય છે.

આ રંગદેવતાપૂજનવિધિ નાટ્યાચાર્યે નવીન બનાવેલ નાટ્યગૃહમાં જ કરવાનો છે.

संगीत.

ગીત (ગાન), વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણ મળી સંગીત કહેવાય છે.

ગાન માત્રનું કારણ સ્વર હોવાથી પ્રથમ તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

स्वर.

સ્વરની ઉત્પત્તિ નાદથી થાય છે, જીવાત્મા જ્યારે બોલવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે પ્રથમ મનને પ્રેરણા થાય છે, મન એ શરીરમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરણા કરે છે અને અગ્નિ એ શરીરમાં રહેલા પવનને પ્રેરે છે, તે પવન પ્રથમ નાભિસ્થાનથી ઉત્પન્ન થઇ પછી અનુક્રમે હૃદય, કંઠ અને શીર્ષમાં ગતિ કરી છેવટ મુખદ્વારા ધ્વનિરૂપે પ્રગટ થાય છે.

એ નાભિથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિના સૂક્ષ્મ રૂપને “નાદ” એમ કહે છે, ગાયનશાસ્ત્રમાં તેના ત્રણ ભેદ માન્યા છે:—

૧. મન્દ્ર. ૨. મધ્ય. ૩. તાર.

હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા નાદને મન્દ્ર, કંઠમાં ઉત્પન્ન થતા નાદને મધ્ય અને શીર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા નાદને તાર કહે છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર મન્દ્રથી મધ્યનું ઉચ્ચારણ બમણા પ્રયત્નથી થાય છે અને મધ્યથી તારનું ઉચ્ચારણ કરતાં બમણો પ્રયત્ન લાગે છે.

श्रुति.

નાદના બાવીશ ભેદ છે અને તે સાંભળવાને યોગ્ય હોવાથી તે ભેદોને શ્રુતિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેને માટે નિઃશંક શાર્ઙ્ગદેવ કહેછે કે, तस्य द्वाविंशति भेंदाः श्रवणाच्छ्रुतयो मताः જો કે શ્રવણયોગ્યતા તો તાન આદિ વડે થતા અનુકરણનાત્મક દીર્ઘસ્વરને પણ વિદ્યમાન છે, તોપણ આ ઠેકાણે મારૂતાદિવડે તાડન થવા પછીના બીજાજ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થતા શ્રવણયોગ્ય ધ્વનિનેજ શ્રુતિ નામ આપ્યુંછે, પણ અનુરણનાત્મક ધ્વનિને શ્રુતિ એ શબ્દનો વ્યવહાર લાગુ થતો નથી.

ધ્વનિના બાવીશ ભેદ શામાટે થાયછે, તેના કારણમાં શાર્ઙ્ગદેવ લખે છે કે, હૃદયના ઉર્ધ્વભાગમાં ઇડા અને પિંગલા એવી બે નાડીઓ આવેલા છે, તે બેને બીજી બાવીશ નાડીઓ ઉત્તરોત્તર સંલગ્ન થયેલી છે, તે નાડીઓને જ્યારે નાભિસ્થ પવન લાગે છે ત્યારે તે તે નાડીના સ્થાનમાં અનુક્રમે મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં મન્દ્રસ્થાન જે હૃદય છે તેમાં રહેલી પ્રથમ નાડીમાં ઉત્પન્ન થયેલી શ્રુતિ (શબ્દ) અતિ ધીમી હોય છે અને બીજી નાડીમાં ઉત્પન્ન થનારી શ્રુતિ તેથી સહજ ઉંચી હોય છે, એમ ઉત્તરોત્તર જાણી લેવું.

एवं कंठे तथा शीर्षे श्रुतिर्द्वाविंशतिर्मता. એ પ્રમાણે કંઠ જે મધ્યનાદનું સ્થાન છે તેમાં અને શીર્ષ જે તારનાદનું સ્થાન છે તેમાં પણ જાણી લેવું અને એ ત્રણે સ્થાનમાં થઇને બાવીશ શ્રુતિ થાયછે એમ નિઃશંક શાર્ઙ્ગદેવ કહે છે, જેનું કોષ્ઠક ગ્રામની સાથે આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીરની અંદર રહેલી નાડીઓને આધારે શ્રુતિભેદ થાય છે, પરંતુ તે પરોક્ષ હોવાને લીધે જાણી શકાતી નથી, માટે તેને પ્રત્યક્ષ જાણવા અર્થે બે વીણા બનાવવી અને તે દરેકને બાવીશ બાવીશ તાર બાંધવા. જેને માટે સંગીતરત્નાકરમાં કહ્યુંછે કે:—

व्यक्तये कुर्महे तासां, वीणाद्वन्द्वे निदर्शनम् ।
द्वे वीणे सदृशे कार्ये, यथा नादः समो भवेत् ॥
तयोर्द्वाविंशतिस्तन्त्र्यः, प्रत्येकं तासु चादिमा ।
कार्या मन्द्रतमध्वाना, द्वितीयोच्च ध्वनिर्मनाक् ॥

તારોની અંદર પ્રથમનો તાર અત્યંત મન્દ્ર (ધીમો) ધ્વનિવાળો કરવો કે જે શિથિલ બાંધવાથી થાય છે, બીજો તાર તેથી ઉચ્ચ ધ્વનિવાળો કરવો, ત્રીજો તેથી પણ ઉચ્ચ ધ્વનિવાળો કરવો અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર બધા તારો એક બીજાથી ઉચ્ચ ધ્વનિવાળા થાય તેમ થોડા થોડા તાણીને બાંધવા, વળી એક તારથી બીજા તારનું અંતર એવું રાખવું કે પૂર્વ અને ઉત્તર તારમાં જે શ્રુતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની મધ્યમાં બીજી કોઇ શ્રુતિનું શ્રવણ થઇ શકે નહિ.

શરીરને વિષે જેમ ઉપર ઉપરની ઉચ્ચ શ્રુતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વીણાની અંદર નીચે નીચે ઉચ્ચ શ્રુતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સ્થાનમાં તાડન કરવાથી થએલો જે શબ્દ તેને શ્રુતિ કહે છે. જેને માટે કહ્યું છે કે :—" अधराधरतीव्रास्तास्तज्जो नादः श्रुतिर्मतः "

સંગીતરત્નાકરમાં કહ્યું છે કે—" श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः; पञ्चमो धैवतश्चाथ, निषाद इति सप्त ते." ઉપર કહેલી બાવીશ શ્રુતિથી સાત સ્વરો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાં ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત તથા નિષાદ એવાં નામો છે.

દરેક સ્વરનાં નામ તેના અર્થને અનુસરીને પાડવામાં આવ્યાં છે; જેમ કે, षण्णां स्वराणां जनकः, षड्भिर्वाजन्यते स्वरैः; षड्भ्यो वा जायतेऽङ्गेभ्यः षड्ज इत्यभिधीयते. છ સ્વરોને પ્રકાશિત કરેછે, અથવા અંગભૂત એવા છ સ્વરોવડે પ્રકાશિત થાય છે, અથવા નાસિકા, કંઠ, ઉર, તાલુ, જીભ અને દાંત એ છ અંગોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેને "ષડ્જ" એમ કહેછે, એ રીતે દરેક સ્વરોનાં નામ સહેતુક છે.

એ સ્વરોને સંક્ષેપમાં બોલવા માટે સ, રી, ગ, મ, પ, ધ, નિ, એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

તેના લક્ષણ માટે કહ્યું છે કે—" श्रुत्यनन्तरभावी यः, स्निग्धोऽनुरणनात्मकः, स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते" શ્રુતિથી અનંતર ઉત્પન્ન થનારો, રૂક્ષતા

વિનાનો, કોઇ સહાયક કારણ સિવાય શ્રોતાઓના ચિત્તને ખુશ કરનાર અનુરણનાત્મક જે ધ્વનિ તેને "સ્વર" કહે છે.

એ સાત સ્વરોના સ્વરૂપજ્ઞાન માટે મોર વિગેરે પ્રાણીઓનું ઉદાહરણ આપવામાં આવેલછે કે જે સ્વરો તે તે પ્રાણીઓના સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વરોનું ખરૂં સ્વરૂપ બતાવી આપે છે. જેમકે "मयूर् चातकच्छाग क्रौञ्चकोकिलदर्दुराः, गजश्च सप्त षड्जादीन्क्रमादुच्चारयन्त्यमी" મોર ષડ્જ, ચાતક ઋષભ, બકરો ગાંધાર, ક્રાંચપક્ષી મધ્યમ, કોયલ પંચમ, દેડકો ધૈવત અને હાથી નિષાદ સ્વર બોલે છે.

ઉપર કહેલા સાત સ્વરોના શ્રુતિભેદથી થતા બીજા ચાર પેટા ભેદ છેઃ ૧ વાદી, ૨ સંવાદી, ૩ વિવાદી, ૪ અનુવાદી.

જે પ્રધાનપણે રાગનો પ્રતિપાદક હોય તે "વાદી," અને જે બે સ્વરોને પરસ્પર પોતાની શ્રુતિ છોડીને નવ અથવા તેર શ્રુતિનું અંતર હોય તે બે સ્વરો ષડ્જ ગ્રામમાં "સંવાદી" ગણાય છે. જેમકે ષડ્જ અને પંચમ, ઋષભ અને ધૈવત, ગાંધાર અને નિષાદ તથા ષડ્જ અને મધ્યમ એમ ભરતનું કહેવું છે; સંગીતરત્નાકરમાં બાર અથવા આઠ શ્રુતિનું જેને પરસ્પર અંતર હોય તેને પણ "સંવાદી" કહેલ છે, જેમકે "श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः मिथः संवादिनौ तौ स्तः" વળી તેનું લક્ષણ આપતાં શાર્ઙ્ગદેવ કહે છે કે, સંવાદીસ્વર તે કે જે વાદીસ્વરે રાગનું રાગત્વ ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેનો નિર્વાહ કરે, એ રીતે તેના નામનો અર્થ છે.

વિવાદી સ્વર તે કે જે વાદ્યાદિકવડે ઉત્પન્ન કરેલા આનંદનો વિનાશક હોય એ રીતે તેના નામનો અર્થ છે, વળી જે સ્વરોને પરસ્પર પોતાની શ્રુતિ છોડીને વિશ શ્રુતિનું અંતર હોય તે "વિવાદી" જેમ ગાંધાર ઋષભ, ધૈવત નિષાદ.

એ પ્રમાણે વાદી, સંવાદી અને વિવાદી સિવાયના બાકી રહ્યા તે બધા "અનુવાદી," તેના નામનો અર્થ એ થાય છે જે "વાદી અને સંવાદી સ્વરે જે અનુરક્તિ ઉત્પન્ન કરી હોય તેને અનુકૂલ થનાર" જેમકે–ઋષભ સ્વરને મધ્યમ, પંચમ અને નિષાદ સ્વરો અનુવાદી છે, એ રીતે ગાંધારના મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત,—મધ્યમના ધૈવત, પંચમ, નિષાદ –પંચમના ધૈવત, ષડ્જ—ધૈવતના ષડ્જ, મધ્યમ, પંચમ, એ ષડ્જગ્રામમાં સમજવું.

એ પ્રમાણે મધ્યમ ગ્રામમાં પણ મધ્યમના પંચમ, ધૈવત, નિષાદ—પંચમના ઋષભ, ષડ્જ, ગાંધાર—ધૈવતના ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર—નિષાદના ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર.

સ્વરોની અંદર વાદીસ્વર મુખ્ય હોવાથી રાજા કહેવાય છે, સંવાદીસ્વર વાદીસ્વરને અનુસરનારો હોવાથી અમાત્યરૂપ ગણાય છે, વિવાદીસ્વર વિરૂદ્ધ હોવાથી શત્રુરૂપ ગણાય છે અને અનુવાદીસ્વર વાદી અને સંવાદી સ્વરને અનુસરનારો હોવાથી ભૃત્યતુલ્ય ગણાય છે.

सरी वीरेऽद्भुते रौद्रे, धो बीभत्से भयानके।
कार्यौ गनीतु करुणे, हास्यशृङ्गारयोमपौ ॥

વીરરસમાં ષડ્જ અને ઋષભ સ્વર કરવા, તેમજ અદ્‌ભુત અને રૌદ્ર રસમાં પણ ષડ્જ અને ઋષભસ્વર કરવા, બિભત્સ અને ભયાનક રસમાં ધૈવત સ્વર, કરૂણમાં ગાંધાર અને નિષાદ સ્વર તથા હાસ્ય અને શૃંગાર રસમાં મધ્યમ અને પંચમ સ્વર કરવા.

" क्रमादनुष्टुब्गायत्री, त्रिष्टुप् च बृहती ततः।
पङ्क्तिरुष्णिक् च जगतीत्याहुश्छन्दांसि सादिषु ॥"

અનુક્રમે ષડ્જ સ્વરમાં અનુષ્ટુપ્ છન્દ, ઋષભ સ્વરમાં ગાયત્રી છન્દ, ગાંધાર સ્વરમાં ત્રિષ્ટુપ્ છન્દ, મધ્યમ સ્વરમાં બૃહતી છન્દ, પંચમ સ્વરમાં પંક્તિ છન્દ, ધૈવત સ્વરમાં ઉષ્ણિક્ છન્દ અને નિષાદ સ્વરમાં જગતિ છન્દ યોજવો.

ग्राम.

જેમ જનસમૂહને "ગ્રામ" એવું નામ આપવામાં આવે છે તેમ સ્વરસમૂહને પણ "ગ્રામ" એ નામ આપવામાં આવ્યું છે, " ग्रामः स्वरसमूहः स्यात्" પરંતુ સ્વરસમૂહને જ ગ્રામ કહેવાથી લૌકિક અને વૈદિક વાકયોની અંદર પણ એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થઇજવાના ભયથી " मूर्छनादेः समाश्रयः " મૂર્છના, તાન, વર્ણ, અલંકાર અને જાતિ વિગેરેનો આશ્રય કરનાર એવો જે સ્વરસમૂહ તેને જ "ગ્રામ" નામ આપવું યોગ્ય છે, એ ગ્રામ બે છે, કારણકે સ્વરોના બેજ

પ્રકાર છે: ૧ શુદ્ધ, ૨ વિકૃત. તેમાં શુદ્ધ સ્વરનો આશ્રય કરનાર "ષડ્જ ગ્રામ" અને વિકૃત સ્વરનો આશ્રય કરનાર "મધ્યમ ગ્રામ" કહેવાય છે.

श्रुति कोष्टक.

ગ્રામ.	સ્વર.							
ષડ્જ ગ્રામ ...	ષડ્જ.	ઋષભ.	ગાંધાર.	મધ્યમ.	પંચમ	ધૈવત	નિષાદ.	
મૂર્છના સંખ્યા.	૪	૩	૨	૪	૪	૩	૨	૨૨
મધ્યમ ગ્રામ.								
મૂર્છના સંખ્યા.	૪	૩	૨	૪	૩	૪	૨	૨૨

मूर्छना.

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
मूर्छनेत्युच्यते ग्रामद्वये ताः सप्त सप्त च ॥

અનુક્રમે શુદ્ધ એવા સાત સ્વરોનો જે આરોહ (ઊંચે ચઢાવવું) અને અવરોહણ (નીચે ઉતારવું) તેને મૂર્છના કહે છે અને તે મૂર્છના બન્ને ગ્રામમાં સાત સાત છે અર્થાત્ બે ગ્રામમાં મળીને ચૌદ છે.

ભરત પણ મૂર્છનાનું લક્ષણ લખતાં કહે છે કે—"क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त, मूर्छनास्त्वभिसंज्ञिताः" આ લક્ષણનો અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, જો કે આરોહ અવરોહ પદ સ્પષ્ટ લખ્યું નથી પણ ક્રમ શબ્દથી તેને જાણી લેવા એવો ગ્રન્થકારનો આશય છે.

ષડ્જગ્રામમાં ઉત્તરમન્દ્રા, રજની, ઉત્તરાયતા, શુદ્ધ ષડ્જા, મત્સરીકૃતા, અશ્વક્રાન્તા અને અભિરૂદ્ગતા એ સાત મૂર્છનાઓ છે અને તે અનુક્રમે ષડ્જ, નિષાદ, ધૈવત, પંચમ, મધ્યમ, ગાંધાર અને ઋષભ સ્વર સાથે રહે છે.

મધ્યમગ્રામની અંદર સૌવીરી, હરિણાશ્વા, કલોપનતા, શુદ્ધમધ્યા, માર્ગી, પૌરવી અને હૃષ્યકા એ સાત મૂર્છનાઓ છે અને તેના અનુક્રમે મધ્યમ, ગાંધાર, ઋષભ, ષડ્જ, નિષાદ, ધૈવત અને પંચમ એ સ્વરો છે.

ઉપર બતાવેલી દરેક મૂર્છનાઓનાં લક્ષણ સંગીતરત્નાકરમાં વિસ્તારથી આપેલાં છે:—

तान.

"तानाः स्युर्मूर्छनाः शुद्धाः, षाडवौडुवितीकृताः"

તનુ ધાતુ વિસ્તાર અર્થમાં રહેલો છે તેને કર્મમાં घञ् પ્રત્યય લાગવાથી તાન શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેનો અર્થ વિસ્તાર કરાય અથવા ફેલાવો કરાય એવો થાય છે.

સાત સ્વરોમાં જ્યાં એક સ્વરનો નિયમિત રીતે લોપ થાય તેને ષાડવ અને સાતે સ્વરોમાં જ્યાં નિયમિત રીતે બે સ્વરનો લોપ થતો હોય તેને ઔડવીત કહે છે.

પ્રથમ ષાડવ નહિ હોવા છતાં ષાડવરૂપ કરેલાને ષાડવીકૃત અને પ્રથમ ઔડવ નહિ હોવા છતાં ઔડવરૂપ કરેલાને ઔડવીકૃત કહે છે.

એ પ્રમાણે ષાડવરૂપ અને ઔડવરૂપ કરેલી શુદ્ધ મૂર્છનાઓને શુદ્ધ તાન કહે છે અને તેની સંખ્યા ચોરાશીની છે, તેના ભેદો ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર તથા સંગીતરત્નાકરમાં જોઇ લેવા અને એ સિવાય જાતિ, અલંકાર વિગેરેનાં લક્ષણો પણ બન્ને ગ્રન્થોમાં જોઈ લેવાં, વિસ્તાર ભયથી અહીં લખેલ નથી.

ताल.

તાલ એ શબ્દ તલ ધાતુને પ્રતિષ્ઠા અર્થમાં घञ् પ્રત્યય લાગવાથી થયેલછે, કારણ કે ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય એ તાલને વિષે રહેલછે; મતલબ કે જેની અંદર વાદ્ય, ગીત અને નૃત્ય રહે છે તે તાલ કહેવાય છે.

લઘુ, દ્રુત, ગુરૂ અને પ્લુત અક્ષરોવડે પરિમિત થયેલી ક્રિયાવડે પરિમિત કરેલો અને ગીત, વાદ્ય તથા નૃત્યના પરિમાણને રચનાર જે કાળ તેજ

તાલ કહેવાય છે અને તે બે પ્રકારનો છે: ૧ માર્ગ, ૨ દેશી. તેમાં પ્રથમના માર્ગ તાલની ક્રિયા બે પ્રકારની છે: ૧ નિઃશબ્દા, ૨ સશબ્દા. તેમાં નિઃશબ્દાને "કલા" કહે છે, એ કલાના ચાર પ્રકાર છે: આવાપ, નિષ્કામ, વિક્ષેપ અને પ્રવેશક; એવી જ રીતે સશબ્દાના પણ ચાર ભેદ છે: ૧ ધ્રુવ, ૨ શમ્પા, ૩ તાલ, અને ૪ સન્નિપાત.

ઉપર કહેલી સશબ્દા ક્રિયાનો જ "પાત" અને "કલા" એ બે નામથી વ્યવહાર કરાય છે અર્થાત્ નિઃશબ્દા ક્રિયા કેવળ "કલા" શબ્દથી જ કહેવાય છે.

એ નિઃશબ્દા અને સશબ્દા ક્રિયાના જે ભેદો કહ્યા તેનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે :--

આવાપ—ઉત્તાન એટલે ઉર્ધ્વતલ હાથની આંગળીઓને ખેંચવી.

નિષ્કામ--અધસ્તલ એટલે ઉંધી હથેળીવાળા હાથની આંગળીઓને લાંબી કરવી તે.

વિક્ષેપ—જમણે પડખે ઉર્ધ્વતલ રાખેલ અને પ્રસારેલી આંગળીઓવાળા હાથને ફેંકવો તે.

પ્રવેશ--ઉપર પ્રમાણે જમણે પડખે અધસ્તલ રાખેલ અને પ્રસારિત આંગળીઓવાળા હાથની આંગળીઓનું આકુંચન (સંકોચ) કરવું તે.

ધ્રુવ—ચપટીના શબ્દપૂર્વક હસ્તનો પાત.

શમ્પા—જમણા હાથનો પાત.

લાત—ડાબા હાથનો પાત.

સન્નિપાત—બન્ને હાથનો પાત.

આ સશબ્દા અને નિઃશબ્દા ક્રિયાઓનું પ્રમાણ માર્ગને આધારે જાણવું.

માર્ગ અને તેની માત્રા.

માર્ગ ચાર છે: ૧ ધ્રુવ, ૨ ચિત્ર, ૩ વાર્ત્તિક, ૪ દક્ષિણ, તેમાં ધ્રુવમાં ધ્રુવકા કળા, ચિત્રમાં બે માત્રાની કળા, વાર્ત્તિકમાં ચાર માત્રાની કળા અને દક્ષિણમાં આઠ માત્રાની કળા જાણવી.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ ગણાવ્યા છે :--

ચિત્રમાં બે માત્રા, 'વૃત્તિમાં ચાર માત્રા અને દક્ષિણમાં આઠ માત્રા હોય છે, એ રીતે ત્રણ પ્રકારની કળા છે. અહીં ગ્રન્થકારે ધ્રુવમાર્ગ ગણ્યો નથી તેનું કારણ ચતુરકલીનાથના માનવા પ્રમાણે ધ્રુવકળાનો પ્રયોગ તાલમાં થતો નથી એ છે.

આઠ માત્રાનાં નામ તથા લક્ષણ.

ધ્રુવકા, સર્પિણી, કૃષ્ણા, પદ્મિની, વિસર્જિતા, વિક્ષિપ્તા, પતાકા અને પતિતા એ પ્રમાણે આઠ માત્રા છે, તેમાં શબ્દ સહિત તે ધ્રુવકા, ડાબી તરફ જાય તે સર્પિણી, જમણી તરફ જાય તે કૃષ્ણા, નીચે જાય તે પદ્મિની, બહાર જાય તે વિસર્જિતા, પોતાના શરીર તરફ ખેંચાય તે વિક્ષિપ્તા, ઉર્ધ્વગતિ કરે તે પતાકા અને હાથના પાતનથી થાય તે પતિતા જાણવી.

એ આઠ માત્રાઓ "ધ્રુવપાત" વિગેરે સશબ્દ ક્રિયાઓમાં યોજવી, પણ "આવાપ" વિગેરે નિઃશબ્દ ક્રિયાઓમાં યોજવી નહિ.

માત્રાઓનો ઉપયોગ.

ચિત્ર માર્ગમાં ધ્રુવકા અને પતિતા, વાર્તિક માર્ગમાં ધ્રુવકા, સર્પિણી, પતાકા અને પતિતા તથા દક્ષિણ માર્ગમાં અનુક્રમે આઠે માત્રાઓ યોજવી.

અહીં ચિત્ર, વાર્તિક અને દક્ષિણ એ ત્રણ માર્ગમાં કલાની યોજના કહી છે અને ધ્રુવ નામના ચોથા માર્ગમાં કલાની યોજના સ્પષ્ટ કહી નથી, પરંતુ તે ધ્રુવમાર્ગમાં ધ્રુવ સંજ્ઞિત પાત કરવો એમ જાણી લેવું, નહિ તો ધ્રુવપાતનો કયાંઇ પણ પ્રયોગ થતો નથી માટે ત્યાં ધ્રુવકા નામની જ માત્રા યોજવી; સંગીતરત્નાકરના કર્તા શાર્ઙ્ગદેવે "ध्रुवके मात्रिका कला" ધ્રુવમાર્ગમાં માત્રિકા એટલે ધ્રુવકા માત્રા કરવી એમ કહ્યું છે.

તાલની કલાનું પ્રમાણ.

બીજા શાસ્ત્રોમાં "निमेषकालो मात्रा स्यात्" એક નિમેષ કાલનું નામ માત્રા છે, તે વ્યવહાર આ શાસ્ત્રમાં નથી.

ભરત લખે છે કે :—

" या लौकिकी कलाकाष्ठा, निमेषश्च स्मृतो बुधैः
न सा तालकला ज्ञेया, ह्यन्यैषा तालजा कला.
निमेषाः पञ्च विज्ञेया, गीतकाले कलान्तरम् ;"

જે વ્યવહારમાં કલા, કાષ્ટા અને નિમેષ વિદ્વાનોએ કહેલ છે તે તાલની કલા નથી, પણ તાલની કલા જુદી છે.

ગાયનના કાલમાં પાંચ નિમેષને એક કલા કહે છે.

સંગીતરત્નાકરમાં કહ્યું છે કે—पञ्चलघ्वोच्चारमितानूनं मात्रेह कथ्यते ; अनया मात्रयाऽत्रस्याल्लघुगुर्वादि कल्पनम् " આ માર્ગ તાલમાં પાંચ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલની સમાન જેનો કાલ છે તેને માત્રા કહેછે; માટે તેમાં ઉપર કહેલી માત્રાવડે જ લઘુ ગુરૂ વિગેરેની પણ કલ્પના જાણવી, અર્થાત્ પાંચ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલવડે લઘુ, દશ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલવડે ગુરૂ અને પંદર લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલવડે પ્લુત કલ્પવો.

માર્ગતાલના ભેદ.

તાલ બે પ્રકારનો છે. ચતુરસ્ર અને ત્ર્યસ્ર, તેમાં ચતુરસ્રનું બીજું નામ ચચ્ચત્પુટ અને ત્ર્યસ્રનું બીજું નામ ચાચપુટ છે; ભરતમુનિ ચચ્ચત્પુટને બદલે ચંચૂપુટ એવું નામ આપે છે.

ઉપર કહેલ તાલના ત્રણ ભેદ છે : યથાક્ષર, દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ.

ચચ્ચત્પુટ અને ચાચપુટ એ બન્ને તાલો પોતાના નામની અંદર રહેલા ગુરૂ અને લઘુ અક્ષરોવડે "યથાક્ષર" જાણવો, તે એવી રીતે કે ચચ્ચત્પુટઃ એ શબ્દમાં પ્રથમનો અને બીજો એ બે અક્ષરો સંયુક્તાદ્ય હોવાથી ગુરૂ છે, ચોથો લઘુ છે અને છેલ્લો વિસર્ગપર હોવાથી ગુરૂ છે, છતાં લક્ષણમાં "चचत्पुटेत्वन्त्यं प्लुतं विदुः" એમ કહ્યું છે માટે છેલ્લો અક્ષર પ્લુત જાણવો, તેથી ડ ડ । ડે આ પ્રમાણે યથાક્ષર ચચ્ચત્પુટ જાણવો ; તેમજ ચાચપુટઃ એ શબ્દની અંદર પ્રથમ અક્ષર ગુરૂ છે, બીજો અને ત્રીજો લઘુ છે તથા ચોથો ગુરૂ છે માટે ડ । । ડ આ પ્રમાણે યથાક્ષર ચાચપુટઃ જાણવો એમ ભરતમુનિ પણ કહે છે.

ચચ્ચત્પુટઃ અને ચાચપુટઃ એ બે તાલમાં પ્રથમના ચચ્ચત્પુટ નામના દ્વિકલ તાલમાં આઠ ગુરૂ હોયછે અને બીજા ચાચપુટ નામના દ્વિકલ તાલમાં છ ગુરૂ હોય છે

જેમ કે—ડડ ડડ ડડ ડડ આ દ્વિકલ ચચ્ચત્પુટ અને ડડ ડડ ડડ આ દ્વિકલ ચાચપુટનુ લક્ષણ છે, કારણ કે એકકલ ચચ્ચત્પુટમાં ચાર અક્ષરની આઠ માત્રા થાય છે ત્યારે દ્વિકલમાં સોળ માત્રા એટલે આઠ ગુરૂ હોય છે અને એકકલ ચાચપુટમાં ચાર અક્ષરની છ માત્રા થાય છે ત્યારે દ્વિકલમાં છ ગુ થાય છે, એ પ્રમાણે બન્ને તાલનું દ્વિકલનું લક્ષણ જાણવું.

દ્વિકલ ભેદથી બમણા કરીએ ત્યારે તેને ચતુષ્કલ કહે છે, જેમકે આ ગુરૂ અક્ષરવાળા દ્વિકલ ચચ્ચત્પુટને બમણા કરવાથી સોળ ગુરૂ અક્ષર થાય છે અને તેને જ ચતુષ્કલ કહે છે.

છ ગુરૂ અક્ષરવડે દ્વિકલ ચાચપુટ થાય છે તેને બમણા કરવાથી બાર ગુરૂ અક્ષર થાય છે અને તેટલી માત્રાવાળા તાલને ચતુષ્કલ ચાચપુટ કહે છે.

જેમકે—ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ આ ચતુષ્કલ ચચ્ચત્પુટ અને ડડડડ ડડડડ ડડડડ આ ચતુષ્કલ ચાચપુટનું લક્ષણ છે.

દ્વિકલ ભેદની અંદર બે ગુરૂ એ પાદભાગ મનાય છે અને ચતુષ્કલમાં ચાર ગુરૂનો એક પાદભાગ મનાય છે, કેમકે બે દ્વિકલની અંદર આઠ ગુરૂ હોય છે માટે બે ગુરૂ એ પાદ અર્થાત્ ચતુર્થભાગ છે અને ચતુષ્કલમાં સોળ ગુરૂ હોય છે માટે ચાર ગુરૂનો એક પાદભાગ છે એમ ચચ્ચત્પુટ માટે જાણવું અને એ ઉપરથી ચાચપુટની પણ કલ્પના કરી લેવી.

મદ્રક વિગેરે ગીતક અને ગીતોની અંદર ઉપર દ્વિકલમાં અને ચતુષ્કલમ કહેલા ચાર પાદભાગવડે માત્રા કહેવાય છે, એ માત્રા પરિભાષિકી જાણવી, શાસ્ત્રીય સંકેતથી પાડેલી સંજ્ઞાને પારિભાષિક કહે છે, વળી અહીં એક કલ દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ શબ્દમાં કલા શબ્દથી ગુરૂ જાણવો, પણ અન્યસ્થળે માત્રા અર્થ જાણવો.

ચ્યસ્રતાલનો ભેદ "ષટ્પિતા પુત્રક" એવા નામનો છે અને તે પણ ઉપર પ્રમાણે એકકલ, દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પહેલો યથાક્ષર ભેદ કે જેને એક કલ કહે છે તેમાં પહેલો અને છેલ્લો અક્ષર

પ્લુત હોય છે એટલો તફાવત છે અને બીજા બે ભેદ પ્રથમની રીતિ પ્રમાણે જ દ્વિગુણિત કરવાથી થાય છે.

જેમકે— ડે । ડ ડ । ડે આ યથાક્ષર ષટ્પિતા પુત્રક, દ્વિકલમાં દ્વાદશ કલા (માત્રા) કરવી જેથી દ્વિકલ ષટ્પિતા પુત્રકનો ભેદ ડડ ડડ ડડ ડડ ડડ ડ આ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

દ્વિકલની માત્રાથી બમણી માત્રા કરવામાં આવે ત્યારે તેને ચતુષ્કલ કહે જેમકે—ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ આ ચતુષ્કલ ષટ્પિતા પુત્રકનું લક્ષણ છે.

ઉપર કહેલ ષટ્પિતાપુત્રકનાં જ "ઉત્તર" અને "પંચપાણી" એ બે બીજાં નામો છે, ભરત પણ કહે છે કે—"षट्पितापुत्रकक्तः पञ्चपाणिरुदाहृतः"

વળી એક "ઉદ્ઘટ" એવા નામનો તાલ પણ ત્ર્યસ્ર (ચાચપુટ)નો ભેદ છે, તેના પ્રસ્તારમાં યથાક્ષર અર્થાત્ એકકલ એવા નામનો એકજ ભેદ હોય ત્રણ ગુરૂ એ યથાક્ષર ઉદ્ઘટ, જેમકે–ડડડ.

"સંપકવેષ્ટાક" એવા નામનો તાલ તે ષટ્પિતાપુત્રકનો ભેદ છે અને યથાક્ષર અર્થાત્ એકકલ કરવો એટલે એ પાંચ અક્ષરનો શબ્દ છે તેમાં પહેલો અને છેલ્લો પ્લુત કરવો તથા મધ્યના ત્રણ ગુરૂ કરવા, જેમકે—ડેડડડડે આ સંપકવેષ્ટાકનું ઉદાહરણ છે.

ઉપર કહેલા ઉદ્ઘટ અને સંપકવેષ્ટાક એ બન્ને તાલો પોતાના કારણની ; દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ કરવા, મતલબ કે ઉદ્ઘટ તાલનું કારણ ચાચપુટ છે ને સંપકવેષ્ટાકનું કારણ ષટ્પિતાપુત્રક છે માટે દ્વિકલ ચાચપુટની પ્રમાણે દ્વિકલ ઘટ તથા દ્વિકલ ષટ્પિતાપુત્રકની પ્રમાણે દ્વિકલ સંપકવેષ્ટાક જાણવો; મકે– ડડડડડડ આ દ્વિકલ ઉદ્ઘટ અને ડડડડ ડડડડ ડડડડ આ દ્વિકલ પકવેષ્ટાકનું લક્ષણ છે.

ચતુષ્કલ ચાચપુટની પ્રમાણે ચતુષ્કલ ઉદ્ઘટ અને ચતુષ્કલ ષટ્પિતા- કની પ્રમાણે ચતુષ્કલ સંપકવેષ્ટાક કરવો, જેમકે—ડડડડ ડડડડ ડડડડ આ ષ્કલ ઉદ્ઘટ, તથા ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ આ ચતુષ્કલ પકવેષ્ટાક જાણવો.

ઉપર કહેલા ભેદો સિવાય ચાચપુટને વિષે બીજા ત્રણ ભેદ છે, તેમાં જે ચતુષ્કલ ચાચપુટ બાર કલાત્મક કહ્યોછે તેને દ્વિગુણ કરવાથી ચોવીશ કલાત્મક પહેલો ભેદ થાયછે અને તેથી બમણી કલા કરવાથી અડતાલીશ કલાત્મક બીજો ભેદ થાયછે તથા તેથી બમણી કલા કરવાથી છન્નુ કલાત્મક ત્રીજો ભેદ થાયછે.

પ્રથમ ભેદ—ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ.

બીજો ભેદ—ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ
ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ.

ત્રીજો ભેદ—ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ
ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ
ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ
ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ ડડડડ.

ઉપર કહેલા ચચ્ચત્પુટ, ચાચપુટ, ષટ્પિતાપુત્રક, ઉદ્ઘટ અને સંપક્વેષ્ટાક એ પાંચ તાલોનો પાત એટલે સશબ્દ એવી ધ્રુવ વિગેરે ક્રિયાઓ સાથે તથા કલા એટલે નિઃશબ્દ એવી આવાપ વિગેરે ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ કેમ થાય એની રીત નીચે પ્રમાણે છે:—

નિઃશંક શાર્ઙ્ગદેવ ધ્રુવ, આવાપ વિગેરે પાત અને કલાને તેમના પ્રથમ અક્ષરથી કહેછે અર્થાત્ આ સંબંધમાં જ્યાં જ્યાં પાત અને કલાઓનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં તેમના પ્રથમ અક્ષરથી જ કહેલ છે, જેમકે—આવાપનો આકારથી વ્યવહાર કરેલ છે, તેમજ નિષ્ક્રામનો "નિ"થી, વિક્ષેપનો "વિ"થી, પ્રવેશકનો "પ્ર"થી, ધ્રુવનો "ધ્રુ"થી, શમ્પાનો "શ"થી, તાલનો "તા"થી અને સન્નિપાતનો "સ"થી વ્યવહાર કરેલ છે, માટે એકકલ ચચ્ચત્પુટ કે જેનું ડ ડ । ડે આ રીતનું લક્ષણ છે, તેમાં પહેલો
સં શ તા શ
અક્ષર સન્નિપાત સાથે સંબંધ રાખે છે માટે ત્યાં "સં", બીજો અક્ષર શમ્પા સાથે સંબંધ રાખે છે માટે ત્યાં "શ", ત્રીજો અક્ષર તાલ સાથે સંબંધ રાખે છે માટે ત્યાં "તા", અને ચોથો શમ્પા સાથે સબંધ રાખે છે માટે ત્યાં "શ" અક્ષર મુકેલ છે, તો હવે પછી બધે સ્થળે પાત અને કલાનો વ્યવહાર પ્રથમ અક્ષરથી કરવામાં આવેલ છે કે જેથી ગ્રન્થ વિસ્તાર થઇ જાય નહિ.

અથવા ડ ડ । ડે, ડ ડ । ડે ચચ્ચત્પુટ તાલના પ્રથમ અક્ષર
શ તા શ તા, તા શ તા શ.

સાથે શમ્પા, બીજા સાથે તાલ, ત્રીજા સાથે શમ્પા અને ચોથા અક્ષર સાથે તાલ યોજવો અથવા બીજા ઉદાહરણમાં પ્રથમ અક્ષર સાથે તાલ, બીજા સાથે શમ્પા, ત્રીજા સાથે તાલ અને ચોથા સાથે શમ્પા યોજવી.

ઉપર કહેલા બે ભેદોમાં પ્રથમનો ભેદ કે જેમાં પ્રથમ શમ્પા અને પછી તાલ છે તે આસારિત વગેરે ગીતોમાં યોજવો તથા બીજો ભેદ કે જેમાં પ્રથમ તાલ અને પછી શમ્પા છે તે પાણિક વિગેરે ગીતોમાં યોજવો.

ભરતમુનિના મત પ્રમાણે ઉપર કહેલા છેલ્લા બે ભેદ એકકલ ચાચપુટમાં પણ છે, જેમકે :—

પહેલો ભેદ— ડ । । ડ.
શ તા શ તા.

બીજો ભેદ— ડ । । ડ.
તા શ તા શ.

ઉત્તર એટલે ષટ્પિતાપુત્રક નામના તાલમાં પ્રથમ સન્નિપાત, પછી પછી શમ્પા, પછી તાલ, પછી શમ્પા અને પછી તાલ એ પ્રમાણે યોજવાં.

ઉદાહરણ— ડે । ડ ડ । ડે.
સ તા શ તા શ તા.

દ્વિકલ ચચ્ચત્પુટમાં અનુક્રમે નિષ્ક્રામ, શમ્પા, નિષ્ક્રામ, તાલ, પ્રવેશક, નિષ્ક્રામ અને સન્નિપાત યોજવાં.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
નિ શ નિ તા શ પ્ર નિ સં.

દ્વિકલ ચાચપુટમાં અનુક્રમે નિષ્ક્રામ, શમ્પા, તાલ, શમ્પા, નિષ્ક્રામ અ સન્નિપાત યોજવાં.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
નિ શ તા શ નિ સં.

દ્વિકલ ષટ્પિતાપુત્રકમાં અનુક્રમે નિ, પ્ર, તા, શ, નિ, તા, નિ, શ, તા, પ્ર, નિ, સં. યોજવાં.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
નિ પ્ર તા શ નિ તા નિ શ તા પ્ર નિ સં.

ઉપર કહેલ દ્વિકલ ષટ્પિતાપુત્રક ભેદના દરેક પાદભાગની પહેલાં "આવાપ" કે જે નિઃશબ્દાત્મક ક્રિયાભેદ છે તે ઉમેરવાથી અને દરેક પાદભાગની મધ્યમાં "વિક્ષેપ" નામનો ક્રિયાભેદ ઉમેરવાથી ચતુષ્કલ ષટ્પિતાપુત્રકનો કલાવિધિ થાય છે. જેમકે દ્વિકલ ષટ્પિતાપુત્રકનો પ્રથમ પાદભાગ "નિ પ્ર" છે તેની પહેલાં "આવાપ" ઉમેરવાથી અને મધ્યમાં "વિક્ષેપ" ઉમેરવાથી "આ નિ વિ પ્ર" એ પ્રમાણે પાદભાગ થાય છે.

દ્વિકલ ષટ્પિતાપુત્રકનો બીજો પાદભાગ "તા શ" છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિક્ષેપ ઉમેરવાથી "આ તા વિ શ", ત્રીજો પાદભાગ "નિ તા" છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિક્ષેપ ઉમેરવાથી "આ નિ વિ તા", ચોથો પાદભાગ "નિ શ" છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિક્ષેપ ઉમેરવાથી "આ નિ વિ શ", પાંચમો પાદભાગ "તા પ્ર" છે તેની ઉપર કાં આવાપ અને મધ્યમાં વિક્ષેપ ઉમેરવાથી "આ તા વિ પ્ર", તેમજ છઠ્ઠો એ પાદભાગ "નિ સં" છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિક્ષેપ ઉમેરવાથી "આ નિ વિ સં" એવો પાદભાગ થાય છે.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ નિ વિ પ્ર આ તા વિ શ આ નિ વિ તા
ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
આ નિ વિ શ આ તા વિ પ્ર આ નિ વિ સં.

એ પ્રમાણે ચતુષ્કલ ષટ્પિતાપુત્રકનો કલાવિધિ જાણવો.

ચચ્ચત્પુટના પ્રથમ પાદભાગમાં કનિષ્ઠિકા આંગળીવડે, બીજા પાદભાગમાં કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા એ બે આંગળીઓવડે, ત્રીજા પાદભાગમાં કનિષ્ઠિકા અનામિકા અને મધ્યમા એ ત્રણ આંગળીઓવડે અને ચોથા પાદમાં ચાર આંગળીઓ વડે કલા યોજવી.

ચાચપુટ નામના તાલના ત્રણ પાદમાં અનુક્રમે કનિષ્ઠિકા, અનામિકા અને તર્જની એ ત્રણ અંગુલીઓવડે કલા યોજવી.

ભાવી (થશે) એવા શમ્પાદિક પાત સંબંધી હાથ વડે પ્રથમ આવાપ વગેરે યોજવા, પાતયુક્ત પાદભાગમાં માત્ર અંગુલી પાતવડે કલા કરવી નહિ,

કારણ કે અંગુલીપાતમાત્રવડે સશબ્દત્વની અભિવ્યક્તિ થતી નથી, માટે ત્યાં સમગ્ર હાથ વડે પાત કરવો.

ઉદ્‌ઘટ તાલમાં પ્રથમ નિષ્ક્રામ અને પછી બે શમ્પા કરવી.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ.
નિ શ શ

સંપકવેષ્ટાકની કલા ષટ્‌પિતાપુત્રક પ્રમાણે કરવી, પણ ભેદમાત્ર એટલો છે કે સંપકવેષ્ટાકમાં સન્નિપાત નથી.

ઉદાહરણ— ડે ડ ડ ડ ડે.
તા શ તા શ તા.

આ સંપકવેષ્ટાક તાલ અને ઉદ્‌ઘટ તાલના દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ એ બે ભેદમાં કલાનું વિધાન પોતપોતાના કારણની સમાન જાણવું, એટલે સંપકવેષ્ટાકનું કારણ ષટ્‌પિતાપુત્રક છે માટે ષટ્‌પિતાપુત્રકના દ્વિકલ તથા ચતુષ્કલ ભેદમાં જે પ્રમાણે કલાનું વિધાન છે તેજ પ્રમાણે અહીં દ્વિકલ તથા ચતુષ્ક સંપકવેષ્ટાકમાં કલા વિધાન કરવું.

ઉદ્‌ઘટ તાલનું કારણ ચચ્ચત્પુટ છે માટે દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ ચચ્ચત જે પ્રમાણે કલાવિધાન છે તેજ પ્રમાણે દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ ઉદ્‌ઘટ તા કલાવિધાન કરવું.

દ્વિકલ ઉદ્‌ઘટનું ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
નિ શ તા શ નિ સં.

ચતુષ્કલ ઉદ્‌ઘટનું ઉદાહરણ—ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ નિ વિ શ આ તા વિ શ આ
ડ ડ.
વિ સં.

દ્વિકલ સંપકવેષ્ટાકનું ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
નિ પ્ર તા શ નિ તા નિ શ
ડ ડ ડ ડ.
તા પ્ર નિ સં.

ચતુષ્કલ સંપકવેષ્ટાકનું ઉદાહરણ—ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ નિ વિ પ્ર આ તા વિ શ
ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ નિ વિ તા આ નિ વિ શ
ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
આ તા વિ પ્ર આ નિ વિ સં.

યુગ્મ એટલે ચચ્ચત્પુટના એકકલ, દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ એ ત્રણ ભેદ તથા અયુગ્મ એટલે ચાચપુટના એકકલ, દ્વિકલ, ચતુષ્કલ, અષ્ટકલ, ષોડશકલ અને દ્વાત્રિંશત્કલ એ છ ભેદ કહ્યા છે તેમના પરસ્પર સંયોગથી બીજા સંકીર્ણ તાલો ઘણા થાય છે.

કેટલાક આચાર્યો આ ગાંધર્વશાસ્ત્રમાં પાંચ જ સંકીર્ણ તાલ કહે છે અને તેની કલા (ગુરૂ રૂપ) અનુક્રમે પાંચ, સાત, નવ, દશ અને અગિયાર એ પ્રમાણે છે.

કેટલાએક આચાર્યો સંકીર્ણ તાલ ચાર છે એમ કહે છે અને અનુક્રમે તેના પહેલા ભેદની ચૌદ, બીજા ભેદની પંદર, ત્રીજા ભેદની સોળ તથા ચોથા ભેદની સત્તર કલા છે, અને તે વિના ચચ્ચત્પુટ તથા ચાચપુટનો પ્રસ્તાર કરવાથી જે ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખંડતાલ કહે છે તે બીજા છે.

એ બધા તાલો દેશતાલના વર્ણનમાં આવી જશે.

ઉપર પ્રમાણે સમગ્ર તાલના ચાર ભેદ થઇ શકે છે: ૧ ચતુરસ્ત્ર, ૨ ત્ર્યસ્ત્ર, ૩ સંકીર્ણ, અને ૪ ખંડ,

તાલની આવૃત્તિ એટલે વારંવાર કરવાપણું તેને "પરિવર્તન" કહે છે અર્થાત્ એકજ તાલને વારંવાર બે ત્રણ વખત કરવો તેનું નામ "પરિવર્તન".

ક્રિયાની વિરતિરૂપ ક્રિયાથી પાંચ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારવડે ઉપલક્ષિત તે તાલોનું પ્રમાણ છે.

લય.

પૂર્વોક્ત ક્રિયા પછી તુરતજ જે વિશ્રાન્તિ કરવામાં આવે તેને "લય" કહે છે, તેના ત્રણ ભેદ છે: દ્રુત, મધ્ય અને વિલંબિત. તેમાં પ્રથમ દ્રુત લયમાં જેટલો વિશ્રાન્તિકાળ હોય તેથી બમણો વિશ્રાન્તિકાળ મધ્યલયમાં અને તેથી બમણો વિશ્રાંતિકાળ વિલંબિત લયમાં હોય છે; જેમ એકજ માર્ગમાં ત્રણ પુરૂષો જાય છે તેમાં એક દોડે છે તેની ગતિ શીઘ્ર, બીજો તેથી ધીમો દોડે તેની ગતિ મધ્યમા અને ત્રીજો તેથી પણ ધીમો ચાલે તેની ગતિ વિલંબા

ગણાયછે; જેમ પગ મુકવાની ક્રિયામાં વિશ્રાન્તિના કાલવૈષમ્યને લીધે ગતિ-ભેદ છે તેમજ તાલમાં પણ જાણવું.

દક્ષિણ માર્ગમાં ચિરભાવ, ચિત્રમાર્ગમાં ક્ષિપ્રભાવ અને વાર્તિક માર્ગમાં મધ્યભાવ એ પ્રમાણે માર્ગભેદવડે લયના અનેક ભેદ છે; તાલગત લયનો ગીતોમાં ઉપયોગ છે, પરંતુ જે અક્ષરગત, પદગત કે વાકયગત લય છે તેનો ઉપયોગ ગાયનમાં નથી.

ઉપર જેને "લય" કહેલ છે તેની પ્રવૃત્તિના નિયમને "**યતિ**" કહે છે તે સમા, સ્રોતોગતા અને ગોપુચ્છા એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની છે.

જયારે શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં એકજ લય હોય ત્યારે "**સમા**" યતિ જાણવી.

જ્યારે શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં અનુક્રમે ચિર, મધ્ય અને દ્રુત એમ ત્રણ પ્રકારે લય હોય ત્યારે પ્રથમ ભેદવાળી "સ્રોતોગતા", શરૂઆતથી અંત સુધીમાં વિલંબ (ચિર) અને મધ્યલય હોય ત્યારે બીજા પ્રકારની "સ્રોતોગતા" અને શરૂઆતથી અંત સુધીમાં મધ્યલય તથા દ્રુતલય હોય ત્યારે ત્રીજા પ્રકારની "સ્રોતોગતા" યતિ જાણવી.

જેમ કોઈ જળનો પ્રવાહ પ્રથમ ધીમેથી ગતિ કરે છે અને પાછળથી જળ-સમૃદ્ધિ થતાં જલદી ગતિ કરે છે, અથવા જળપ્રવાહ પ્રથમ જળસમૃદ્ધિવડે એકદમ ગતિ કરે છે અને પાછળથી જળ વ્યય થવાથી ધીમે ગતિ કરે છે તેમજ આ યતિની ગતિ છે, માટે તેને "સ્રોતોગતા" કહે છે.

ત્રીજો ભેદ "ગોપુચ્છા" એવા નામનો છે, તેના પણ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં જ્યાં પ્રથમ દ્રુતલય, મધ્યમાં મધ્યલય અને અંતમાં વિલબલય હોય તે પ્રથમ ભેદ; પ્રથમથી અંત સુધીમાં દ્રુત અને મધ્યલય હોય તે દ્વિતીય ભેદ; તથા શરૂઆતથી અંત સુધીમાં મધ્ય અને વિલંબલય હોય તેને "ગોપુચ્છા"નો તૃતીય ભેદ જાણવો.

ગ્રહ.

તાલના ટકોરા વગાડવાના ઠેકાણાને અથવા જે ઠેકાણે તાલ રહે છે તેને ગ્રહ" કહે છે. તે ગ્રહ તાલની અંદર ત્રણ પ્રકારે રહેલ છે. ૧ સમગ્રહ.

૨ અતિતગ્રહ, અને ૩ અનાગતગ્રહ. તેમાં ગાયન, વાદ્ય કે નૃત્યની શરૂઆત સાથે જેનો કાળ છે તે "સમગ્રહ", મતલબ કે જોઇએ તેજ કાળે તાલ અપાય તેને "સમગ્રહ" અથવા "સમપાણિ" કહે છે.

જે ગ્રહ ગાયન, નૃત્ત કે વાદ્યની શરૂઆત પહેલાં પ્રવૃત્ત થાય તેને "અતિતગ્રહ" કહે છે અને તેનું બીજું નામ "અવપાણિગ્રહ" છે.

જે તાલ ગાયન, નૃત્ત કે વાદ્યની અંદર જ્યાં આપવો જોઇએ ત્યાં નહિ આપતાં ત્યારપછી આપવામાં આવે તેને "અનાગતગ્રહ" કહે છે અને તેનું બીજું નામ "ઉપરિપાણિકગ્રહ" છે.

સમ, અતિત અને અનાગત ગ્રહની અંદર અનુક્રમે મધ્ય, દ્રુત અને વિલંબિત લય કરવી.

વધારે ખુલાસા માટે સંગીતરત્નાકરમાં જોઈ લેવું.

ઉપર કહેલા તાલોવડે ભરતાદિક મુનિઓ જે પ્રકરણ નામનાં ગીતો કહે છે તે સાત છે: ૧ મદ્રક, ૨ અપરાંતક, ૩ ઉલ્લોપ્ય. ૪ પ્રકર્ય, ૫ વેણુક, ૬ રોવિંદક, અને ૭ ઉત્તર.

એ સિવાય ગીતોના બીજા સાત ભેદ છે: ૧ છંદક, ૨ આસારિત, ૩ વર્ધમાન, ૪ પાણિકા, ૫ ઋચ, ૬ ગાથા, અને ૭ સામ, એ પ્રમાણે બન્ને મળી ચૌદ ગીત છે, તે ગીતો બ્રહ્માએ મોક્ષ મેળવવા માટે શિવસ્તુતિમાં યોજ્યાં છે અને તેમાં પણ "કુલક" અને "છેદક" એવા બે ભેદ છે એમ ભરતાદિક કહે છે.

देशीतालनुं लक्षण.

સહૃદય પુરૂષોના હૃદયને આનંદ આપે એવીરીતે અથવા શોભાની હાનિ ન થાય તેવીરીતે લઘુ, ગુરૂ કે પ્લુત અક્ષરોથી પરિમિત કરેલી કાંસ્યતાલ (વાદ્ય)ની ધ્વનનાદિક ક્રિયાને "દેશોતાલ" કહેછે તેમાં દ્રુતની અર્ધમાત્રા અને પ્લુતની ત્રણ માત્રા છે.

देशीतालनां नाम.

૧ આદિતાલ, ૨ દ્વિતીય, ૩ તૃતીય, ૪ ચતુર્થક, ૫ પચમ, ૬ નિઃશંકલીલ, ૭ દર્પણ, ૮ સિંહવિક્રમ, ૯ રતિલીલ, ૧૦ સિંહલીલ, ૧૧ કંદર્પ, ૧૨ વીરવિક્રમ, ૧૩ રંગ, ૧૪ શ્રીરંગ, ૧૫ ચચ્ચરી, ૧૬ પ્રત્યંગ, ૧૭ યતિલગ્ન, ૧૮ ગજલીલ, ૧૯ હંસલીલ, ૨૦ વર્ણભિન્ન, ૨૧ ત્રિભિન્ન, ૨૨ રાજચૂડામણિ, ૨૩ રંગોદ્યોત, ૨૪ રંગપ્રદીપક, ૨૫ રાજતાલ, ૨૬ વર્ણતાલ, ૨૭ સિંહવિક્રીડિત, ૨૮ જય, ૨૯ વનમાળી, ૩૦ હંસનાદ, ૩૧ સિંહનાદ, ૩૨ કુડુક્ક, ૩૩ તુરંગલીલ, ૩૪ શરભલીલ, ૩૫ સિંહનંદન, ૩૬ ત્રિભંગી, ૩૭ રંગાભરણ, ૩૮ મંઠક, ૩૯ કોકિલાપ્રિય, ૪૦ નિઃસારૂક, ૪૧ રાજવિદ્યાધર, ૪૨ જયમંગળ, ૪૩ મલ્લિકામોદ, ૪૪ વિજયાનંદ, ૪૫ ક્રીડાતાલ, ૪૬ જયશ્રી, ૪૭ મકરંદ, ૪૮ કીર્તિતાલ, ૪૯ શ્રીકીર્તિ, ૫૦ પ્રતિતાલ, ૫૧ વિજયતાલ, ૫૨ બિંદુમાલી, ૫૩ સમતાલ, ૫૪ નંદનતાલ, ૫૫ મંઠિકા, ૫૬ દીપક, ૫૭ ઉદ્દીક્ષણ, ૫૮ ઢેંકી, ૫૯ વિષમતાલ, ૬૦ વર્ણમંઠિકા, ૬૧ અભિનંદન, ૬૨ અનંગ, ૬૩ નાન્દિ, ૬૪ મલ્લતાલ, ૬૫ કંકાલ, ૬૬ કંદુક, ૬૭ એકતાલી, ૬૮ કુમુદ, ૬૯ ચતુસ્તાલ, ૭૦ ડોંબુલી, ૭૧ અભંગ, ૭૨ રાયવંકોલ. ૭૩ વસંત, ૭૪ લઘુશેખર, ૭૫ પ્રતાપશેખર, ૭૬ ઝંપાતાલ, ૭૭ ગજઝંપ, ૭૮ ચતુર્મુખ, ૭૯ મદન, ૮૦ પ્રતિમંઠક, ૮૧ પાર્વતીલોચન, ૮૨ રતિતાલ, ૮૩ લીલાતાલ, ૮૪ કરણયતિ, ૮૫ લલિત, ૮૬ ગારૂગિ, ૮૭ રાજનારાયણ, ૮૮ લક્ષ્મીશ, ૮૯ લલિતપ્રિય, ૯૦ શ્રીનંદન, ૯૧ જનક, ૯૨ વર્ધન, ૯૩ રાગવર્ધન ૯૪ ષટ્તાલ, ૯૫ અંતરક્રીડા, ૯૬ હંસતાલ, ૯૭ ઉત્સવ, ૯૮ વિલોકિત, ૯૯ ગજ, ૧૦૦ વર્ણયતિ, ૧૦૧ સિંહ, ૧૦૨ કરૂણ, ૧૦૩ સારસ, ૧૦૪ ચંડતાલ; ૧૦૫ ચન્દ્રકળા, ૧૦૬ લય, ૧૦૭ સુંદ, ૧૦૮ અડતાલ, ૧૦૯ ધત્તા, ૧૧૦ દ્વન્દ્વ, ૧૧૧ મુકુંદતાલ, ૧૧૨ કુવિંદક, ૧૧૩ કલધ્વનિ, ૧૧૪ ગૌરી, ૧૧૫ સરસ્વતીકંઠાભરણ, ૧૧૬ ભગ્નતાલ. ૧૧૭ રાજમૃગાંક, ૧૧૮ રાજમાર્તંડ, ૧૧૯ નિઃશંક, ૧૨૦ શાર્ઙ્ગદેવ.

એ પ્રમાણે એકસો વીશ તાલો પ્રસિદ્ધ છે, એ સિવાયના બીજા ઘણા તાલો છે પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી અહીં ગણાવવામાં આવ્યા નથી.

ચચ્ચત્પુટ વિગેરે તાલોના ગુરૂ વિગેરે અક્ષરોનો વિભાગ કરીને દેશી તાલમાં નિવેશ કરેલ છે તે માટે અથવા આ દેશીતાલોમાં લઘુ, ગુરૂ તથા પ્લુત વિગેરે આવે છે માટે આ દેશીતાલોને ખંડતાલ એવી સંજ્ઞા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ આપેલ છે.

દેશી તાલમાં દ્રુત, લઘુ, ગુરૂ અને પ્લુત એ અક્ષરોનો વ્યવહાર તેમના પ્રથમ અક્ષરથી કરવામાં આવેલ છે, જેમકે દ્રુતને બદલે "દ", લઘુને બદલે "લ", ગુરૂને બદલે "ગ" અને પ્લુતને બદલે "પ" વિગેરે.

મગણ વિગેરે આઠ ગણોનો વ્યવહાર પણ તેના પ્રથમ અક્ષરથી જ કરવામાં આવેલ છે, જેમ મગણને બદલે "મ", યગણને બદલે "ય" વિગેરે; વળી દ્રુતની "૦" શૂન્ય એવી સંજ્ઞા છે, લઘુની "।" ઉભી લીટી, ગુરૂનું "ડ" ડકાર અને પ્લુતનું "ડ઼" ડકાર કરી ઉપર માત્રા કરવી એ ચિન્હ છે; વિરામની સંજ્ઞા "৹" અર્ધ શૂન્ય છે, એરીતે દેશીતાલોમાં વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે:—

देशीताल लक्षण.

૧ આદિતાલ— । (આનું બીજું નામ "રાસતાલ" છે).
૨ દ્વિતીયતાલ— ૦ ૦ ।
૩ તૃતીયતાલ— ૦ ૦ ૦
૪ ચતુર્થતાલ— । ৹ ૦
૫ પંચમતાલ— ૦ ૦
૬ નિઃશંકલીલતાલ— ડે ડે ડ ડ ।
૭ દર્પણતાલ— ૦ ૦ ડ
૮ સિંહવિક્રમતાલ— ડ ડ ડ । ડે । ડ ડે
૯ રતિલીલતાલ— । । ડ ડ
૧૦ સિંહલીલતાલ— ૦ ૦ ૦ ।
૧૧ કંદર્પતાલ— ૦ ૦ । ડ ડ (આનું બીજું નામ "પરિક્રમ" છે).
૧૨ વીરવિક્રમતાલ— । ૦ ૦ ડ
૧૩ રંગતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ડ

૧૪ શ્રીરંગતાલ— । । ડ । ડે

૧૫ ચચ્ચરીતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ।

૧૬ પ્રત્યંગતાલ — ડ ડ ડ । ।

૧૭ યતિલગ્નતાલ- ૦ ।

૧૮ ગજલીલતાલ— । । । ।

૧૯ હંસલીલતાલ — । ।

૨૦ વર્ણભિન્નતાલ— ૦ ૦ । ડ

૨૧ ત્રિભિન્નતાલ— । ડ ડે

૨૨ રાજચૂડામણિતાલ— ૦ ૦ । । । ૦ ૦ । ડ

૨૩ રંગોદ્યોતતાલ — ડ ડ ડ । ડે

૨૪ રંગપ્રદીપકતાલ— ડ ડ । ડ ડે

૨૫ રાજતાલ— ડ ડે ૦ ૦ ડ । ડે

૨૬ વર્ણતાલના બે ભેદ છે: ૧ ત્ર્યસ્રતાલ, ૨ મિશ્રતાલ.—

૧ ત્ર્યસ્રવર્ણતાલ— । । ૦ ૦ । ।

૨ મિશ્રવર્ણતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ડે ડ ૦ ૦ ડ । ડ

ઉપર બતાવેલ "મિશ્રતાલ"નો "ચતુરસ્ર" નામનો પણ અન્ય ભેદ છે.

૩ ચતુરસ્રમિશ્રતાલ— ડ । ૦ ૦ ડ

૨૭ સિંહવિક્રીડિતતાલ— । ડે ડ ડે ડે ડ । ડ ડે । ડે

૨૮ જયતાલ— । ડ । । ૦ ૦ ડે

૨૯ વનમાલીતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ । ૦ ૦ ડ

૩૦ હંસનાદતાલ— । ડે ૦ ૦ ડે

૩૧ સિંહનાદતાલ— । ડ ડ । ડ

૩૨ કુડુક્કતાલ— ૦ ૦ । ।

૩૩ તુરંગલીલતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦

૩૪ શરભલીલતાલ— । । ૦ ૦ ૦ ૦ । ।

૩૫ સિંહનંદનતાલ— ડ ડ । ડે । ડ ૦ ૦ ડ ડ । ડે । ડે ડ । । ૪ ×

("૪ ×" આ ચિન્હ ચાર નિઃશબ્દ લઘુનું છે.)

૩૬ ત્રિભંગીતાલ— ા ા ડ ડ
૩૭ રંગાભરણુતાલ— ડ ડ ા ા ડે
૩૮ મંઠકતાલ— ા ા ડ ૪ × અથવા ડ ા ા ૨ × અથવા ડ ા ા ૪ ×
આનું નામ મુદ્રિતમંઠ છે, અથવા ા ા ા ા ડ ા ા આ સિવાય
મંઠતાલનાં બીજા છ ભેદ છે, કુલ મળી દશ ભેદ થાય છે.
૩૯ કોકિલાપ્રિયતાલ– ડ ા ડે
૪૦ નિઃસારૂકતાલ— ા ા
૪૧ રાજવિદ્યાધરતાલ— ા ડ ૦ ૦
૪૨ જયમંગળતાલ— ા ા ડ ા ા ડ
૪૩ મલ્લિકામોદતાલ— ા ા ૦ ૦ ૦ ૦
૪૪ વિજયાનંદતાલ— ા ા ડ ડ ડ
૪૫ ક્રીડાતાલ અથવા ચંડનિઃસારૂકતાલ— ૦ ૦
૪૬ જયશ્રીતાલ— ડ ા ડ ા ડ
૪૭ મકરંદતાલ— ૦ ૦ ા ા ા
૪૮ કીર્તિતાલ— ા ડે ડ ા ડે
૪૯ શ્રીકીર્તિતાલ— ા ા ડ ડ
૫૦ પ્રતિતાલ— ા ૦ ૦
૫૧ વિજયતાલ— ડે ડ ડે ા
૫૨ બિન્દુમાલીતાલ— ડ ૦ ૦ ૦ ૦ ડ
૫૩ સમતાલ— ા ા ૦ ૦
૫૪ નંદનતાલ— ા ૦ ૦ ડે
૫૫ મંઠિકાતાલ—
પ્રથમ ભેદ— ડ ૦ ડે
દ્વિતીય ભેદ— ા ા
તૃતીય ભેદ— ૦ ૦
૫૬ દીપકતાલ— ૦ ૦ ા ા ડ ડ
૫૭ ઉદ્દીક્ષણુતાલ— ા ા ૦
૫૮ ઢેંકીતાલ— ડ ા ડ (કેટલા એક તેને "યોજન" કહે છે).
૫૯ વિષમતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

૬૦ વર્ણમંઠિકાતાલ-- ।।ㅇㅇ।ㅇㅇ

૬૧ અભિનંદનતાલ-- ।।ㅇㅇઽ

૬૨ અનંગતાલ— । ઽ̄ ।। ઽ

૬૩ નાન્દીતાલ— ।ㅇㅇ।। ઽ ઽ

૬૪ મધ્યતાલ— ।।।।ㅇㅇ

૬૫ કંકાલતાલ, તેના ચાર ભેદ છે—

૧ પૂર્ણ. ૨ ખંડ. ૩ સમ અને ૪ વિષમ.

પૂર્ણતાલ — ㅇㅇㅇㅇઽ । સમતાલ— ઽ ઽ ।

ખંડતાલ— ㅇㅇઽ ઽ વિષમતાલ— । ઽ ઽ

૬૬ કંદુકતાલ— ।।।। ઽ

૬૭ એકતાલીતાલ— ㅇ

૬૮ કુસુદતાલ— ।ㅇㅇ।। ઽ

બીજા આચાર્યોના મત પ્રમાણે— ।ㅇㅇㅇㅇઽ

૬૯ ચતુસ્તાલ— ઽ ㅇㅇㅇ

૭૦ ડોંબુલીતાલ— ।।

૭૧ અભંગતાલ— । ઽ̄

૭૨ રાયવંકોલતાલ— ઽ । ઽ ㅇㅇ

૭૩ વસન્તતાલ— ।।। ઽ ઽ ઽ

૭૪ લઘુશેખરતાલ— ।

૭૫ પ્રતાપશેખરતાલ— ઽ̄ ㅇㅇ

૭૬ ઝંપાતાલ— ㅇㅇ ।

૭૭ ગજઝંપતાલ— ઽ ㅇㅇㅇ

૭૮ ચતુર્મુખતાલ અથવા ઉન્માત્રકતાલ — । ઽ । ઽ̄

૭૯ મદનતાલ— ㅇㅇઽ

૮૦ પ્રતિમંઠક અથવા કોહ્લકતાલ— ।। ઽ ઽ ।।

૮૧ પાર્વતીલોચનતાલ— ઽ ઽ ઽ । ઽ̄ ઽ ઽ ㅇㅇ

૮૨ રતિતાલ — । ઽ

૮૩ લીલાતાલ — ㅇ । ઽ̄

૮૪ કરણયતિતાલ— ㅇㅇㅇㅇ

૮૫ લલિતતાલ— ૦ ૦ । ઙ

૮૬ ગારૂગિતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦

૮૭ રાજનારાયણુતાલ— ૦ ૦ । ડ । ડ

૮૮ લક્ષ્મીશતાલ— ૦ ૦ । ડે

૮૯ લલિતપ્રિયતાલ— । । ડ । ડ

૯૦ શ્રીનંદનતાલ— ડ । । ડે

૯૧ જનકતાલ— । । । । ડ ડ । । ડ

૯૨ વર્ધનતાલ— ૦ ૦ । ડે

૯૩ રાગવર્ધનતાલ— ૦ ૦ ૦ ડે

૯૪ ષટ્તાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

૯૫ અન્તરક્રીડાતાલ— ૦ ૦ ૦

૯૬ હંસતાલ— । ।

૯૭ ઉત્સવતાલ— । ડે

૯૮ વિલોકિતતાલ— ડ ૦ ૦ ડે

૯૯ ગજતાલ— । । । ।

૧૦૦ વર્ણુયતિતાલ – । । ૦ ૦

૧૦૧ સિંહતાલ— । ૦ । । ।

૧૦૨ કરૂણુતાલ— ડ

૧૦૩ સારસતાલ— । ૦ ૦ ૦ । ।

૧૦૪ ચંદતાલ— ૦ ૦ ૦ । ।

૧૦૫ ચન્દ્રકલાતાલ— ડ ડ ડ ડે ડે ડે ।

૧૦૬ લયતાલ – ડ । ડે ડે ડે ડ ડે ૦ ૦ ૦

૧૦૭ સ્કંદતાલ— ડ । ડ ૦ ૦ ડ ડ

૧૦૮ અડ્ડુતાલીતાલ અથવા ત્રિપુટતાલ— ૦ । ।

૧૦૯ ધત્તાતાલ— । । ૦ ૦ । ડ

૧૧૦ દ્વન્દ્વતાલ— । । ડ ડ ડ । ડે

૧૧૧ મુકુન્દતાલ— । ૦ ૦ ૦ ૦ ડ

૧૧૨ કુવિન્દકતાલ— । ૦ ૦ ડ ડે

૧૧૩ કલધ્વનિતાલ— । । ડ । ડે

૧૧૪ ગૌરીતાલ— । । । । ।
૧૧૫ સરસ્વતીકંઠાભરણતાલ— ऽ ऽ । । ० ०
૧૧૬ ભગ્નતાલ— ० ० ० ० । । ।
૧૧૭ રાજમૃગાંકતાલ— ० ० । ऽ
૧૧૮ રાજમાર્તંડતાલ— ऽ । ०
૧૧૯ નિઃશંકતાલ— । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।
૧૨૦ શાર્ઙ્ગદેવતાલ— ० ० ऽ ऽ ऽ ऽ ।

ઉપર કહેલ દેશી તાલોમાં કેટલાએક તાલોનાં લક્ષણ સમાન હોવાથી પુનરૂક્તિ દોષ લાગેછે પરંતુ તેના જવાબમાં કલ્લિનાથ કહેછે કે, એ તાલોની અંદર રહેલા લઘ્વાદિક અક્ષરોનું પ્રમાણ અનિયત હોવાથી સ્વરૂપભેદ થવાથી પુનરૂક્તિ દોષ થતો નથી જેમકે, કુડુકતાલની અંદર રહેલો લઘુ ચાર લઘ્વક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલા પ્રમાણ જેટલો છે તેને અનુસરીને તેમાં રહેલો દ્રુત પણ બે લઘ્વક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલા પ્રમાણવાળો છે તેમજ અડુતાલીતાલમાં પાંચ લઘ્વક્ષર ઉચ્ચારના પ્રમાણવાળો લઘુ અક્ષર છે અને તેથી અર્ધ પ્રમાણવાળો દ્રુત છે. એ પ્રમાણે બધે સ્થાનકે જ્યાં પુનરૂક્તિ જણાય ત્યાં લઘ્વાદિક અક્ષરોનો પ્રમાણભેદ માનવો.

———:o:———

गीत (गान).

ધ્રુવા સહિત ગાન પાંચ પ્રકારનું છે: १ प्रवेश, २ आक्षेप, ३ निष्क्राम, ४ प्राप्त, ५ आन्तर.

નારદ વિગેરે બ્રાહ્મણોએ જેમનો અનેક પ્રકારે ગીતો (સાત પ્રકારનાં) ના અંગ રૂપે વિનિયોગ કર્યો છે તે સર્વને આ શાસ્ત્રમાં ધ્રુવા કહેવામાં આવે છે; ઋચા, પાણિકા, ગાથા, સપ્તરૂપાંગ અને સપ્તરૂપ પ્રમાણને ધ્રુવા કહે છે.

વિવિધ છન્દોવડે બનાવેલાં અને જે કાવ્યપણાને પામે છે એવાં અંગો ધ્રુવાઓથી જુદાં પાડી અહીં બતાવવામાં આવ્યાં છે.

૧ મુખ[1], ૨ પ્રતિમુખ, ૩ વૈહાયસક, ૪ સ્થિત, ૫ પ્રવૃત્ત, ૬ વજ્ર, ૭ સંધિ, ૮ સંહરણ, ૯ પ્રસ્તાર, ૧૦ માષઘાત, ૧૧ ઉપ-

૧ આ બધાં અંગોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ સંગિતરત્નાકરના પાંચમા તાલાધ્યાયમાં જોવાં

વર્તન, ૧૨ ઉપઘાત, ૧૩ પ્રવેણી, ૧૪ ચતુરસ્ત્ર, ૧૫ સુશીર્ષક, ૧૬ સંપિષ્ટક, ૧૭ અંતાહરણ, ૧૯ મહાજનિક.

એ બધાં પાંચે ધ્રુવાઓનાં અંગો છે.

જેમાં એક વસ્તુ હોય તે ધ્રુવા, બે વસ્તુ હોય તે પરિગીતિકા. ત્રણ વસ્તુ હોય તે મદ્રક અને ચાર વસ્તુ હોય તે ચતુષ્પદા કહેવાય છે.

વાક્યવર્ણો, અલંકારો. યતિ, પાણિ અને લય જેમાં પરસ્પર સંબંધ પામેલાં હોય તેને ધ્રુવા કહે છે.

જુદા જુદા સ્વરૂપે રહેનારી ધ્રુવાઓ પાંચ છે તેને સપ્તરૂપાંગનું કારણપણું કહેવામાં આવે છે. તેમાં प्रावेशिकी ધ્રુવામાં પ્રવૃત્ત, ઉપવર્તન, વજ્ર, શીર્ષક અને શીર્ષકાર્ધ; अद्रुता ધ્રુવામાં પ્રસ્તાર, માષઘાત, મહાજનિક, પ્રવેણી અને અવપાત; अवकृष्टा ધ્રુવામાં સુખ અને પ્રતિસુખ; स्थिता ધ્રુવામાં વૈહાયસ અને અંતાહરણ તથા अंतरा ધ્રુવામાં સંહાર, ચતુરસ્ત્ર, ખંજ, નર્કુટક, સંધિ અને પ્રસ્તાર એ પ્રમાણે અંગો આવે છે.

સાત ગીતકોની અંદર રહેલાં જે અંગો અને જે કલાઓ જેમ છન્દમાં રહેલાં વૃત્તોવડે પ્રગટ કરાયછે તેમજ ધ્રુવા પણ છન્દોગત વૃત્તોવડે પ્રગટ કરી શકાય છે.

ધ્રુવામાં ત્ર્યસ્ત્ર અને ચતુરસ્ત્ર તાલ કે જેને પ્રથમ ષટ્કલ અને અષ્ટકલ એવાં પર્યાયનામો આપવામાં આવ્યાં છે એ યોજવા.

વળી પ્રથમ જે ગીતોનાં અંગો કહેવામાં આવ્યાં છે તેમાંથી મક્ષક[1], વિવધ અને વિદારી કે જે પદ અથવા વર્ણની સમાપ્તિને કહેવામાં આવે છે તેમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિવાળા પાત્રે વિદારી, મધ્યમ પાત્રે વિવધ અને નીચ પાત્રે મક્ષક કરવું.

પાંચ પ્રકારની ધ્રુવાઓમાં દરેક ધ્રુવાની અંદર અમુક છન્દ અથવા વૃત્ત આવી શકેછે, તેમાં स्थितावकृष्टा ધ્રુવામાં અવ્યક્ત, પ્રતિષ્ઠા અને મધ્યમ એ ત્રણ વૃત્તો આવે છે તથા તેમાં ત્ર્યસ્ત્ર તાલ હોય છે.

प्रावेशिकी ધ્રુવામાં દ્રુતા, ચપલા, ઉદ્દગતા, ધૃતિ, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, જગતી અને વિલંબિતા વિગેરે જાતિઓ પ્રયોગોમાં કરેલી છે.

---

1 મક્ષણ અને ઉદાહરણ માટે સંગિતરત્નાકરના પાંચમા તાલાધ્યાયમાં જુઓ.

उद्गता ધ્રુવામાં પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્, જગતી, અતિજગતી અને શકવરી એ છન્દો આવે છે.

સમાન જાતિવાળી બધી ધ્રુવાઓમાં ત્રણ પ્રકારનાં વૃત્ત હોય છે: ૧ બહુ ગુરૂયુક્ત, ૨ બહુ લઘુયુક્ત અને ૩ ગુરૂ લઘુ ઉભયયુક્ત.

બધી ધ્રુવાઓમાં અવકૃષ્ટા ધ્રુવા બહુધા ગુરૂ અક્ષરવાળી, દ્રુતા ધ્રુવામાં ઘણે ભાગે લઘુ અક્ષરો અને બાકીની બીજી ધ્રુવાઓમાં લઘુ અને ગુરૂ બન્ને જાતના અક્ષરો હોય છે.

જે વૃત્તો અલ્પ અક્ષરવાળાં અને નાના છન્દોથી બનાવેલાં હોય તે વૃત્તો स्थितावकृष्टा તથા आक्षेपिकी ધ્રુવામાં યોજવાં, તેજ પ્રમાણે ઓજ અને યુગ્મ પ્રમાણવાળા છન્દો જેમાં આવેલા હોય તે आक्षेपिकी ધ્રુવા જાણવી તેમાં લઘુ અને યુગ્મ અક્ષરો વડે બનેલી જે હોય તે स्थिताक्षेपिकी.

જ્યાં અર્થને અનુસરનારાં પદોમાં વિષમાંશ અક્ષરો હોય તેવી ધ્રુવાઓમાં શમ્યાતાલ તથા આકર્ષિત વર્ણ યોજવા.

ઉપર કહેલી સર્વ જાતિઓના છન્દ અને તેનાં વૃત્તોનાં સ્થાન અને સંજ્ઞાઓ નીચે મુજબ છે: -

૧ શ્રી,[૧] ૨ વૃત્તિ, ૩ રજની, ૪ પ્રતિષ્ટા, ૫ સુપ્રતિષ્ટા, ૬ ભ્રમરી, ૭ જયા, ૮ વિજયા, ૯ વિદ્યુદ્દ્ભ્રાન્તા, ૧૦ ભૂતલમાન્યા, ૧૧ વાગુરૂ, ૧૨ શિખા, ૧૩ ઘનપંક્તિ.

ઉપર કહેલી બધી જાતિઓ सुप्रतिष्टा ધ્રુવાઓમાં આપવી.

ગાયત્રી ધ્રુવા (છન્દ) ની જાતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ તનુમધ્યા, ૨ શાલિની, ૩ મકરકશીર્ષા, ૪ વિમલા, ૫ વીર્યા, ૬ ગિરા, ૭ જલા, ૮ સુનન્દા, ૯ લલિતા, ૧૦ પંક્તિ, ૧૧ નલિની, ૧૨ નીલતોયા.

ઉપર કહેલી બધી જાતિઓ સમવૃત્તથી ઉત્પન્ન થનારી ગાયત્રીની ધ્રુવાની જાણવી.

---

૧. આ બધાં વૃત્તોનાં લક્ષણ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં આવેલ છે પરંતુ અહીં વિસ્તાર ભયનથી લખ્યાં નથી.

ઉષ્ણિક્ જાતિની ધ્રુવાના ભેદો—

૧ ચપલા (દ્રુતગતિ), ૨ તન્વી, ૩ કામિની, ૪ ભ્રમરમાલા, ૫ ભોગવતી, ૬ મધુરીકા, ૭ સુભદ્રા, ૮ કુસુમવતી ૯ સમુદિતા, ૧૦ મનોજ્ઞા, ૧૧ દીસા, ૧૨ ચલગતિ.

ઉપર કહેલી જાતિઓ સ્થિતપ્રાસાદિક ને વિષે જાણવી.

અનુષ્ટુપ્ જાતિની ધ્રુવાના ભેદો—

૧ લલિતા, ૨ મહી, ૩ મધુકરઈશા, ૪ નલિની, ૫ નદી.

અનુષ્ટુપ્ છન્દની જાતિઓ પ્રાવેશિકી ધ્રુવાઓ સંબંધી જાણવી.

અવકૃષ્ટા ધ્રુવાની જાતિઓ—

૧ રૂચિરાન્તા, ૨ પ્રમિતા, ૩ વિગતશોકા, ૪ અવકૃષ્ટતા. ૫ લલિતવૃત્ત, ૬ સમાનવમાના.

ઉપર કહેલી જાતિઓ સ્થિતા ધ્રુવાની જાણવી, અને તે પ્રવેશમાં સૂચન કરનારી છે.

આક્ષેપિકાવકૃષ્ટા ધ્રુવાનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

આક્ષેપિકાવકૃષ્ટા ધ્રુવાને વિષે સુપ્રતિષ્ઠા વિગેરે છન્દો યોજવા તેમજ બીજાં વૃત્તો દેવસ્તુતિમાં આવનારાં હોય તે પણ યોજવાં; અવકૃષ્ટા ધ્રુવામાં વર્ણો થોડા હોય છે.

દ્રુતા (હ્રસ્વા) ધ્રુવાનો પ્રકાર નીચે મુજબ છે:—

પ્રથમ આરંભમાં ઉદ્બોધક કરીને બાકીનો ભાગ હ્રસ્વ વર્ણોથી પૂરવો, તેમાં યુગ્મ[1], ઓજ[2] અને મિશ્ર એ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં જગતીથી આરંભીને ધૃતિ સુધીના છન્દો યોજવા અને તેજ પ્રમાણે નાના વૃત્તોથી ઉત્પન્ન થનારી હતા એવા નામની ધ્રુવા જાણવી.

૧ જગતી, ૨ મદનવતી, ૩ કુસુમવતી, ૪ ભૂતલતન્વી, ૫ સુકુમારા, ૬ માલા, ૭ સ્ખલિતવિક્રમા. ૮ ચપલા, ૯ સુખચપલા.

એ નવ સુપ્રતિષ્ઠા, ગાયત્રી, સ્થિતપ્રાસાદિકા, પ્રાવેશિકી, સ્થિતા, આક્ષેપિકા, અવકૃષ્ટા અને દ્રુતા (હ્રસ્વા) એ આઠ ધ્રુવાઓની મૂળ જાતિઓ છે તે

---

૧ સમ. ૨ વિષમ.

ત્યાગ કરવી, પરંતુ એ ધ્રુવાઓમાંથી યુગ્મ, વિષમ તથા ઓજ વિષયક બીજી છેલ્લી નિકળી છે એ બધી જાતિઓ હૃતા ધ્રુવાની જાણવી, અને તે બધી વૃત્તોની અંદર રહેલી છે.

જેના પાદની અંદર ૧૭, ૧૨, ૧૧, ૫, ૮ અને ૩ જો અક્ષર ગુરૂ હોય તે "ક્ષિપ્તકા" નામનું વૃત્ત જાણવું.

જેમાં ગુરૂ અક્ષર પ્રથમ હોય અથવા લઘુ અક્ષર પ્રથમ હોય વા યુગ્મોજ હોય એવાં વૃત્તોની અંદર આવનારી "હૃતા" નામની ધ્રુવા જાણવી.

૧ કનકજલક્ષિપ્તા, ૨ બૃહતી, ૩ શલભવિચલિતા, ૪ મણિગુણ-નિકરકૃતા (બૃહતી), ૫ સિંહાક્રાન્તા (બૃહતી), ૬ સુરદયિતા (પંક્તિ), ૭ કુસુમસમુદિતા (પંક્તિ), ૮ દોધક (૫ ક્ત), ૯ કૃતોદ્ધતમા. ૧૦ વૃત્તસમૃદ્ધા (પંક્તિ), ૧૧ વિપુલભુજા.

ત્રિષ્ટુપ્ જાતિના ભેદ નીચે મુજબ છે: –

૧ ચપલા. ૨ કમલદલાક્ષી. ૩ પુષ્પસમૃદ્ધા (પંક્તિ). ૪ મુખ-ચપલા. ૫ વિમલા. ૬ રૂચિરા. ૭ અપરવક્ત્ર.

જગતીની જાતિઓ નીચે મુજબ છે:—

૧ કમલલોચના, ૨ અતિચપલા, ૩ મદકલિતા.

એ ત્રણે જાતિઓ પ્રાવેશિકી ધ્રુવાની હૃતા નામની જાણવી.

સમાન પદવાળાં વૃત્તોનું વર્ધમાન નીચે મુજબ છે:—

બધી ધ્રુવાઓનું લક્ષણ પ્રથમ વિધિપૂર્વક કહ્યું છે અને પ્રતિષ્ઠા વિગેરે છન્દો પણ તેના પાદના લક્ષણોથી કહેવામાં આવે છે.

૧ પ્રતિષ્ઠા, ૨ સુપ્રતિષ્ઠા, ૩ ગાયત્રી, ૪ ઉષ્ણિક્, ૫ અનુષ્ટુપ્, ૬ બૃહતી, ૭ પંક્તિ, ૮ ત્રિ પ્, ૯ જગતી.

એ બધી જાતિઓ ચતુરસ્ર ધ્રુવ માં જાણવી.

ગણ અને માત્રાઓના ભેદ નીચે પ્રમાણે છે:—

ત્ર્યસ્રા ધ્રુવાના પાંચ ગણ અને પછી સન્નિપાત તેમજ ચતુરસ્રા ધ્રુવાના આઠ ગણ અને પછી સન્નિપાત કરાય છે.

ધ્રુવાઓમાં બે પાદ અને એક સન્નિપાત કહ્યોછે.

ત્ર્યસ્રમાં અક્ષર સમુદાય ૫૯ તેમાં આઠ પહેલાં સર્વ ગુરૂ અને તેર પછીથી સર્વ લઘુ જાણવા.

દ્રુતા (હ્રસ્વા)ના ગણ અને માત્રાનો ભેદ નીચે મુજબ છે :—

ત્રણ ગણનો એક પાદ તથા એક સન્નિપાત એટલું એક પાદ અને તેમાં બાવીશ માત્રા હોય છે.

શિર્ષકોના પાદનો નિયમ નથી. વિદ્વાને શિર્ષક નાનાં વૃત્તોવડે કરવું.

પ્રથમ પાદ ગુર્વાદિ, બીજું પાદ લઘ્વાદિ અને પછીનાં બે પાદ સવ લઘુ અક્ષરવાળાં કરવાં અને ચાર માત્રાનો એક ગણ જાણવો. એ પૂર્વ છન્દોથી માત્રાનો ભેદ છે.

શિર્ષકનાં ચાર પાદ તે દરેક ચાર ચાર ગણનાં, હોય છે. એક ગણ ચાર માત્રાનો અને તે ગુરૂ લઘુ અક્ષરોવડે હોય છે.

શિર્ષકના એક પાદમાં એકવીશથી છવીશ સુધી અક્ષર સમુદાય હોય છે.

પ્રથમ યુગ્મ, ઓજ અને મિશ્ર એવા ચાર ગણો કરવા અને પાછળથી લઘુ અક્ષરોનો સંચય કરવો એ શિર્ષકની રીતિ છે.

જેના પ્રારંભમાં ત્રણ ગણ હોય અને ત્રણ ગણ (લઘુ) છેલ્લા હોય તથા મધ્યમાં ગુરૂ અક્ષરો હોય તે "ચપલશિર્ષક".

જેના પૂર્વાર્ધમાં એક પાદમાં ચાર હ્રસ્વગણો અને ચાર મિશ્રગણો તથા પાછળથી બાકીના લઘુ વર્ણો હોય તે "શિર્ષક".

ધ્રુવાઓના અંતમાં રહેનારા ત્રણ સંયોગ જાણવા: ૧ સર્વ દીર્ઘ, ૨ સર્વ લઘુ, અને ૩ મિશ્ર અર્થાત્ ગુરૂ તથા લઘુમિશ્ર; તેમાં સ્થિતા નામની ધ્રુવા ઘણે ભાગે ગુરૂ અક્ષરોવાળી તથા દ્રુતા ઘણે ભાગે લઘુ અક્ષરોવાળી તેમજ પ્રાસાદિકી અને અંતરા નામની ધ્રુવા ગુરૂ અને લઘુ બન્ને અક્ષરોવાળી કરવી.

શિર્ષકનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે :—

જેના એક પાદમાં પ્રથમનો, ત્રીજો, છેલ્લો, પાંચમો, સાતમો અને આઠમો ગુરૂ હોય તે "શ્યેનાકૃત" નામનું શિર્ષક.

જેનો પાંચમો, છેલ્લો, આઠમો, અગિયારમો અને બારમો ગુરૂ હોય તે "ચપલાશિર્ષક".

જેના એક પાદમાં પ્રથમના પાંચ વર્ણ દીર્ઘ હોય તથા છેલ્લો અને આઠમો દીર્ઘ હોય અને તે સિવાયના લઘુ અક્ષરો હોય તેને વૃત્તવિધિમાં "ક્રૌંચા" નામનું શિર્ષક જાણવું.

જેના એક ચરણમાં પ્રથમનો, ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો. નવમો, દશમો અને છેલ્લો ગુરૂ હોય તથા બાકીના લઘુ હોય તે "પુષ્પાવિવૃદ્ધા" નામનું શીષક.

જેના એક પાદમાં છેલ્લો, પાંચમો, છઠ્ઠો, સાતમો અને દશમો ગુરૂ હોય તથા બાકીના લઘુ હોય તે "સંભ્રાન્તા" નામનું શીષક.

જેના ચરણનો પહેલો, છેલ્લો, ચોથો, સાતમો દશમો અને અગિયારમો અક્ષર ગુરૂ હોય અને બાકીના લઘુ હોય તે "સ્ખલિતશીર્ષક" જાણવું

જેના ચરણના પ્રથમના આઠ અક્ષરો ગુરૂ હોય તથા પછીના ઘણા લઘુ અક્ષરો હોય અને છેલ્લો ગુરૂ અક્ષર હોય તેને "મત્તાક્રીડા" અથવા "વિદ્યુન્માલા" નામનું શીર્ષક કહે છે.

જેના ચરણનો પાંચમો, બારમો, તેરમો અને છેલ્લો અક્ષર ગુરૂ હોય તે "વેગવતી" નામનું શીર્ષક જાણવું.

ઉપર મુજબ આઠ જાતિ શિર્ષકની છે:—

નર્કુટકોનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે અને તેની પણ આઠ જાતિ છે.

૧ રથોદ્ધતા, ૨ બુદ્બુદક, ૩ ઉદ્ગતા, ૪ વંશપત્ર ૫ પ્રમિતાક્ષરા, ૬ ધ્વજવતી, ૭ હંસાસ્ય, ૮ તોટક.

૧ રથોદ્ધતા.

રથોદ્ધતાવૃત્તના દરેક ચરણમાં પ્રથમ, તૃતીય, સાતમો, નવમો અને છેલ્લો અક્ષર ગુરૂ હોય છે તથા તેનાં ચરણ ત્રિષ્ટુપ છન્દના ચરણ પ્રમાણે હોય છે.

જેના દરેક ચરણમાં પાંચમો, સાતમો અને છેલ્લો ગુરૂ હોય તે "બુદ્બુદવૃત્ત", આ વૃત્તનાં દરેક ચરણ બૃહતી છન્દ પ્રમાણે હોય છે.

જેના દરેક ચરણમાં ત્રીજો, પાંચમો, નવમો, અગિયારમો, બારમો, ચૌદમો અને સોળમો અક્ષર ગુરૂ હોય તે "ઉદ્ગતા."

જેના દરેક ચરણમાં ચોથો, છઠ્ઠો, દશમો, પ્રથમનો અને છેલ્લો વર્ણ ગુરૂ હોય તે વંશપત્રપતિત કહેવાય છે.

જેના પ્રત્યેક ચરણમાં ત્રીજો, પાંચમો, નવમો અને છેલ્લો ગુરૂ હોય તે "પ્રમિતાક્ષરા".

જેના દરેક ચરણમાં ત્રીજો, પાંચમો, છેલ્લો, પહેલો, ચોથો અને છઠ્ઠો અક્ષર ગુરૂ હોય અથવા છેલ્લો હ્રસ્વ કે ગુરૂ ગમે તે હોય તેને "ધ્વજવતી" કહે છે.

જેના દરેક ચરણમાં ત્રીજો, ચોથો, છઠ્ઠો, સાતમો, દશમો અને છેલ્લો ગુરૂ હોય અને બાકીના લઘુ હોય તથા જેનાં દરેક ચરણ જગતી છન્દ પ્રમાણે હોય તેને "હંસાસ્ય" કહે છે.

જેના દરેક ચરણમાં છેલ્લો, ત્રીજો, છઠ્ઠો અને નવમો અક્ષર ગુરૂ હોય તે "તોટક" કહેવાય છે.

ખંજકનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે :—

ખંજકના ત્રણ ભેદ છે : ૧ પ્રમોદ, ૨ ભાવિની, અને ૩ મત્તચેષ્ટિત.

જેના દરેક ચરણમાં પ્રથમનો, ચોથો, છઠ્ઠો, દશમો, સોળમો, છેલ્લો, બારમો અને અઢારમો અક્ષર ગુરૂ હોય તેને "પ્રમોદક" કહે છે.

જેના બે પાદમાં પહેલો, છઠ્ઠો, સાતમો અને ત્રીજો દીર્ઘ (ગુરૂ) હોય તેને "ભાવિની" કહે છે.

જેનો ત્રીજો, સાતમો, પહેલો અને પાંચમો વર્ણ લઘુ હોય તેને "મત્તચેષ્ટિત" કહે છે.

ખંજક નામના નર્કુટકની એ ત્રણ મૂળ જાતિઓ છે, તેનાથી બીજી યુગ્મ, ઓજ અને વિષમ જાતિઓ નિકળી છે, એ પ્રમાણે ચોસઠ ધ્રુવાઓની મૂળ જાતિઓ જાણવી; તે બધી સમ અક્ષરોવાળી હોઇને "સમવૃત્ત" કહેવાય છે, એ સિવાયની બીજી "વિષમવૃત્ત" વાળી જાણવી.

સમવૃત્તા ધ્રુવા ત્રણ પ્રકારની છે, યુગ્મા, ઓજા, મિશ્રા અથવા વિષમા, અર્ધસમા, સમા.

પાંચ ધ્રુવાઓના સહેતુક પાંચ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે :—

૧ જાતિ, ૨ સ્થાન, ૩ પ્રકાર, ૪ પ્રમાણ. ૫ નામ.

વૃત્તોની અંદર રહેલું અક્ષરોનું જે પ્રમાણ તેને "જાતિ" કહે છે.

સમ, અર્ધસમ અને વિષમ વડે "પ્રકાર" કહેવાય છે.

ષડ્ધન અને અષ્ટકલ એમ બે "પ્રમાણ" કહ્યાં છે.

જેમ ગોત્ર, કુળ અને આચારની સાથે માણસોનાં નામ પડે છે તેમ ધ્રુવાઓનાં પણ આશ્રય પ્રમાણે "નામ" પડે છે.

વિષયની શરૂઆતમાં કહેલ ધ્રુવયોગ સાથે સંબંધવાળાં ૧ પ્રવેશ, ૨ આક્ષેપ, ૩ નિષ્ક્રામ, ૪ પ્રસાદિક, ૫ અંતર એ પાંચ પ્રકારનાં ગાનનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે :—

વિવિધ રસવાળી અને જુદા જુદા અર્થવાળી જે ધ્રુવા પાત્રના પ્રવેશ સમયે યોજવામાં આવે તેને "પ્રાવેશિકી" ધ્રુવા કહે છે.

નાટકના પ્રયોગમાં ક્રમને છોડીને દ્રુતલયવડે જે ધ્રુવા યોજવામાં આવે તે "દ્રુતા" અથવા "સ્થિતા" નામની ધ્રુવા જાણવી અને તેનેજ "આક્ષેપિકી" ધ્રુવા કહે છે.

નાટકમાં અંકને અંતે પાત્રો જતી વખતે જતી વખતના સમયને અનુકૂળ જે ધ્રુવા ગાય તે "નૈષ્ક્રામિકી".

જે ધ્રુવા પ્રાપ્ત થએલા બીજા રસને ચાલતા રસ વચ્ચે આક્ષેપથી તુરત સ્ફુટ કરે તે "પ્રાસાદિકી" ધ્રુવા જાણવી.

વિષમૂર્છિતમાં, ભ્રાન્ત થયો હોય ત્યાં, વસ્ત્ર અને આભરણના નિયમમાં તથા કોઇનો દોષ છુપાવવો હોય ત્યાં જે ધ્રુવા ગાવામાં આવે તેને "અંતરા" ધ્રુવા કહે છે.

ધ્રુવાઓનું સ્થાન.

સર્વ ધ્રુવાઓનું રસ અને ભાવ સહિત સ્થાન બે પ્રકારનું છે, એક પરસ્થ એટલે બીજા માણસમાં રહેનાર અને બીજું આત્મસ્થ એટલે ધ્રુવા ગાનાર

પોતાનામાં રહેનાર અર્થાત્ ધ્રુવા ગાનાર પોતાને ઉદ્દેશીને ગાય અથવા કોઇ બીજા માણસને ઉદ્દેશીને પણ ગાય એમ બે પ્રકારનું સ્થાન છે.

કોઇ પુરૂષ બંધાયો હોય ત્યારે, કોઇને રૂંધી રાખ્યો હોય ત્યારે, વ્યાધિ યુક્ત હોય ત્યારે, મૂર્છા થઇ હોય ત્યારે, મરી ગયો હોય ત્યારે અને કરૂણા રસના આશ્રય કરનારા ભાવોમાં "અવકૃષ્ટા" ધ્રુવા કરવી.

ઔત્સુકય, અવહિત્થ (એક સંચારી ભાવ), ચિન્તા, વિલાપ, શ્રમ, દીનતા અને ખેદમાં "સ્થિતા" નામની ધ્રવા કરવી અર્થાત્ ઔત્સુકય વિગેરે પરસ્થ અથવા આત્મસ્થ ભાવો બતાવવા હોય ત્યારે "સ્થિતા" ધ્રુવા કરવી.

કરૂણા રસથી જણાવેલા ઔત્સુકય, ચિન્તા, વિલાપ વિગેરે સ્થિતા ધ્રવામાં બતાવેલા ભાવોમાં અને કરૂણા રસમાં તેના ભાવોને આશ્રય કરનારી "દ્રુતા" નામની ધ્રુવા કરવી.

જ્યાં કોઇ મૃત થએલાને અથવા અભિહત થએલાને જોઇને દરેક અક્ષરોમાં દુઃખ જણાવવાનું હોય ત્યાં વિદ્વાન પુરૂષોએ "સ્થિતા" નામની ધ્રુવા કરવી.

અકસ્માત્ ભૂકંપ, વિદ્યુત્પાત વિગેરે ઉત્પાત જોવામાં આવે ત્યાં, શૃંગાર રસમાં, અદ્ભુત રસના દર્શનમાં, ખેદમાં, હર્ષમાં અને ક્રૂર પ્રાણીના દર્શન વખતે તેમજ પ્રત્યક્ષ જણાતાં, વીર, રૌદ્ર અને ભય વિગેરે રસોમાં, તથા આવેગ અને સંભ્રમમાં દ્રુતલયવાળી "દ્રુતા" નામની ધ્રુવા કરવી.

કોઇને પ્રસન્ન કરવું હોય ત્યાં, અનુસ્મરણમાં, બહુ બોલવામાં, પ્રથમ સમાગમમાં, હર્ષમાં, પ્રાર્થનામાં, શૃંગાર અને અદ્ભુત રસ જણાય ત્યારે મધ્ય-લયવાળી "પ્રાસાદિકા" ધ્રુવા કરવી.

શરીરને દુઃખ થયું હોય ત્યારે, ક્રોધમાં, સંધિ કરવો હોય ત્યાં ગીતને જાણનારા વિદ્વાન્ પુરૂષે "અંતરા" ધ્રુવા કરવી.

ગાયન ગાનારને ગાતાં ગાતાં સંભ્રમ બતાવવો હોય ત્યાં, ઘોષ (ઉંચો સાદ) બતાવવો હોય ત્યાં અને ઉત્પાત તથા વિસ્મય બતાવવો હોય ત્યાં ધ્રુવા વિનાનો પ્રવેશ કરવો.

એ પ્રમાણે પ્રકૃત અર્થને જાણીને તથા કાલ, દેશ, ઋતુ, પાત્રની પ્રકૃતિ અને તેના ભાવનાં ચિન્હ જાણીને તેને અનુકૂળ ધ્રુવા જાણવી.

ઉપર કહેલ ધ્રુવાના બીજા છ ભેદ નીચે મુજબ છે :—

૧ શિર્ષકા, ૨ ઉદ્દગતા, ૩ અનુબંધ, ૪ વિલંબિતા, ૫ આદ્દિતા, ૬ અવકૃષ્ટા.

ધ્રુવાઓમાં શિરઃસ્થાનીય હોવાથી "**શિર્ષકા**", જેમાં ઉદ્ધત વર્ણ અને ભાષા હોય તે "**ઉદ્દગતા**", જે આક્રીડિતથી પ્રવૃત્ત થનાર અને ચતુર્થ લેપનો કરવાવાળો હોય તથા નાટ્યોપચારથી ઉત્પન્ન થનાર હોય તે "**અનુબંધ**", નાટકમાં જે ત્વરિત સંચારવાળી હોય, નાટ્યધર્મને અનુસરનારી હોય તેમજ વિલંબિત સંચારવાળી હોય તે "**દ્રુતવિલંબિતા**", જે ઉત્કટ ગુણવાળી હોય, શૃંગાર રસથી ઉત્પન્ન થનારી હોય અને સ્થાનવડે પ્રસન્ન હોય તે "**આદ્દિતા**", તથા જે કારણ માટે કૃષ્ટા નામની ધ્રુવા અન્ય અર્થમાં ખેંચેલ અર્થને ગાય અને કરૂણારસ યુક્ત હોય તે "**અવકૃષ્ટા**" કહેવાય છે.

જે દીપ્તગુણવાળી પ્રાવેશિકી ધ્રુવા હોય તે પુરૂષને "**આદ્દિતા**" કરવી, જે સ્થિતા નામની ધ્રુવા છે તે "**અવકૃષ્ટા**" કરવી, જે હૃતા છે તે "**વિલંબિતા**" અને અંતરા નામની ધ્રુવા છે તે "**અનુબંધા**" કરવી.

શિર્ષકા અને ઉદ્દગતા ધ્રુવા દેવ અને રાજાને થાય છે, રાજા તથા વૈશ્યને દિતા તથા સ્ત્રીઓને આદ્દિતા કરવી.

મધ્યમ પાત્રોના પ્રવેશમાં "**દ્રુતવિલંબિતા**" ધ્રુવા કરવી.

ખંજક, નર્કુટક, સ્થિતા અને પ્રાસાદિકી ધ્રુવા ક્રમથી, લલિતભાવ હોવાથી હાસ્ય અને શૃંગારરસમાં, નીચ પાત્રમાં અથવા પાત્ર મરણ પામ્યું હોય ત્યાં અનુબધ અને લયનો આશ્રય કરીને કરવી.

સ્ત્રીઓને, રાજાને અને વૈશ્યને "**અવકૃષ્ટા**" ધ્રુવા કરવી તથા પ્રાવેશિકીન ચાર સન્નિપાત થાય છે, બાકીના સન્નિપાતો, શિર્ષકો, ષટ્પદો, સ્થિતા અને આદ્દિતા નીચ પાત્રને કરવું નહિ; નીચ પાત્રોને તો સર્વ ભાવોના આશ્રયને પ્રાપ્ત થનાર સન્નિપાતાદિક વડે નાટક કરવું; નીચ પાત્રોને હાસ્ય, શોક અને ભયાનક એ ત્રણ ભાવો થાય છે.

એ પ્રમાણે ભાવોને જાણીને પ્રયોગ કરનારાઓએ ધ્રુવા કરવી.

નાટકની વસ્તુનો ચાલતો પ્રયોગ કે જે રસ અને ભાવને આશ્રય કરી રહેલો છે તેને તેમજ દેશ, કાલ અને અવસ્થાને જાણી ધ્રુવા યોજવી.

દેવ અથવા મનુષ્યને આશ્રય કરનારો નાટ્યપ્રયોગ બે પ્રકારનો હોય છે: પહેલો કોઇ વસ્તુને ઉદ્દેશીને થનાર અને બીજો અરણ્યમાં થનાર.

પાત્રની પ્રકૃતિ ત્રણ પ્રકારની છે: ૧ ઉત્તમ, ૨ મધ્યમ, ૩ અધમ.

ઋતુઓ કાલકૃત છે અને તે લોક પ્રસિદ્ધ છે; રાત્રી અને દિવસથી થતા

પક્ષ, માસ વિગેરે કાલ જાણવો.

વય: (અવસ્થા) ત્રણ પ્રકારનું છે: ૧ શૈશવ, ૨ યૌવન, ૩ વૃદ્ધત્વ.

દેશ અનેક પ્રકારનો છે.

અવસ્થા બે પ્રકારની છે: ૧ સુખી, ૨ દુ:ખી.

ઉપર કહેલાં દેશ, કાળ, અવસ્થા વિગેરે સ્થળો હમેશાં વિવિધ અવસ્થા-વાળાં હોય છે તે નાટ્યપ્રયોગમાં રસ તથા ભાવો જોઇને યોજવાં.

જે અર્થો ભાષણથી ન કહેવાય તે ગીતોથી કહેવા.

ધ્રુવાઓના આશ્રય તુલ્ય ગુણવાળા કરવા.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પાત્રોના તેમજ સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોના આશ્રય પણ તે તે પાત્રને તુલ્ય કરવા.

દૈત્ય અને રાક્ષસોના આશ્રય મેઘ, પર્વત અને સમુદ્ર યોજવા.

સિદ્ધ, ગંધર્વો અને યક્ષોનો આશ્રય વૃષભ વિગેરે તથા તપસ્વીઓના આશ્રય સૂર્ય, અગ્નિ અને પવન જાણવા.

બ્રાહ્મણોનો આશ્રય અગ્નિ અને બીજા તપસ્વીઓ હોય તેમનો આશ્રય તેમને યોગ્ય યોજવો.

દેવોનો આશ્રય વિદ્યુત્, ઉલ્કા અને અર્ક વિગેરે, જેવો દેવોનો આશ્રય તેવો રાજાઓનો પણ જાણવો; હાથી, સિંહ અને વરૂ એ દિવ્ય પુરૂષોમાં કહ્યાં નથી.

પાડા, કાળીઆર, સિંહ અને હિંસક પ્રાણીઓમાં જે માંસભક્ષકપ્રાણીઓ છે તે યક્ષ રાક્ષસ જાતિઓમાં આશ્રય રૂપે યોજવા.

ઉત્તમ પુરૂષોને વિવિધ રસનો આશ્રય કરવાવાળા મદોન્મત્ત હાથી તથા રાજહંસ વિગેરે યોજવાં.

મધ્યમ પુરૂષોને તેમના ગુણ પ્રમાણે સારસ, મોર, ક્રૌંચપક્ષી, ચક્રવાક અને પદ્મખંડ એ આશ્રય કરવા.

કોયલ, ભ્રમર, કાગડો, ટીટોડી, ઘુડ, બગલો, પારેવું અને કાદંબપક્ષી એ અધમ પાત્રોમાં યોજવાં.

એ પ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ સ્ત્રીઓના આશ્રય પણ નીચે મુજબ છે:—

રાજાની સ્ત્રીઓને માટે પૃથ્વી, જ્યોત્સ્ના, હાથણી અને નદી વિગેરે તથા મધ્યમ જાતિની સ્ત્રીઓ અને વૈશ્યવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે દીર્ઘિકા, ટીટોડી, લતા, સારસી, મયૂરી અને હરણી વિગેરે આશ્રય યોજવા.

અધમ સ્ત્રીઓની ધ્રુવાઓમાં ભ્રમરી, ટીટોડી, કાગડી અને કોયલ એ આશ્રયો યોજવા.

સૌમ્ય ધ્રુવાઓ પૂર્વાહ્નમાં, દીપ્ત ધ્રુવાઓ મધ્યાહ્નમાં અને કરૂણારસવાળી ધ્રુવાઓ અપરાહ્ન તથા સાયકાળમાં કરવી.

ગતિવાચક અર્થો આક્ષેપિકી ધ્રુવાવડે યોજવા.

જેમાં રોમહર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે એવા શોક, અદ્ભુત અને ભયાનક રસો, પૃથ્વી ઉપર રહેલ વસ્તુ અથવા દેવને આશ્રય કરીને રહેલ વસ્તુ એ બધું ગીતવડે તુલ્ય આશ્રવાળું યોજવું.

હરેક સ્થાવર કે જંગમ વસ્તુ તે તે વસ્તુને તુલ્ય સુખ કે દુઃખવડે બતાવવુ.

રથ, ઘોડા, હાથી, મૃગ, પશુ, પક્ષી, શિબિકા અને પાલખીનો ગતિ વિભ્રમ જોઇને તેમજ પક્ષી, ઘોડા, હાથી, વિમાન કે એવાંજ બીજાં વાહનોમાં ધ્રુવા કરવી.

> "नास्तिकिंचिदवृत्तं तु, पदं गानसमाश्रयम् ;
> तस्माद् गीतिमभिप्रेक्ष्य, तद्वृत्तं योजये ध्रुवाम् ."

ગાયનનો આશ્રય કરનારૂં કોઇપણ પદ વૃત્ત વિનાનું હોતું નથી, માટે ગીતિને જોઇને તે ગીતિવૃત્ત ધ્રુવા પ્રત્યે યોજવું ; વહનરૂપ કે ગતિરૂપ અર્થવાળા અક્ષરોથી ધ્રુવા કરવી.

હૃદયમાં રહેલો ભાવ અંગો સહિત અભિનયથી બતાવવો, તેમાં તુલ્યગુણથી ઉત્પન્ન થનારી "પ્રાસાદિકી" ધ્રુવા પ્રહર્ષને માટે કરવી.

જ્યાં આકાશ પુરૂષ હોય અને જ્યાં આકાશભાષણ કરવામાં આવે ત્યાં અસ્ફર્થા (ગૂઢ અર્થવાળી) ધ્રુવા કરવી અને ધ્રુવાનો પ્રથમનો ભાગ ભાષણવાળો યોજવો.

પ્રસાદનરૂપ અર્થનો આશ્રય કરવાવાળી અથવા ઈર્ષા અને ક્રોધનો આશ્રય કરવાવાળી અથવા શૃંગારરસનો આશ્રય કરવાવાળી ધ્રુવા અર્થને અનુસરીને કરવી.

જ્યાં પ્રસાદનરૂપ સ્થાનો હોય ત્યાં તે રસનો આશ્રય કરવાવાળી અર્થને અનુસરીને "પ્રાસાદિકી" ધ્રુવા યોજવી.

भाषा प्रयोग.

દિવ્ય પુરૂષોનું ગાયન સંસ્કૃત ભાષામાં અને મનુષ્યોનું ભાષણ અર્ધસંસ્કૃતમાં યોજવું.

જે દિવ્ય પુરૂષોની ઉપમાને યોગ્ય હોય તેવા પુરૂષોના સાત્વિકભાવ અને તેમનાં કર્મોનું સંકીર્તન પ્રમાણ અને ગુણના આશ્રયવાળું ગાયનમાં બતાવવું.

દિવ્ય પુરૂષોનું ગાન પણ છન્દના પ્રમાણવાળું અને તે પોતાના કર્મના સંકીર્તન સાથે પુણ્યકર્મવાળું કરાવવું.

વૃત્તોમાં માલા, વક્ર, પુટ, વૃત્ત, વિશ્લોક, ચૂલિકા, ઉદ્દગતા અને પરવક્ત્ર એ વૃત્તો કરવાં તથા જે વૃત્તો આગળ કહેવામાં આવ્યાં છે એ વૃત્તો દેવતાઓએ જય આશીર્વાદયુક્ત ગાવાં.

ગાંધાર, મધ્યમ અને પંચમયુક્ત જે જાતિઓ છે તે જાતિઓથી ધૈવત-યુક્ત પ્રમાણ ગણના કરવી;

પ્રમાણ પણ ચાર સ્થાનયુક્ત છે: ૧ પ્રાસાદિક, ૨ સ્થિત, ૩ નિષ્કામ અને ૪ પ્રવેશજ.

બહુધા વિવિધ દેવતાઓનું કાર્ય અનુષ્ટુપ્ છન્દથી કરવું, વિષ્કંભક, અપરવક્ત્ર અને માલા એ વૃત્તો પ્રવેશમાં તથા ચૂલિકા નિષ્ક્રમણમાં યોજાયછે.

જે ગાયન અનુષ્ટુપ્ વૃત્તથી કરવામાં આવેલ હોય, "સ્થિત" એવા નામના સ્થાનથી કરવામાં આવેલ હોય, સ્વર્ગની ભ્રાન્તિવડે કરવામાં આવેલું હોય, વળી તેમાં ચિન્તા કે દુઃખ જણાવવામાં આવ્યું હોય તેની અંદર અક્ષરો બહુધા ગુરૂ હોયછે; જેમાં કરૂણારસ વર્ણવેલો હોય અને જેના વર્ણો ભ્રષ્ટ ન હોય તે ગાયન સ્થિત સ્થાનથી કરાયછે માટે તેને "સ્થિતસ્થાન" જાણવુ.

મનુષ્યમાં જન્મેલ કોઇ દિવ્યપુરૂષને પોતાના દિવ્યભાવનું સ્મરણ થયું હોય તેવું ગાન દિવ્યભાવયુક્ત તથા તેવાજ દિવ્યપુરૂષનું દુઃખવિષયક અને શોક તથા ચિન્તા નાશ કરનારૂં અર્થાત્ ધૈર્ય આપનારૂં ગાયન શોક અવસ્થાનો આશ્રય કરીને કરવુ.

ધ્રુવા પ્રયોગ.

પ્રથમ "વાદ્યભાંડો" સ્થાપન થયા પછી તથા "ત્રિશાન્તિ" પરિકીર્તન કર્યા પછી "આશ્રાવણા" કરવું કે જે "બહિર્ગીત"માં પ્રયોજાય છે; ત્યારબાદ પૂર્વરંગ કરવો અને પૂર્વરંગ થયા પછી નાટ્યાગારમાં (રંગભૂમિમાં) પ્રવેશ કરવો અને તે એવી રીતે કે કોઇપણ યોગ્ય ગતિથી તથા યોગ્ય પગલાંથી રંગભૂમિના પરિક્રમવડે અથવા પ્રયોજનવશ ગવાતા ગાયનવડે પ્રવેશ કરતાં વિદ્વાન પુરૂષે છ પરિક્રમણ કરવાં અને તે સ્થાનમાં તે વખતે કોઇ દેવતાએ તથા વિદ્વાને ધ્રુવા કરવી ત્યાં એકવીશ "પાત" કરવા તથા નાટ્યપ્રયોગથી "ત્ર્યસ્રા" અથવા "ચતુરસ્રા" ધ્રુવા કરવી.

ત્ર્યસ્રા ધ્રુવામાં ત્રિકલ પાદપતન અને ચતુરસ્રા ધ્રુવામાં ચતુષ્કલ પાદપતન કરવું.

ઉત્તમ પાત્રમાં ચતુરસ્રા ધ્રુવા, મધ્યમ પાત્રમાં ત્ર્યસ્રા ધ્રુવા અને અધમ પાત્રમાં નર્કૂટક કરવું.

ઉપર કહેલો ચરણપાતનો વિધિ પ્રકૃતિસ્થ પાત્રને માટે કહ્યો છે, પરંતુ સંભ્રાન્ત, ઉત્પાત કે ક્રોધમાં એકકલ અથવા અર્ધકલ કરવો.

જ્યાં પાદવિન્યાસ ત્રિકલ, દ્વિકલ, એકકલ અથવા ચતુષ્કલ કરવામાં આવે ત્યાં "સામ્ય" એટલે સમભાંડ અર્થાત્ વાદ્યની સાથે કરવું પણ ગાયનની સાથે કરવું નહિ.

એકકલા અથવા દ્વિકલા ધ્રુવા ગાયનમાં યોગ્ય થતી નથી, માટે સમ-વાદ્યની સાથે કરવું, પણ ગાયનની સાથે કરવું નહિ.

જે પ્રથમ કહેવામાં આવેલા "સ્થિત" સ્થાનને આશ્રય કરનારા ભાવો કરવા હોય તે તેમનો પાદનિપાત જાણીને વિદ્વાનોએ યોજવા.

ગ્રહભાંડનો આશ્રય નીચે મુજબ છે :—

પ્રથમ ગાયનની શરૂઆત કરતાં એક પરિવર્ત વાદ્ય વિના કરવો, પછી ચોથા પરિવર્તમાં ભાંડગ્રહ અર્થાત્ વાદ્યનું ગ્રહણ કરવું.

ગાયનમાં કોઇ ધ્રુવા "સન્નિપાતગ્રહા", કોઇ "તર્જનીગ્રહા" અને કોઇ "આકાશગ્રહા" હોયછે.

ધ્રુવાની અંદર ગ્રહ, કલા અને તાલયુક્ત હોયછે માટે તેને જાણનારા પુરૂષે તે ગ્રહ ગતિપરિક્રમણમાં વાદ્યભાંડ સાથે કરવો.

એ પ્રમાણે પ્રયોગ કરનારાઓએ સ્થાન અને આશ્રયયુક્ત તેમજ નૃત્ય તથા નાટ્યના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થનાર ધ્રુવાઓનો સન્નિવેશ કરવો.

જેમ કોઇપણ ચિત્ર રંગ વિના શોભાવાળું થતું નથી તેમ કોઇ નાટ્ય પણ ગીત વિના રંગભૂમિમાં જતું નથી.

પૂર્વરંગની રીતિ પ્રમાણે ગાયનવિધિ કરવો, ત્યારપછી દ્રશ્ય કાવ્યના પ્રબંધમાં નાના ભાવનો આશ્રય કરનાર એ ગ્રામ કરવા.

મુખનામના અંગમાં મધ્યમ ગ્રામ, પ્રતિમુખમાં ષડજ ગ્રામ, ગર્ભમાં સાધારિત અને વિમર્શમાં પંચમ નામનો ગ્રામ કરવો; ગાન નિર્ગ્રહણમાં કૈશિક નામનો ગ્રામ કરવો અને તે સન્નિવૃત્તનો આશ્રય કરનાર અને રસ તથા ભાવયુક્ત કરવો.

એજ પ્રમાણે પ્રકરણાશ્રિત રસવાળી ધ્રુવાઓ નક્ષત્રો જેમ આકાશને શોભાવેછે તેમ નાટ્યને શોભાવેછે.

ગાયનમાં ચાર પ્રકારની ગીતિ યોજવી, તેમાં પ્રથમ "**માગધી**", બીજી "**અર્ધમાગધી**" ત્રીજી "**સંભાવિતા**" અને ચોથી "**પૃથુલા**".

શરૂઆતમાં પાત્ર ત્રીજા પાદની નિવૃત્તિએ ભણે તે "**માગધી**" અને બીજા પાદની નિવૃત્તિએ બોલે તે "**અર્ધમાગધી**" જાણવી; વૃત્તિને વિષે બહુધા "**સંભાવિતા**" કરવી; એ રીતે ગાયનમાં ચાર પ્રકારની ગીતિઓ સર્વ ઠેકાણે ગાયકે યોજવી, એ ગીતિઓ પોતાના માપના અક્ષરો પ્રમાણે બનેલી ધ્રુવાઓમાં પણ કરવી.

"**મુખ**" સંજ્ઞિક ગાયન પૂર્ણસ્વરવાળું, વાદ્યની સાથે વિચિત્ર વર્ણાયુક્ત, ત્રણ સ્થાનવાળું, ત્રણ લયવાળું, ત્રણ માર્ગમાં જનારૂં, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવું, સમ ગુણવાળું, કોમળ, અલંકારવાળું અને મધુર એવું ઉત્તમ જાણવું.

નાટકનો આધાર ગાયન છે અને નાટકની શોભા ગાયન છે માટે ગાયનમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો, ગાયન અને વાદ્ય સુપ્રયુક્ત હોય તો નાટ્યપ્રયોગ કોઈપણ હાનિને પહોચતો નથી.

વાદ્ય.

વાદ્ય ચાર પ્રકારનું છે: ૧ તત, ૨ અવનદ્ધ, ૩ ઘન અને ૪ સુષિર; તેમાં વગાડવાલાયક વીણા વિગેરે તારવાળાં વાદ્યોને "તત," ચર્મથી જેનું મો મઢેલું હોય એવાં ઢોલ, મૃદંગ વિગેરે વાદ્યોને "**અવનદ્ધ**", મૂર્તિમાન કાંસાનાં બનાવેલાં કાંસ્યતાલ ઝાંઝ વિગેરે વાદ્યોને "**ઘન**" અને પોલાણવાળાં વાંસળી વિગેરે વાદ્યોને "સુષિર" કહેછે.

તતવાદ્યના ભેદ—વીણા વિગેરે તતવાદ્યની બે જાત છે: એક શ્રુતિવીણા અને બીજી સ્વરવીણા; શ્રુતિવીણામાં સ્વરો સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાયછે તેનું લક્ષણ સ્વરના વિષયમાં કહેલ છે; સ્વરવીણાના ઘણા ભેદ છે તેમાં એકતંત્રી, નકુલા, ત્રિતંત્રિકા, ચિત્રા, વિપંચી, મત્તકોકિલા, આલાપિની, કિન્નરી, પિનાકી અને નિઃશંકવીણા એ દશ ભેદ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, એ સિવાયના ભેદ પણ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પી તેનાં નામ પોતાની ઇચ્છા મુજબ આપી શકાયછે એમ સંગીતરત્નાકરના કર્તા શાર્ઙ્ગદેવ કહેછે.

એક તારવાળી વીણાને "**એકતંત્રી**", બે તારવાળી વીણાને "**નકુલા**", ત્રણ તારવાળી વીણાને "ત્રિતંત્રિકા" અથવા "જંત્ર", સાત તારવાળી વીણાને "**ચિત્રા**", નવ તારવાળી વીણાને "વિપંચી" અને એકવીશ તારવાળી વીણાને "**મત્તકોકિલા**" અથવા "સ્વરમંડલ" કહેછે, આ વીણા સર્વમાં મુખ્ય છે કારણ કે તેમાં મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર સ્થાનથી ઉત્પન્ન થતા

સાત સ્વરો ઉત્પન્ન થાય છે ; બીજી તમામ વીણાઓ આ વીણાની વિકૃતિરૂપ છે, કારણ કે તે વિણાઓ "**મત્તકોકિલા**"ના સ્વરોનેજ ઉત્પન્ન કરે છે ; આલાપિની, કિન્નરી, પિનાકી અને નિઃશંકવીણા વિગેરેનાં લક્ષણ તથા તેની બનાવવાની રીતિ સંગીતરત્નાકરમાં વિસ્તારથી આપેલી છે.

અવનદ્ધવાદ્યના ભેદ— ૧ પટહ, ૨ મર્દલ, ૩ હુડુક્કા, ૪ કરટા, ૫ ઘટ, ૬ ઘડસ, ૭ ઢવસ, ૮ ઢક્કા, ૯ કુડુક્કડ, ૧૦ કુડુવા, ૧૧ રૂંજા, ૧૨ ડમરૂક, ૧૩ ડક્કા, ૧૪ મંડિઢક્કા, ૧૫ ડક્કુલી, ૧૬ સેલ્લુકા, ૧૭ ઝલ્લરી, ૧૮ ભાણ, ૧૯ ત્રિવલી, ૨૦ દુંદુભિ, ૨૧ ભેરી, ૨૨ નિઃસાણ, ૨૩ તુંબકી વિગેરે.

ઘનવાદ્યના ભેદ— ૧ તાલ, ૨ કાંસ્યતાલ, ૩ ઘંટા, ૪ ક્ષુદ્રઘંટિકા, ૫ જયઘંટા, ૬ કસ્રા, ૭ શુક્તિ, ૮ પટ્ટ વિગેરે.

સુષિરવાદ્યના ભેદ— ૧ વંશ, ૨ પાવ, ૩ પાવિકા, ૪ મુરલી, ૫ મધુકરી, ૬ કાહલા, ૭ તુંડકિની, ૮ ચુક્કા, ૯ શૃંગ વિગેરે.

नर्तन.

"नाट्यं नृत्यं तथा नृत्तं त्रेधातदिति कीर्तितम्"

નર્તન ત્રણ પ્રકારનું છે: ૧ નાટ્ય, ૨ નૃત્ય, ૩ નૃત્ત.

"नाट्यशब्दो रसे मुख्यो, रसाभिव्यक्ति कारणम् ;
चतुर्धाभिनयोपेतं, लक्षणावृत्तितो बुधैः
नर्तनं नाट्यमित्युक्त"

રસની અભિવ્યક્તિમાં કારણ રૂપ નાટ્યશબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ છે પરતુ તે અર્થ અહીં ઘટતો નથી, કારણ કે રસ કાંઇ નર્તનનો ભેદ હોઇ શકે નહિ, માટે પંડિતોએ લક્ષણવૃત્તિથી નાટ્યશબ્દનો અર્થ "**ચાર પ્રકારના અભિનયયુક્ત નર્તન તે નાટ્ય**" એમ કરેલ છે.

"आङ्गिकाभिनयैरेव, भावानेव व्यनक्ति यत ;
तन्नृत्यं मार्गशब्देन, प्रसिद्धं नृत्यवेदिनाम्"

આંગિકાભિનય, વાચિકાભિનય અને સાત્વિકાભિનયવડે જે ભાવને પ્રગટ કરે તે "**નૃત્ય**" કહેવાય છે.

"गात्रविक्षेपमात्र तु, सर्वाभिनयवर्जितम् ;
आङ्गिकोक्तप्रकारेण, नृत्तं नृत्तविदो विदुः"

આંગિકાભિનયમાં અંગ અને પ્રત્યંગોનો જે પ્રકાર કહેવામાં આવશે તે

પ્રકારે કેવળ ગાત્રવિક્ષેપ અને કોઇપણ પ્રકારના અભિનય વિનાનું જે નર્તન તેને "नृत्त" કહે છે.

તે નૃત્ય અને નૃત્ત, મધુર અને ઉદ્ધત એ બે ભેદથી બે પ્રકારનાં છે, તે लास्य અને ताण्डव રૂપે નાટકમાં ઉપકારક બને છે.

તંડુથી પ્રાપ્ત થયું તે ताण्डव અને પાર્વતીથી પ્રાપ્ત થયું તે लास्य.

ताण्डवमां थता अंगहारना भेदो.

૧ સ્થિરહસ્ત, ૨ પર્યસ્તક, ૩ સૂચીવિદ્ધ, ૪ અપવિદ્ધ, ૫ આક્ષિપ્ત, ૬ ઉદ્વટ્ટિત, ૭ વિષ્કંભક, ૮ અપરાજિત, ૯ વિષ્કંભાંગસૃત, ૧૦ મત્તાક્રીડ, ૧૧ સ્વસ્તિકરેચિત, ૧૨ પાર્શ્વસ્વસ્તિક, ૧૩ વૃશ્ચિક, ૧૪ ભ્રમર, ૧૫ મત્તસ્ખલિત, ૧૬ મદાદ્વિલસિત, ૧૭ ગતિમંડલ, ૧૮ પરિચ્છિન્ન, ૧૯ પરિવૃત્તરેચિત, ૨૦ વૈશાખ, ૨૧ પરાવૃત્ત, ૨૨ અલાતક, ૨૩ પાર્શ્વચ્છેદ, ૨૪ વિદ્યુદ્ભ્રાન્ત, ૨૫ ઉદ્વૃત્તક, ૨૬ આલીઢ, ૨૭ રેચિત, ૨૮ આચ્છુરિત, ૨૯ આક્ષિપ્તરેચિત, ૩૦ સંભ્રાન્ત, ૩૧ અપસર્પ, ૩૨ અર્ધનિકુટ્ટક.

ઉપર કહેલા બત્રીશ અંગહારોની ઉત્પત્તિ કરણોથી છે, હાથ અને પગની ગતિના સંયોગને नृत्यकरण કહે છે, બે नृत्यकरणની એક नृत्यमातृका, બે, ત્રણ અથવા ચાર मातृकाથી એક अङ्गहार થાય છે અને પાંચ करणથી એક संघातक થાય છે, છ, સાત, આઠ અથવા નવ करणથી પણ એક अङ्गहार થાય છે.

करणना भेद.

૧ તલપુષ્પપુટ, ૨ વર્તિત, ૩ ચલિતોરૂ, ૪ અપવિદ્ધ, ૫ સમનખ, ૬ લીન, ૭ સ્વસ્તિકરેચિત, ૮ મંડલસ્વસ્તિક, ૯ નિકુટ્ટક, ૧૦ અર્ધનિકુટ્ટક, ૧૧ કટિચ્છિન્ન, ૧૨ અર્ધરેચિત, ૧૩ વક્ષઃસ્વસ્તિક, ૧૪ ઉન્મત્તસ્વસ્તિક, ૧૫ પૃષ્ઠસ્વસ્તિક, ૧૬ દિક્સ્વસ્તિક, ૧૭ અલાત, ૧૮ કટીસમ, ૧૯ આક્ષિપ્તરેચિત, ૨૦ વિક્ષિપ્તાક્ષિપ્તક, ૨૧ અર્ધસ્વસ્તિક, ૨૨ અંચિત, ૨૩ ભુજંગત્રાસિત, ૨૪ ઉર્ધ્વજાનુ, ૨૫ નિકુંચિત, ૨૬ મતલ્લિ, ૨૭ અર્ધમતલ્લિ, ૨૮ રેચકનિકુટ્ટિત, ૨૯ પાદાપવિદ્ધ, ૩૦ વલિત, ૩૧ ઘૂર્ણિત, ૩૨ લલિત, ૩૩ દંડપક્ષ, ૩૪ ભુજંગત્રસ્તરેચિત, ૩૫ નૂપુર, ૩૬ સંભ્રાન્ત, ૩૭ વૈશાખરેચિત, ૩૮ ભ્રમર, ૩૯ ચતુર, ૪૦ ભુજંગાંચિત, ૪૧ દંડરેચિત, ૪૨ વૃશ્ચિકકુટ્ટન, ૪૩ કટિભ્રાન્ત, ૪૪ લતાવૃશ્ચિક, ૪૫ છિન્ન, ૪૬ વૃશ્ચિક-

રેચિત, ૪૭ વૃશ્ચિક, ૪૮ વ્યંસિત, ૪૯ પાર્શ્વનિકુટ્ટક, ૫૦ લલાટતિલક, ૫૧ ક્રાન્ત, ૫૨ કુંચિત, ૫૩ વક્રમંડલ, ૫૪ ઉરોમંડલ, ૫૫ આક્ષિપ્ત, ૫૬ તલવિલાસિત, ૫૭ અર્ગલ, ૫૮ વિક્ષિપ્ત. ૫૯ આવર્ત, ૬૦ ઢોલપાદક, ૬૧ વિવૃત્ત, ૬૨ વિનિવૃત્ત, ૬૩ પાર્શ્વક્રાન્ત, ૬૪ નિશુંભિત. ૬૫ વિદ્યુદ્‌ભ્રાન્ત, ૬૬ અતિક્રાન્ત, ૬૭ વિવર્તિત ૬૮ ગજક્રીડિત, ૬૯ તલસંસ્ફોટિત, ૭૦ ગરૂડપ્લુતક, ૭૧ ગંડસૂચી, ૭૨ પરિવૃત્ત, ૭૩ પાર્શ્વજાનુ, ૭૪ ગૃધ્રાવલીનક, ૭૫ સન્નત, ૭૬ સૂચી, ૭૭ અર્ધસૂચી, ૭૮ સૂચીવિદ્ધ, ૭૯ અપક્રાન્ત, ૮૦ મયૂરલલિત, ૮૧ સર્પિત, ૮૨ દંડપાદ, ૮૩ હરિણપ્લુત, ૮૪ પ્રેંખોલિત, ૮૫ નિતાન્ત, ૮૬ સ્ખલિત, ૮૭ કરિહસ્તક, ૮૮ પ્રસર્પિતક, ૮૯ સિંહવિક્રીડિત, ૯૦ સિંહકંપિત, ૯૧ ઉદ્ધૃત્ત, ૯૨ અપસૃત, ૯૩ તલઘટ્ટિતક, ૯૪ જનિત, ૯૫ બહિસ્ત્રિક, ૯૬ નિવેશકરણ, ૯૭ મૌલિકાક્રીડ, ૯૮ ઉરૂદ્વૃત્ત, ૯૯ સહસ્ખલિત, ૧૦૦ વિષ્ણુક્રાન્ત, ૧૦૧ સંભ્રાન્ત, ૧૦૨ વિષ્કંભ, ૧૦૩ ઉદ્‌ઘાટિત, ૧૦૪ વૃષભક્રીડિત, ૧૦૫ લોલિત, ૧૦૬ સામાપસર્પિત, ૧૦૭ શકટાખ્ય, ૧૦૮ રંગાવતરણ.

આ તમામ કરણના ભેદો નૃત્ય યુદ્ધ અને નિયુદ્ધમાં યોજવા.

કરણમાં બહુધા ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખવો, પરંતુ કેડ, પડખાં, સાથળ, છાતી, બરડો અને પેટ સહિત હાથ પગ કેમ હલાવવા તે હવે પછી કહેવામાં આવશે.

જે સ્થાન, જે ચારીવિધાન તથા જે નૃત્તહસ્તો કહ્યાછે તે સમુદાયને માતૃકા કહે છે અને તે માતૃકાના યોગથી કરણ કહેવાય છે, તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે :—

૧. **તલપુષ્પપુટ**—ડાબા પડખામાં "પુષ્પપુટ" કરવો અને એક પગ "**અગ્રતલસંચર**" કરવો તથા પડખું નમતું રાખવું.

૨. **વર્તિત**—બેઉ મણિબંધ સંકુચિત કરી અવળા સવળા ફેરવવા અને એ હાથ સાથળ ઉપર પાડવા.

૩. **ચલિતોરૂ**—બેઉ હાથ "શુકતુંડ" કરી અવળા સવળા ફેરવવા તથા બેઉ સાથળ હલાવવા.

૪. **અપવિદ્ધ**—શુકતુંડ કરેલા એક હાથને સાથળ ઉપર પાડવો અને ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખવો.

૫. **સમનખ**—બેઉ પગના નખ બરાબર સરખા રહે તેમ બેઉ પગ જોડાજોડ રાખી બેઉ હાથને બરાબર સીધા લટકતા રાખવા અને આખું શરીર જેમ સ્વાભાવિક હોય તેમ રાખી ઉભા રહેવું.

૬. **લીન**—વક્ષઃસ્થળમાં "**પતાકાંજલિ**" રાખીને ડોકને લાંબી રાખવી તથા ખભા વાંકા કરવા.

૭. **સ્વસ્તિકરેચિત**—જેમાં બેઉ હાથ અનુક્રમે સ્વસ્તિક, રેચિત, વિદ્ધ, વિશ્લિષ્ટ અને કટિસંસ્થિત કરાય તે.

૮. **મંડલસ્વસ્તિક**—બેઉ હાથ "**સ્વસ્તિક**" રાખી તેની હથેળીએ કાંઇક પોતાની સામે અને કાંઇક ઊંચી રાખી "**મન્ડલ**" સ્થાનથી ઉભા રહેવું.

૯. **નિકુટ્ટક**—બેઉ ખભા અને માથાની વચ્ચે બેઉ હાથની તર્જની અને મધ્યમા એક સાથે અથડાવવી તથા બેઉ પગ પણ સાથેજ જમીન ઉપર ઠોકવા.

૧૦. **અર્ધનિકુટ્ટિત**—બેઉ ખભા "**અંચિત**" રાખી એક હાથની આંગળી પોતાની સામે રાખવી અને બીજા હાથની તર્જની તથા મધ્યમા તે તરફના માથું તથા ખભાની વચ્ચે અથડાવવી અને એક પગ જમીન ઉપર ઠોકવો.

૧૧. **કટિચ્છિન્ન**—કેડ "**છિન્ન**" કરી બેઉ હાથ વારાફરતી માથે અડાડવા.

૧૨. **અર્ધરેચિત**—એક હાથ "**અપવિદ્ધ**" કરવો અને એક પગ "**સૂચી**" કરી જમીન સાથે અથડાવવો તથા પડખું નમતું રાખવું.

૧૩. **વક્ષઃસ્વસ્તિક**—બેઉ પગ "**સ્વસ્તિક**" કરી બેઉ હાથ છાતી પાસે "**રેચિત**" કરવા તથા છાતી સંકુચિત કરવી.

૧૪. **ઉન્મત્તસ્વસ્તિક**—એક પગ "**અંચિત**" કરવો તથા બેઉ હાથ "**રેચિત**" કરવા.

૧૫. **પૃષ્ઠસ્વસ્તિક**—બન્ને હાથ અને પગને "**સ્વસ્તિક**" કરી તેની સાથે "**અપક્રાન્ત**" અને "**અર્ધસૂચી**" કરણ કરવું.

૧૬. **દિક્સ્વસ્તિક**—હાથ અને પગવડે "**સ્વસ્તિક**" કરી બન્ને પડખે તથા આગળ દેખાડવું.

૧૭. **અલાતક**—એક પગ "**અલાત**" કરીને જમણો હાથ અર્ધ વાળવો તથા ગોઠણ ઊંચો કરવો.

૧૮. **કટીસમ**—પગ "**સ્વસ્તિક**" કરી ખસેડવો અને બન્ને હાથ નાભી તથા કેડની પાસે રાખવા તેમજ પડખું "**ઉદ્વાહિત**" કરવું.

૧૯. **આક્ષિપ્તરેચિત**—ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખી જમણો "**ક્ષિપ્ત**" કરી તેને "**રેચિત**" કરવો અને પછી "**અપવિદ્ધ**" કરવો.

૨૦. **વિક્ષિપ્તાક્ષિપ્તક**—હાથ અને પગ બન્ને "**વિક્ષિપ્ત**" કરી તેનોજ ફરીથી "**આક્ષેપ**" કરવો.

૨૧. **અર્ધસ્વસ્તિક**—બન્ને પગ "**સ્વસ્તિક**" કરી જમણો હાથ કેડ ઉપર રાખવો તથા છાતી ઉપર ડાબો હાથ મૂકવો.

૨૨. **અંચિત**—હાથને અવળો સવળો ફેરવીને નાકની આગળ "**અંચિત**" કરવો.

૨૩. ભુજંગત્રાસિત—એક પગ સંકુચિત કરી તેને ઊંચો કરવો અને સાથળને " ત્ર્યસ્ર " કરી કેડ અને ગોઠણને " વિવર્ત " કરવાં.

૨૪. ઉર્ધ્વજાનુ—એક પગ ગોઠણથી સંકુચિત કરી ગોઠણ ઊંચો કરવો તથા બન્ને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.

૨૫. નિકુંચિત—એક પગ "વૃશ્ચિક" કરી એક હાથ પડખા ઉપર સંકુચિત કરી રાખવો તથા જમણો હાથ નાકની આગળ રાખવો.

૨૬. મતલ્લિ—ડાબો અને જમણો બન્ને પગ ફેરવીને ખસેડવા તથા હાથ " ઉદ્વેષ્ટિત " અને " અપવિદ્ધ " કરવા.

૨૭. અર્ધમતલ્લિ—બન્ને પગ "સ્ખલિત" કરી " અપસૃત " કરવા અને ડાબો હાથ " રેચિત " કરવો તથા જમણો હાથ કેડ ઉપર રાખવો.

૨૮. રેચકનિકુટ્ટિત—જમણો હાથ " રેચિત " કરી ડાબો પગ " નિકુટ્ટિત " કરવો અને તે ડાબો પગ " દોલા " રાખવો.'

૨૯. પાદાપવિદ્ધ—નાભિની આગળ બન્ને હાથ " ખટિકામૂખ " કરવા તથા બન્ને પગ " સૂચીવિદ્ધ " અને " અપક્રાન્ત " કરવા.

૩૦. વલિત—એક હાથ " અપવિદ્ધ " કરી એક પગ "સૂચી" કરવો તથા કેડની પછવાડે રહેલ ત્રિકભાગને ફેરવવો.

૩૧. ઘૂર્ણિત—જમણો હાથ " વર્તિત " કરી " આઘૂર્ણિત " કરવો અને ડાબો હાથ નીચે લટકતા રાખવા તથા એક પગ " સ્વસ્તિક " કરી " અપસૃત " કરવો.

૩૨. લલિત—ડાબો હાથ " કરિહસ્ત " કરવો અને જમણો હાથ " પ્રવર્તિત " કરવો તથા એક પગ બહુ વખત " કુટ્ટિત " કરવો.

૩૩. દંડપક્ષ—જેમાં " ઉર્ધ્વજાનુ " એવા નામની ચારી હોય તથા બન્ને હાથ " લતાહસ્ત " કરેલા હોય, પછી ત એમાંથી અક હાથ તજ તરફના ઉંચા કરેલા ગોઠણ ઉપર રાખવો અન ફરીથી બીજા હાથને બીજા ઉંચા કરેલા ગાઠણ ઉપર રાખી બતાવવા તે.

૩૪. ભુજંગત્ર્યસ્તરેચિત—(લક્ષણ ક્યાંઇ મળતું નથી).

૩૫. નૂપુર—પ્રથમ " ભ્રમરી " એવા નામની ચારી કરીને પછી " નૂપુરપાદિકા " નામની ચારી કરવી તથા એક હાથ " રેચિત " અને બીજો હાથ " લતાહસ્ત " કરવો તે.

૩૬. સંભ્રાંત—
૩૭. વૈશાખરેચિત— (આ બન્નેનાં લક્ષણ ક્યાંઇ મળતાં નથી)

૩૮. ભ્રમર—ડાબો પગ "દોલિત" રાખી બન્ને હાથ સામસામા લપેટવા તથા ત્રિકને નમાવવું.

૩૯. **ચતુર**—ડાબો હાથ "અંચિત" કરી જમણો હાથ "ચતુર" કરવો તથા જમણો પગ "કુટ્ટિત" કરવો.

૪૦. **ભુજંગાંચિત**—જમણો પગ "ભુજંગત્રાસિત" કરી જમણો હાથ "રેચિત" કરવો તથા ડાબો હાથ "લતાખ્ય" કરવો.

૪૧. **દંડરેચિત**—બન્ને હાથ તથા પગ દંડની પેઠે ચોતરફ "વિક્ષિપ્ત" કરવા.

૪૨. **વૃશ્ચિકકુટ્ટિત**—એક પગ "વૃશ્ચિક" કરીને બન્ને હાથ જમીન સાથે અથડાવવા.

૪૩. **કટિભ્રાન્ત**—જમણો પગ "સૂચી" કરી "અપવિદ્ધ" કરવો તથા કટિ "રેચિત" કરવી.

૪૪. **લતાવૃશ્ચિક**—એક પગ વાંસા તરફ વાંકો કરીને તેનું તળીયું ઉપરના ભાગમાં રાખવું અને આંગળીઓ પણ ઉપરના ભાગમાં રાખવી.

૪૫. **છિન્ન**—"અરાલાખ્ય" હાથ કરી કેડ ઉપર મુકવો અને કેડ "છિન્ન" કરવી તથા "વૈશાખ" સ્થાનથી ઉભા રહેવું.

૪૬. **વૃશ્ચિકરેચિત**—એક પગ "વૃશ્ચિક" બરડા તરફ વળેલો કરી બન્ને હાથ અનુક્રમે "સ્વસ્તિકરેચિત" અને "વિપ્રકીર્ણ" કરવા.

૪૭. **વૃશ્ચિક**—બન્ને હાથ ખભા તરફ વાળવા અને પગ વાંસા તરફ વાળવો તથા વાંસો ઘણો નમતો રાખવો.

૪૮. **વ્યંસિત**—"આલીઢ," સ્થાનવડે બેસી બન્ને હાથ છાથીમાં "રેચિત" રાખી બન્નેનાં તળીયાં અડકે નહિ તેમ સામસામા રાખવા.

૪૯. **પાર્શ્વનિકુટ્ટક**—બન્ને હાથ "સ્વસ્તિક" કરી એક પડખે રાખવા તથા બન્ને પગ જમીન ઉપર સાથે અથડાવવા.

૫૦. **લલાટતિલક**—એક પગ "વૃશ્ચિક" કરી બીજા પગના અંગુઠાવડે કપાળમાં ચાંદલા કરવો.

૫૧. **ક્રાન્ત**—વાંસો "કુંચિત" કરી "અતિક્રાન્ત" કરણ કરવું તથા બેઉ હાથ "આક્ષિપ્ત" કરવા.

૫૨. **કુંચિત**--પ્રથમ એક પગ "નત" કરી જમણો હાથ "કુંચિત" કરવો તથા સવળો રાખી ડાબે પડખે રાખવો.

૫૩. **વક્ત્રમંડલ**—બન્ને હાથ લટકતા રાખી શરીર નમતું રાખવું તથા આગળના ભાગમાં "અપવિદ્ધ" કરવું.

૫૪. **ઉરોમંડલ**—બન્ને પગ અનુક્રમે સ્વસ્તિક, અપસૃત અને અર્ધક્રમ કરવા તથા બન્ને હાથ ઉરોમંડલ કરવા.

૫૫. **આક્ષિપ્ત**—વેગથી બન્ને હાથ તથા પગ "**આક્ષિપ્ત**" કરવા.

૫૬. **તલવિલાસિત**—એક પગ પડખા તરફ ઊંચો કરી તેનું તળીયું તથા આંગળીઓ ઉંચી રાખવી તથા બન્ને હાથ "**અંચિતતલ**" કરવા.

૫૭. **અર્ગલ**—વાંસા તરફ એક પગ લાંબો કરી બન્ને પગનાં તળીયાં ઉર્ધ્વ રાખવાં તથા તે તરફનો એક હાથ પણ પગની પેઠે વાંસા તરફ લાંબો રાખવો.

૫૮. **વિક્ષિપ્ત**—વાંસા તરફ અથવા પડખા તરફ હાથ અને પગને "**વિક્ષિપ્ત**" કરવા.

૫૯. **આવર્ત**—પ્રથમ એક પગ ટુંકો કરી તેને આગળના ભાગમાં લાંબો કરી ગોળ ફેરવવો તથા હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.

૬૦. **દોલપાદ**—સંકુચિત કરેલ પગને ઉંચો લઇ એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવો.

૬૧. **વિવૃત્ત**—બન્ને હાથ તથા પગને "**આક્ષિપ્ત**" કરવો અને ત્રિક-ભાગને "**વિવૃત**" કરવો તથા ફરીથી બન્ને હાથ "**રેચિત**" કરવા.

૬૨. **વિનિવૃત્ત**—પ્રથમ "**સૂચીવિદ્ધ**" કરી ત્રિકભાગને પાછો ફેરવવો તથા બન્ને હાથ "**રેચિત**" કરવા.

૬૩. **પાર્શ્વક્રાન્ત**—પ્રથમ "**પાર્શ્વક્રાન્ત**" કરી આગળના ભાગમાં જમીન ઉપર બન્ને હાથ અથડાવી પ્રયોગ પ્રમાણે રાખવા.

૬૪. **નિશુમ્ભિત**—વાંસા તરફ એક પગ વાળીને છાતી સારી રીતે ઉંચી રાખવી તથા હાથ કપાળના ચાંદલા પાસે રાખવો.

૬૫. **વિદ્યુદ્‌ભ્રાન્ત**—વાંસા તરફ એક પગ વાળી ડોક લાંબી કરવી તથા ચોતરફ "**મંડલાબદ્ધ**" કરવું.

૬૬. **અતિક્રાન્ત**—પોતાની આગળના ભાગથી "**અતિક્રાન્તક્રમ**" કરવો તથા બન્ને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.

૬૭. **વિવર્તિત**—એક હાથ તથા પગ "**આક્ષિપ્ત**" કરી ત્રિકભાગને "**વિવર્તિત**" કરવો તથા બીજો હાથ "**રેચિત**" કરવો.

૬૮. **ગજક્રીડિત**—ડાબો હાથ કાન પાસે "**અંચિત**" રાખી જમણો હાથ "**લતાખ્ય**" કરવો તથા એક પગ "**દોલા**" કરવો.

૬૯. **તલસંસ્ફોટિત**—એક પગ જલદી ઉપાડી આગળના ભાગ ઉપર ઠોકવો તથા બન્ને હાથે તાલી પાડવી.

૭૦. **ગરૂડપ્લુતક**—બન્ને પગ વાંસા તરફ લાંબા રાખવા તથા બન્ને હાથ "**લતારચિત**" કરવા અને માથું સારી પેઠે ઉંચું કરવું.

૭૧. ગંડસૂચી—એક પગ "સૂચી" કરીને તે તરફનું પડખું ઉંચું રાખવું તથા એક હાથ છાતી ઉપર અને બીજો હાથ ગાલ પાસે "અંચિત" રાખવો.

૭૨. પરિવૃત્ત— (આનું લક્ષણ કયાંઇ મળતું નથી).

૭૩. પાર્શ્વજાનુ—એક પગ સરખો ઉભો રાખી તેના સાથળના પાછલા ભાગ ઉપર બીજો પગ રાખવો અને એક હાથની મુઠી વાળી છાતી ઉપર રાખવો.

૭૪. ગૃધ્રાવલીનક—એક પગ વાંસા તરફ લાંબો રાખી તેનો ગોઠણ કાંઇક "અંચિત" કરવો તથા બન્ને હાથ બન્ને પડખે પહોળા રાખવા.

૭૫. સન્નત—એકદમ કુદકો મારી બન્ને પગવડે "સ્વસ્તિક" કરી આગળ મુકવા તથા બન્ને હાથ નીચે નમતા રાખવા.

૭૬. સૂચી—એક પગ "કુંચિત" કરી તેને ઉંચો લઇ આગળના ભાગમાં જમીન ઉપર મુકવો તથા બન્ને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.

૭૭. અર્ધસૂચી—ડાબો પગ માથા ઉપર રાખવો અને જમણો પગ "સૂચી" કરવો.

૭૮. સૂચીવિદ્ધ—"સૂચીપાદ"થી દ્વિતીય પાદનો વેધ કરવો અને બન્ને હાથ કટિપ્રદેશ પાસે રાખવા.

૭૯. અપક્રાન્ત—એક પગને સાથળના ભાગમાંથી વળેલો રાખી અપક્રાન્તક્રમ કરવો તથા બન્ને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.

૮૦. મયૂરલલિત—"વૃશ્ચિક" કરણ કરીને બન્ને હાથ "રેચિત" કરવા તથા કમ્મરને "વિવૃત" કરવી.

૮૧. સર્પિત—બન્ને પગ અન્તરાપસૃત કરી માથું પરિવાહિત કરવું અને બન્ને હાથ "રેચિત" કરવા.

૮૨. દંડપાદ—એક પગ "નૂપુર" કરી દંડની પેઠે લાંબો કરવો તથા "ક્ષિપ્ત" કરી "વિદ્ધ" કરવો.

૮૩. હરિણપ્લુત—અતિક્રાન્તક્રમ કરી એક પગને ઉંચો કરી જમીન ઉપર ઠોકવો અને બીજો પગ "અંચિત" કરી તેનો ગોઠણ "ક્ષિપ્ત" કરવો.

૮૪. પ્રેંખોલિત—એક પગ "દોલાપાદ" કરી એકદમ ઉંચો લઇ જમીન ઉપર ઠોકવો અને ત્રિકને પાછું વાળી જોતા હોઇએ એમ ફેરવવું.

૮૫. નિતાન્ત—બન્ને હાથ ઉપરના ભાગમાં નીકળતા રાખી બન્ને હાથની આંગળીઓ પોતાના મોઢાની સાથે રાખવી અને "બદ્ધા" નામની ચારી યોજવી.

૮૬. સ્ખલિત—એક પગ "દોલાપાદ" કરી બન્ને હાથ તેના સરખાજ "દોલા" કરવા તથા "રેચિત" અને "આઘૂર્ણિત" કરવું.

૮૭. કરિહસ્તક—ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખી તેને જમણા હાથની હથેળી વડે વીંટવો તથા પગ "અંચિત" કરવો.

૮૮. પ્રસર્પિતક—એક હાથ "રેચિત" કરી બીજો "લતાખ્ય" કરવો અને બન્ને ચરણ "પ્રસર્પિતતલ" કરવા.

૮૯. સિંહવિક્રીડિત—એક ચરણ "અલાત" કરી તેને આગળ કરવો અને બીજો તદ્વતક્રમ કરવો તથા બન્ને હાથ પગને અનુસરતા રાખવા.

૯૦. સિંહકંપિત—એક પગ વાંસા તરફ લાંબો કરી બન્ને હાથ "નિકુંચિત" કરવા, એવી રીતે ફરીથી પણ કરી બતાવવું.

૯૧. ઉદ્વૃત્ત—બન્ને હાથ તથા પગ "આક્ષિપ્ત" કરવા અને દેહ પણ "આક્ષિપ્ત" કરવો.

૯૨. અપસૃત—એક ચરણ "આક્ષિપ્ત" કરી તે તરફનો હાથ પણ તેમજ કરવો તથા શરીર જરા નમતું રાખવું.

૯૩. તલસંઘટ્ટિત—અનુક્રમે બન્ને પગ "દોલા" કરી બન્ને હાથનાં તળીયાં પરસ્પર મેળવવાં તથા ડાબો હાથ "રેચિત" કરવો.

૯૪. જનિત—એક હાથ છાતી ઉપર રાખી બીજો હાથ લટકતો રાખવો તથા એક પગ ફણાથી જમીનને અડકાવવો.

૯૫. અહિસ્થિક—"જનિત" કરણ કર્યા પછી બન્ને હાથની આંગળીઓ મુખ આગળ રાખી ધીમે ધીમે નીચે નમાવવી.

૯૬. નિવેશ—બન્ને હાથ છાતી ઉપર રાખવા અને છાતી વાંકી રાખવી તથા "મંડલ" સ્થાનવડે ઉભા રહેવું.

૯૭. મૈલિકાક્રિડિત—બન્ને પગ "તલસંચરપાદ" કરી બન્ને પગથી સાથે કુદી નીચે પડવું તથા શરીર કાંઇક નમતું અને વળેલું રાખવું.

૯૮. ઊરૂદ્વૃત્ત—એક હાથમાં "આવૃત" નામનું કરણ કરી તે હાથ સાથળ ઉપર "અંચિત" કરી રાખવો તેમજ પગના ગોઠણ નીચેનો ભાગ પણ "અંચિત" અને "ઉદ્વૃત્ત" રાખવો.

૯૯. મદસ્ખલિત—બન્ને હાથ લાંબા લટકતા રાખી માથાને "પરિવાહિત" રાખવું તથા બન્ને પગ "વલિત" અને "આવિદ્ધ" કરવા.

૧૦૦. વિષ્ણુક્રાન્ત—એક પગ ચાલવાની તૈયારીમાં હોય તેમ વાળેલો અને આગળ ખસતો રાખી બન્ને હાથ "રેચિત" રાખવા.

૧૦૧. સંભ્રાન્ત—એક હાથ ગોળ કમળની પેઠે ફેરવી સાથળ ઉપર ખેંચીને લાવવા અને સાથળને "વિદ્ધ" કરવો.

૧૦૨. વિષ્કંભ—એક હાથ "સૂચી" કરી "અપવિદ્ધ" કરવો અને પગ "સૂચી" કરી "નિકુટ્ટિત" કરવો તેમજ ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખવો.

૧૦૩. ઉદ્ઘાટિત—બન્ને પગ "ઉદ્ઘાટિત" કરી તેમજ બન્ને હાથ "તલસંઘટ્ટિત" કરી પછી નતબના પડખે રાખવા

૧૦૪. વૃષભક્રીડિત—પ્રથમ હાથવડે તાલ આપી પછી "રેચિત" કરવા અને ત્યારબાદ "કુંચિત" કરી "અંચિત" કરવા.

૧૦૫. લોલિત—એક હાથ "રેચિત" કરી બીજો હાથ છાતી ઉપર "અલપદ્મ" રાખવો તથા બન્ને પડખે માથું લોલિત કરવું તથા વખતે સ્થિર પણ રાખવું તેમજ "વૈષ્ણવ" સ્થાન કરવું.

૧૦૬. સામાપસર્પિત—(પૂર્વનો અર્ધ શ્લોક ત્રુટિત છે.) બન્ને હાથ "રેચિત" કરી "અંચિત" કરવા.

૧૦૭. શકટાખ્ય—શરીર નીચું નમાવી એક પગ લાંબો કરી "તલસંચર" કરવો તેમજ છાતી "ઉદ્‌ઘાટિત" કરવી.

૧૦૮. રંગાવતરણ—એક પગનો ફણો ઉંચો રાખી પાની જમીન સાથે અડકાવવી તથા બન્ને હાથ "ત્રિપતાક" કરી ઉંધા રાખવા અને માથું સરલ રાખવું.

પૂર્વે કહેલ અંગહારનાં લક્ષણ નિચે મુજબ છે :—

૧. સ્થિરહસ્ત—બન્ને હાથ એક બીજા સાથે પહોળા કરી ઉંચા કરવા અને બન્ને પગ સરખા રાખવા, વળી ડાબા હાથને "વ્યંસિત" કરી "અપસૃત" કરી ઉંચો કરવો ત્યારપછી "પ્રત્યાલીઢ" નામનું આસન કરી "નિકુટ્ટક" કરવું અને પછીથી "ઊરુદ્‌વૃત્ત" કરણ કરવું તેમજ અનુક્રમે સ્વસ્તિકાક્ષિપ્ત, નિતાન્ત અને કરિહસ્ત નામનાં કરણ કરવાં

૨. પર્યસ્તક—પ્રથમ તલપુષ્પપુટ અને અપવિદ્ધ કરણ કર્યા બાદ અનુક્રમે વર્તિત, સન્નિકુટ્ટક, ઊરુદ્‌વૃત્ત, આક્ષિપ્ત, ઉરોમંડળ, નિતાંત. કરિહસ્ત, અને કટિચ્છિન્ન નામનાં કરણ કરવાં.

૩. સૂચીવિદ્ધ—પ્રથમ હાથને "અલપદ્મ" કરી સૂચી તથા વિક્ષિપ્ત કરવા અને પછી અનુક્રમે આરાત્રિક, નિકુટ્ટક, ઊરુદ્‌વૃત્ત, આક્ષિપ્ત, ઉરોમંડલ, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન નામનાં કરણ કરવાં.

૪. અપવિદ્ધ—પ્રથમ અપવિદ્ધ અને સૂચીવિદ્ધ કરણ કરી, પછી એક ઉદ્વેષ્ટિત હાથને ત્રિક ફરતો ફેરવી બન્ને હાથ ઉરોમંડલ કર્યા બાદ કટિચ્છિન્ન અને અપવિદ્ધ કરણ કરવું.

૫. આક્ષિપ્તક—પ્રથમ નુપૂર નામનું કરણ કરી પછીથી વિક્ષિપ્ત અને અલાતક કરવાં અને પછીથી અનુક્રમે વિક્ષિપ્તક તથા ઉરોમંડલ કરી પછીથી નિતમ્બ, કરિહસ્ત, અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૬. ઉધ્ધટ્ટિત.–હાથ ઉદ્વેષ્ટિત કરી અપવિદ્ધ કરવો અને એક પગ નિકુટ્ટિત જમણે તથા ડાબે પડખે કરવો; ત્યારપછી બન્ને હાથ ઉરોમંડલ કરી નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૭. વિષ્કંભ.–અનુક્રમે બન્ને હાથ પરસ્પર લપેટી બન્ને પગ નિકુટ્ટિત કરવા, પછી કુંચિત, અંચિત અને ઊરૂદ્વૃત્ત કરણ કરવું, તેમજ એક હાથ ચતુરસ્ર કરી એક પગવડે નિકુટ્ટક કરવું, વળી ભુજંગત્રાસિત કરી એક હાથ ઉદ્વેષ્ટિત કરવો અને ભ્રમરકવડે છાતીમાં રહેલ ત્રિકસંધિને ઢાંકવો, પછીથી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવું.

૮. અપરાજિત.–પ્રથમ દંડપાદ કરી એક હાથને વિક્ષિપ્ત અને આક્ષિપ્ત કરવો તેમજ વ્યંસિત કરેલ ડાબા હાથને પગની સાથે ખસેડવો, પછીથી બે વખત નિકુટ્ટક કરી આક્ષિપ્ત કરવું તેમજ ઉરોમંડલ કરી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૯. વિષ્કંભાંગસૃત.–પ્રથમ કુટ્ટિત કરણ કરીને ભુજંગત્રાસિત કરવું. પછીથી રેચિત હસ્તવડે પતાકહસ્ત બતાવવો, તદનંતર અનુક્રમે આક્ષિપ્ત, ઉરો-મંડળ, તાલાખ્ય અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૧૦. મત્તાક્રીડ.–ત્રિકને વાળી નૂપુર નામનું કરણ કરવું, તથા ભુજંગ-ત્રાસિત, સવ્ય, વૈશાખરેચિત, આક્ષિપ્તક અને પરિચ્છિન્ન નામનાં કરણ કરવાં.

૧૧. સ્વસ્તિકરેચિત.–પ્રથમ હાથ અને પગ રેચિત કરી વૃશ્ચિક કરણ કરવું તેમજ ફરીથી પણ હાથ પગ રેચિત કરી વૃશ્ચિક કરવું, પછીથી નિકુટ્ટક, સવ્યાસવ્યકૃત અને લતાખ્ય કરવું.

૧૨. પાર્શ્વસ્વસ્તિક.–પ્રથમ પાર્શ્વસ્વસ્તિક કરી નિકુટ્ટક કરવું, એક પડખે કર્યા પછી બીજે પડખે પણ તેજ પ્રમાણે કરવું, ત્યારપછી હાથ ગોળ ફેરવી સાથળ ઉપર મારવો. પછીથી ઉરૂદ્વૃત્ત કરી આક્ષિપ્ત કરવું, તદનંતર અનુક્રમે નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૧૩. વૃશ્ચિકાપસૃત.–એક પગ વૃશ્ચિક કરી, એક હાથ લતાખ્ય કરી તેને નાક પાસે લઇ જવો, તથા તેનેજ ઉદ્વેષ્ટિત કરી નિતંબની ચોતરફ ફેરવવો, પછીથી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૧૪. **ભ્રમર.**–પ્રથમ નૂપુરપાદ કરી આક્ષિપ્ત કરવું, પછી અનુક્રમે પરિચ્છિન્ન, સૂચીપાદ, નિતાન્ત, કરિહસ્ત, ઉરોમંડલ તથા કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૧૫. **મત્તસ્ખલિત.**–પ્રથમ મતલ્લિ કરણ કરી જમણો હાથ ફેરવવો, અને તેને કપોલ તરફ નિકુંચિત કરવું, ત્યારબાદ અનુક્રમે અપવિદ્ધ, હૃત, તલસંસ્ફોટ, કરિહસ્ત તથા કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૧૬. **મદાદ્દવિલાસિત**–પ્રથમ બન્ને હાથ ઢીલા કરી તેને હલાવવા, પછી સ્વસ્તિકાપસૃત તથા અન્તર્વિવલિત કરી તલસંઘટ્ટિત કરવા, ત્યારપછી અનુક્રમે નિકુટ્ટિત, ઉરુદૃત્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૧૭. **ગતિમંડલ.**–પ્રથમ મંડળ નામનું સ્થાન કરી બન્ને હાથ રેચિત કરવા તથા એક પગ ઉદ્દ્ઘાટિત કરી મતલ્લિ કરણ કરવું, પછીથી અનુક્રમે આક્ષિપ્ત, ઉરોમંડલ અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૧૮. બન્ને પગ સરખા કરી પરિચ્છિન્ન કરણ કરવું, પછીથી આવિદ્ધપાદ વડે બાહ્ય ભ્રમરક કરવું, અને ત્યારબાદ અનુક્રમે વામસૂચિ, અતિક્રાન્ત, ભુજંગત્રાસિત, કરિહસ્ત તથા કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૧૯. **પરિવૃત્તરેચિત.**–બન્ને હાથ સ્વસ્તિક કરી માથા ઉપર રાખી કંપાવવા, ત્યારપછી શરીરને જરા નમાવી ડાબો હાથ રેચિત કરવો, ફરીથી તેજ હાથને ઉંચો કરી શરીરને પણ ઉંચું કરી રેચિત કરવું તેમજ રેચિત, કરિહસ્ત, ભુજંગત્રાસિત તથા આક્ષિપ્તક કરી સ્વસ્તિકપાદ કરવું, ફરીથી પરાઙ્મુખ થઇ પ્રથમથી બધાં કરણો કરી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૨૦. **વૈશાખરેચિત.**–શરીરની સાથે બન્ને હાથ રેચિત કરી અપવિદ્ધ કરવા, ફરીથી તેવી રીતે શરીર ઉંચું કરી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૨૧. **પરાવૃત્ત.**–પ્રથમ જનિત કરી એક પગ લાંબો કરવો તેમજ અલાતક કરી ગાલ ઉપર પછાડવો અને પછીથી કટિચ્છિન્ન કરવું.

૨૨. **અલાતક.**–પ્રથમ સ્વસ્તિક કરણ કરી બન્ને હાથ વ્યંસિત કરવા, પછી અલાતક કરી ઊર્ધ્વ ભાગમાં ગોઠણ નિકુંચિત કરવો તેમજ તે નીચેના ભાગમાં વિક્ષિપ્ત, ઉદ્વૃત્ત અને આક્ષિપ્ત કરી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૨૩. **પાર્શ્વચ્છેદ.**–બન્ને હાથ છાતીમાં અથડાવી ઊર્ધ્વજાનુ કરવું, આક્ષિપ્ત અને સ્વસ્તિક કરી ત્રિકને ફેરવવું, વળી બન્ને હાથ ઉરોમંડલ કરી પછી નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૨૪. **વિદ્યુદ્‌ભ્રાન્ત.**–ડાબો પગ સૂચી કરી જમણો પગ વિદ્યુદ્‌ભ્રાન્ત કરવો, પછીથી લતાખ્ય અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૨૫. **ઉદ્વૃત્તક.**–પ્રથમ નૂપુરપાદ કરી બન્ને હાથ લટકતા રાખી તે દરેકને પોતપોતાની બાજુની કેડ ઉપર મુકી વિક્ષિપ્ત કરવું અને છેવટ બન્ને હાથવડે સૂચી કરી ત્રિકને ફેરવવું તથા લતાખ્ય અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૨૬. **આલીઢ.**–પ્રથમ આલીઢ નામનું સ્થાન કરી બન્ને હાથ વ્યંસિત કરી ખભાને અથડાવવા તથા ડાબો પગ નૂપુર કરી, જમણો અલાત કરી પાછો તેજ પગ આક્ષિપ્ત કરી બન્ને હાથ ઉરોમંડલ કરી કરિહસ્ત તથા કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૨૭. **રેચિત.**–એક હાથ રેચિત કરી, એક પડખું નમાવી રેચિત કરવું અને ફરીથી પણ તેજ યોગવડે શરીર નમાવી રેચિત કરવું, પછી ઉરોમંડલ અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૨૮. **આચ્છુરિત.**–પ્રથમ નૂપુર ચરણ કરીને ત્રિકનું પરિવર્તન કરવું, પછીથી વ્યંસિત હસ્ત કરી ત્રિકનું વિવર્તન કરવું, ત્યારબાદ એક ચરણ અલાત કરી સૂચી કરવો તથા છેલ્લે કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૨૯. **આક્ષિપ્તરેચિત.**–બન્ને પગ પ્રથમ રેચિત કરી, પછી સ્વસ્તિક કરવા તથા બન્ને હાથ રેચિત કરી સ્વસ્તિક કરવા, ફરીથી એજ અનુક્રમે તે છુટા પાડવા અને પછી ઉત્ક્ષેપણ કરી રેચિત કરવા તથા ઉદ્વૃત્ત, આક્ષિપ્ત અને ઉરોમંડલ કરી છેલ્લે નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૩૦. **સંભ્રાન્ત.**–પ્રથમ વિક્ષિપ્ત કરણ કરીને ડાબો પગ સૂચી કરી વિક્ષિપ્ત કરવો, પછી છાતી ઉપર જમણો હાથ રાખો ત્રિકને વલિત કરવું અને છેલ્લે અનુક્રમે નૂપુર, આક્ષિપ્ત, અર્ધસ્વસ્તિક, નિતાન્ત, કરિહસ્ત, ઉરોમંડલ અને કટિચ્છિન કરણ કરવાં

૩૧. **અપસર્પ.**–પ્રથમ અપક્રાન્તક્રમ કરી એક હાથ વ્યંસિત કરવો, તથા ઉદ્વેષ્ટિત કરી ઊર્ધ્વસૂચી કરવું તેમજ વિક્ષિપ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૩૨. અર્ધનિકુટ્ટક.-પ્રથમ નૂપુરપાદ કરી તેને એકદમ આક્ષિપ્તક્રમ કરવો. પછી એક પગની પાછળ બન્ને હાથ રાખી ત્રિકને ફેરવવું, ત્યારબાદ હાથ તથા પગવડે નિકુટ્ટન કરી ઉરોમંડલ કરવું અને છેલ્લે કરિહસ્ત તથા કટિચ્છિન્ન કરવાં.

લાસ્ય.

આ લાસ્યનાં દશ અંગ છેઃ—

૧, ગેયપદ, ૨, સ્થિતપાઠ્ય, ૩, આસીન, ૪, પુષ્પગંડિકા, ૫, પ્રચ્છેદક, ૬, ત્રિગૂઢ, ૭, સૈન્ધવ, ૮, દ્વિગૂઢ, ૯, ઉત્તમોત્તમક, ૧૦, ઉક્તપ્રત્યુક્ત.

ગાવા માટે વીણા આદિ વાદ્ય લાવી આસનસ્થ થઇ શુષ્કગાન કરવું તે "ગેયપદ."

કામાગ્નિથી તપેલી સ્ત્રી જેમાં બેઠી બેઠી પ્રાકૃત ગાન કરે તે "સ્થિતપાઠ્ય;" અભિનવગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે, ક્રોધથી ભ્રમણતા પામેલી સ્ત્રીનું પ્રાકૃત પઠન (ગાન) તે "સ્થિતપાઠ્ય."

કોઇ જાતનાં વાદ્ય વિના શોક તથા ચિન્તાયુક્ત બની ગાત્ર પ્રસારીને અનલંકૃત શરીરે ગાયન કરે તે "આસીન."

સ્ત્રીપુરૂષ વાદ્યસહિત વિપરીત ચેષ્ટાથી વિવિધ ભેદવાળું ગાયન કરે તે "પુષ્પગંડિકા."

પતિને અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત માનીને પ્રેમનો ભંગ થવાથી ખેદ પામેલી સ્ત્રી વીણા લઇને ગાયન કરે તે "પ્રચ્છેદક."

સ્ત્રીનો વેષ ધારણ કરનાર પુરૂષનું પ્રેમપુરઃસર નૃત્ય તે "ત્રિગૂઢ."

કોઇ ભ્રષ્ટસંકેત (સંકેત સ્થાનમાં જેને નાયિકા મળી નથી એવો) પુરૂષ સારી વાણી અને કરણથી પ્રાકૃતગાન કરે તે "સૈન્ધવ"

વિદગ્ધ મનોહર પદવાળું કે ચાર પદવાળું, પૂર્ણ સપ્ત સ્વરવાળું, મુખપ્રતિમુખાન્વિત અને ઉક્તિપ્રત્યુક્તિવાળું ગાન તે "દ્વિગૂઢક."

રસભાવવાળું, કોપ કે પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થયેલું, તિરસ્કારયુક્ત, ઉત્તરોત્તર રસવાળું, હાવહેલાવાળું અને ચિત્રવિચિત્ર શ્લોકબદ્ધ મનોહર ગાન તે "**ઉત્તમોત્તમક.**"

ઉપાલંભને લીધે અપ્રિય લાગતું પણ વિલાસયુક્ત ગાનના અર્થવાળું પ્રશ્નોત્તરયુક્ત જે ગાન તે "**ઉક્તપ્રત્યુક્ત.**"

આ સિવાય "સંગીતરત્નાકર" માં "લાસ્ય"નાં દશ અંગો તથા તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧, ચાલી, ૨, આલિવડ, ૩, લઢિ, ૪, સૂક, ૫, ઉરોઙ્ગણ, ૬, ધસક, ૭, અંગહાર, ૮, ઓયારક, ૯, વિહસી, ૧૦, મનસ્.

મનોહર, દીપતું, પ્રિય, તાલ અને નાચની સાથે બહુ ધીમેથી નહિ તેમ બહુ ઉતાવળથી નહિ એવી રીતે બહુધા ત્રસતાવાળું, પાદ સાથળ કટિ અને બાહુનું ચાલન (હલાવવું) અર્થાત્ મધ્યલય અને ત્ર્યસ્રતા જ્યાં બહુધા હોય તે "**ચાલી.**"

એ "ચાલી" દ્રુતલય અને ચતુરસ્રતાપ્રધાન હોય તે "**આલિવડ.**"

નટીના વિલાસવડે રસિક લાગતું અને મૃદુતાવાળું કટિ અને બાહુનું ચલન જ્યાં એક સાથે હોય તે "**લઢિ.**"

મનોહર લીલાવાળા કર્ણાભરણ કર્ણના હાવ (સ્ત્રીવિલાસ) જ્યાં અધિક હોય અને ધીમેથી અથવા ઉતાવળથી પણ લય સાથે કર્ણોનું ચાલન થતું હોય તે "**સૂક.**"

જ્યાં નટી પોતાના સ્તનનું, ભુજનું અને શિરનું ચાલન મનોહર લાગે તેમ વિલંબથી અને અવિલંબથી કરે તે "**ઉરોઙ્ગણ.**"

નટી અતિ મનોહર રીતે સ્તનને તાલ લયના અનુકરણ સાથે અનુક્રમે નીચે નમાવે તે "**ધસક.**"

નર્તકી તાલ અને લયની સાથે અનુક્રમે બન્ને સ્તનને ધનુષની પેઠે નમાવે તે "**અંગહાર.**"

નટી પોતાના મસ્તકને જરા તિર્યક્ રાખી નીચી ગતિ કરાવે તે 'ઓચારક.'

નટી શૃંગારરસથી ભરપૂર હાસ્ય કરે તે "વિહસી"

અભ્યાસ કરેલ સ્થિતિથી કોઇ અન્ય વિલક્ષણ નવિન રચનાથી ગીતાદિક તાલ અને લયર્થી ઉભા રહેવું તે "મનસ્."

चार प्रकारनो रेचक.

૧. પાદરેચક, ૨. કટિરેચક, ૩. કરરેચક, ૪. ગ્રીવારેચક.

કોઇ એક સમયે મૃદંગ, ભેરી ઢોલ, ઝંઝા, ડિંડિમ, ગોમુખ, પણવ તથા દર્દુર વિગેરે વાજાં વાગતાં હતાં અને દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ થયો હતો તે વખતે સાયંકાળે મહેશ્વર વિવિધ પ્રકારના અંગહારોવડે લય અને તાલને અનુસરીને નૃત્ય કરતા હતા, તે નૃત્યમાં "પિંડીબંધ" જોઈને નન્દી અને ભદ્રમુખ વિગેરે ગણોએ તે પિંડીનાં નામ અને તેનાં લક્ષણોસહિત બંધ બાંધ્યા.

पिंडीबंध.

ઈશ્વરની "ઇશ્વરી" પિંડી, નંદીની "યાવૃદ્ધિ", ચંડિકાની "સિંહવાહિની", વિષ્ણુની "તર્ક્ષ્ય", બ્રહ્માની "પદ્મા", ઈન્દ્રની "ઐરાવતી", કામદેવની "ઝષા", કુમારની "શિખી", લક્ષ્મીની "ઉલૂ", ગંગાની "ધારા", યમની "પાશ", વરૂણની "નદી", કુબેરની "યક્ષા", બલદેવની "હલ", ભોગીની "સર્પ", ગણેશની "મહા" અને દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરનારી, ત્રિશૂલના જેવી આકૃતિ અને સ્થિતિવાળી શંકરની "રૌદ્રી" પિંડી. આ પ્રમાણે તાંડવ નૃત્યમાં બીજા દેવતાઓની પણ વજાભૂત પિંડીઓ યોજાયછે.

આ રીતે ભગવાન શંકરે રેચક અંગહાર અને પિંડીબંધ સૃજીને તંડુમુનિને આપ્યા પછી તેમણે સારી રીતે ગાયનની સાથે નૃત્યપ્રયોગ ઉત્પન્ન કર્યો જે "તાંડવ" એમ કહેવાય છે.

કોઇ શંકા કરે કે, જ્યારે અર્થ બતાવવા માટે અભિનયો કહ્યા છે ત્યારે

નૃત્ત શામાટે કર્યું અને તે કેવા સ્વભાવની અપેક્ષા રાખે છે, તેને ગીતના અર્થની સાથે સંબંધ નથી તેમ વસ્તુને પણ બતાવનારૂં નથી છતાં "આસારિત" ગીતોમાં નૃત્ત શામાટે કર્યું? તેના જવાબમાં એટલુંજ છે કે, નૃત્ત કોઇપણ અર્થની અપેક્ષા રાખતું નથી પરંતુ માત્ર શોભાને માટેજ નૃત્તની પ્રવૃત્તિ છે, બહુધા લોકોને નૃત્ત સ્વભાવથીજ પ્રિય છે અને તે મંગળકારક છે તેમજ વિવાહ, પુત્રજન્મ, ઉત્સવ અથવા આનંદને માટે પણ તે કરવામાં આવે છે, વળી તે નૃત્તમાં ગાનાર તથા વગાડનાર પણ સહાયક છે; પૂર્વે શંકરે પણ તંડુને "ગાયનની સાથે નૃત્તની પ્રવૃત્તિ કરો" એમ આજ્ઞા કરી હતી.

તાંડવનૃત્તનો બધો પ્રકાર દેવની સ્તુતિ સાથે થાયછે, તે પ્રયોગ સુકુમાર છે અને તેની ઉત્પત્તિ શૃંગારરસથી છે.

વર્ધમાન.

તાંડવનૃત્યનો પ્રકાર "વર્ધમાન" થી આરંભીને થાય છે.

કળાઓની વૃદ્ધિને લઈને અક્ષરોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા નર્તકીઓની વૃદ્ધિ કરનાર છે માટે તેને "વર્ધમાન" કહેછે.

વાદ્યોની યથાયોગ્ય ગોઠવણી કર્યા પછી "આસારિત" પ્રયોગ કરવો. તેમાં તંત્રી ગાનયુક્ત "ઉપોહન" કરીને તંતુવાદ્યયુક્ત નર્તકીએ પ્રવેશ કરવો.

પ્રથમ "વિશુદ્ધકરણ" ગતિમાં વાદ્ય યોજવાં અને તે વાદ્યને અનુસારે ગતિ કરવી તથા "ચારી" યોજવી.

નર્તકીઓએ "વૈશાખ" સ્થાનવડે "રેચક" ચારી કરી હાથમાં પુષ્પાંજલિ લઈ રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પુષ્પાંજલિ વિખેરી નાંખી રંગભૂમીમાં ચોતરફ ફરી દેવતાઓને પ્રણામ કર્યા બાદ અભિનય કરવો.

જ્યાં ગીતનો અર્થ અભિનયવડે બતાવવો હોય ત્યાં સાથે વાદ્ય યોજવું નહિ, પણ જ્યાં અંગહારનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યાં તાંડવમાં વપરાતાં વાદ્ય યોજવાં અને જ્યાં નૃત્યના અંગને સમજનાર શ્રોતાઓ ન હોય ત્યાં પણ યુદ્ધના સરખાં સમ, રક્ત અને વિભક્ત વાદ્ય તાંડવમાં યોજવાં; એ રીતે ગીત અને વાદ્ય બતાવીને નર્તકી રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય અને બીજી નર્તકીઓ પ્રથમની પેઠે

પ્રવેશ કરે; બીજી જે સ્ત્રીઓ પછીથી પિંડીબંધ કરવાની હોય તે પિંડીબંધ ન કરે ત્યાંસુધી " પર્યસ્તક" કરવો.

બધી સ્ત્રીઓ પિંડીબંધ થઈ બહાર નિકળે તેમાં છ પિંડીઓમાં વાદકોએ વાદ્ય પર્યસ્તક પ્રમાણે ચિત્રકરણની સાથે વગાડવાં, ત્યાં ફરીથી પૂર્વની પેઠેજ ઉપોહન કરવું તથા આસારિત ગાન પણ ફરીથી કરી બતાવવું.

બીજાં આસારિત ગાયનનું કાર્ય અભિનયથી કરી બતાવવું, તેજ વસ્તુ ફરી નાટ્યવડે બતાવવું અર્થાત્ નાટ્યનું વસ્તુજ ગાયનમાં ગાઈ બતાવવું.

આસારિત સમાપ્ત થાય ત્યારે નર્તકીએ રંગમાંથી નિકળી જવું અને તે સ્થાને બીજી નર્તકીએ પ્રવેશ કરી તેનો તેજ પ્રયોગ કરી બતાવવો.

નૃત્યમાં એક નર્તકીએ એક વસ્તુ, બે નર્તકીઓએ બીજું વસ્તુ, ત્રણ નર્તકીઓએ ત્રીજું વસ્તુ અને ચાર નર્તકીઓએ ચોથું વસ્તુ બતાવવું.

ઉપર કહેલ પિંડીઓ ચાર પ્રકારની છેઃ—

૧. પિંડીબંધ, ૨. શૃંખલિકા, ૩. લતાબંધ, ૪. ભેદ્યક. જે પિંડરૂપ હોય તે " પિંડીબંધ", ગુલ્મરૂપ હોય તે " શૃંખલિકા", તાલબંધ હોય તે " લતાબંધ" અથવા " પ્રલતા" અને નૃત્યયુક્ત હોય તેને " ભેદ્યક" કહે છે.

ઉપર બતાવેલ તમામ પ્રયોગો વર્તમાનમાં થાય છે.

आसारित गानविधि.

વાદ્ય ગુરૂ અક્ષર અને અલ્પ અક્ષરવાળું કરવું તથા ગીત વર્ણોના દૂરપણાથી ઉપોહનવાળું કરવું; જે અંગ ગીતની યોજનાથી વારેવારે ઉત્પન્ન થતું હોય તેને અભિનયથી બતાવી બાકીનું નૃત્ત સાથે જોડવું અને તે ત્રિપાણિલય હોવું જોઈએ, જેવી લય હોય તે પ્રમાણે વગાડનારાએ વાદ્ય યોજવું.

नृत्य अने नृत्तनी योजना.

જ્યાં નાટકનું અંગ વસ્તુ યોજવું હોય તથા જ્યાં અભ્યુદયનું સ્થાન હોય ત્યાં નૃત્ય યોજવું.

જ્યાં સ્ત્રીપુરૂષની રતિ સંબંધી વસ્તુ જણાતું હોય ત્યાં પુરૂષાર્થને ઉત્પન્ન કરનારૂં નૃત્ય યોજવું.

જ્યાં સ્ત્રી પાસે તેનો પ્રિયતમ હોય અને વસંતાદિ ઋતુનો યોગ હોય ત્યાં ગીતાર્થની સાથે સંબંધવાળું નૃત્ય યોજવું.

જે અંગોમાં નાયિકા ખંડિતા, વિપ્રલબ્ધા અને કલહાંતરિતા હોય ત્યાં નૃત્ય યોજવું નહિં.

નાયિકા પાસે નાયક હોય અને તેની સખી તે સાથે ગુપ્ત વાત કરતી હોય અથવા જેનો સ્વામી પરદેશ ગયો હોય ત્યાં નૃત્ત યોજવું નહિં.

જે અંગમાં નાયિકા અનુક્રમે નાયકની પ્રસન્નતા મેળવે ત્યાં તથા એ રીતના બીજા અર્થોમાં પણ નૃત્ત કરવું.

જે અંગ દેવની સ્તુતિરૂપ હોય ત્યાં મહેશ્વરથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉદ્ધત અંગહારોવડે નૃત્ય યોજવું.

જે અંગમાં સ્ત્રીપુરૂષના યોગવાળું શૃંગાર રસયુકતગાયન હોય ત્યાં દેવીકૃત લલિત અંગહારોવડે નૃત્ય યોજવું.

भांडवाद्य योजना.

ચતુષ્પાદ, નર્કુટક, ખંજક અને પરિજાતકમાં ભાંડવિધિ થાય છે.

ખંજક અને નર્કુટકની સાથે જ્યાં ચતુષ્પદા કરવામાં આવે, તેના પદના અંતમાં તથા સન્નિપાતમાં ભાંડગ્રહ કરવું.

જે "**ધ્રુવા.**" છન્દયુકત સમપાદવાળી અને સમઅક્ષરવાળી હોય તેના પાદના અંતમાં પ્રદેશિનીનો સ્પર્શ કરવો તથા "**નાગ.**" નામના અભિનયનો એક પરિવર્તન કરી ફરીથી પાદનિવૃત્તિ કરીને ભાણ્ડવાદ્ય યોજવું; તેમજ અંગ વસ્તુની નિવૃત્તિમાં, વર્ણોત્તરની નિવૃત્તિમાં અને ઉપસ્થાનમાં ભાંડવાદ્ય યોજવું; જે તંત્રીવાદ્યે કરેલ અન્તર્માર્ગ હોય તેમાં પણ ભાંડવાદ્યની સાથે તાંડવમાં કહેલ "**સૂચી.**" કરવી.

पूर्वरंग.

નાટ્યમાં પ્રથમ યોજવા યોગ્ય પ્રયોગને "પૂર્વરંગ." કહે છે, તેના ભેદ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રત્યાહાર, અવતરણ, આરંભ, આશ્રાવણા, વક્રપાણિ, પરિઘટ્ટના, સંસ્વદના, માર્ગાસારિત અને આસારિત; એ આસારિતના ત્રણ ભેદ છે. જ્યેષ્ઠ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ આને બહિર્ગીત પણ કહે છે અને તે પડદાની અંદર રહેનાર નાટક ભજવનારાઓએ તંત્રીવાદ્યોની સાથે આ ગીતોને મેળવવાં અને ત્યારપછી "મદ્રક." આદિ ગીતમાંથી એક ગીત ગાયા પછી જેમાં તાંડવ-નૃત્ય યોજાય છે એવું વર્ધમાન કરવું.

ઉત્થાપન, પરિવર્તન, નાન્દી, શુષ્કાવકૃષ્ટા, રંગદ્વાર, ચારી, મહાચારી, ત્રિગત અને પ્રરોચના એ તમામ અંગો પૂર્વરંગમાં થાય છે.

વાદ્યોને યથાયોગ્ય ગોઠવવાં તે "પ્રત્યાહાર."

ગાયકોનો પ્રવેશ કરાવવો તે "અવતરણ."

પરિગીતક્રિયાનો આરંભ કરવો તે "આરંભ."

વાદ્ય બરાબર સુરમાં આણવા માટે જે ક્રિયા કરવી તે "આશ્રાવણા."

વાદ્યવૃત્તિના વિભાગ માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે "વક્રપાણિ."

(પરિઘટ્ટનાનું લક્ષણ સ્ફુટ નથી.)

હાથના વિભાગ જણાવવાને જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે "સંસ્વદના."

તંબૂર અને મૃદંગના યોગથી જે ક્રિયા થાય તે "માર્ગાસારિત."

કાળના વિભાગ પાડવા માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે "આસારિત."

દેવતાઓનું કીર્તન કરવું તે "ગીતવિધિ."

(વર્ધમાનનું લક્ષણ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે.)

વર્ધમાન પ્રયોગ ચિત્રપુર્વરંગમાં નાન્દીપાદના મધ્યમાં કરવો એમ કેટલાએક કહે છે અને કેટલાએક શુદ્ધ ચિત્રપૂર્વરંગમાં ગીતવિધિ પછી કરવાનું કહે છે.

નાન્દી પાઠકો રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કરે તે "ઉત્થાપન."

બધી દિશાઓમાં ફરી લોકપાલોને નમસ્કાર કરવા તે " પરિવર્તન."
દેવ બ્રાહ્મણ અથવા રાજાઓના આશીર્વાદયુક્ત નિત્યપ્રયોગ કરવાંમાં આવે તે " નાન્દી."

શુષ્ક અક્ષરોવડેજ અવકૃષ્ટા નામની ધ્રુવા કરવી તે " શુષ્કાવકૃષ્ટા."
વાચિક અને આંગિક અભિનયો જ્યાં પ્રથમ કરી બતાવાય તે " રંગદ્વાર"

શૃંગાર રસનો પ્રચાર કરવો તે " ચારી."

રૌદ્રરસનો પ્રચાર કરવો તે " મહાચારી."

વિદૂષક, સૂત્રધાર અને પારિપાર્શ્વક જ્યાં વાતચીત કરે તે " ત્રિગત."

કાવ્યના ઉપક્ષેપથી હેતુ અને યુક્તિવાળી ક્રિયા કરવી તે " પ્રરોચના."

પ્રથમ કહેવાઇ ગયેલ " બહિર્ગીત." ના સબંધમાં મહાત્મા ભરતમુનિ લખે છે કે–" પ્રથમ તેનું નામ નિર્ગીત હતું, એ નિર્ગીત ગાંધર્વોએ તાલ અને લયયુક્ત દેવદાનવોને સંભળાવ્યું, તેમાં દેવતાઓના વખાણ હોવાથી રાક્ષસોને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, સર્વ રાક્ષસોએ વિચાર કરી નિર્ગીતની માગણી કરી એથી તેઓને આપવું પડયું, દેવતાઓ સપ્તરૂપથી પ્રસન્ન રહેતા હતા એટલે નિર્ગીત દાનવોને મળવાથી દ્વેષ કરવા લાગ્યા, સર્વ દેવતાઓએ નારદને કહ્યું કે–નિર્ગીતનો નાશ કરો, મહાત્મા નારદે " ના" કહી કહ્યું કે–ધાતુવાદ્યના આશ્રયથી થનાર નિર્ગીતનો નાશ નહિ થાય પણ ધાતુવાદ્યવડે શોભતું અને ઉપોહનયુક્ત નિર્ગીત વિધિથી સપ્તરૂપ કહેવાશે; નાટયકારોને દેવતાઓ પ્રિય હોવાથી નિર્ગીતનું બહિર્ગીત નામ આપી ગાવા લાગ્યા; એ બહિર્ગીત સુવર્ણાદિ ધાતુવડે વિચિત્ર બનાવેલ વીણામાં વર્ણાલંકારયુક્ત ગુરૂ લઘુ અક્ષરોવડે યોજાય છે અને પદ વિના કેવળ અક્ષરોની યોજનાથીજ ગવાય છે."

વળી મહાત્મા ભરત લખે છે કે– યોગ્ય આશ્રાવણા કરવાથી દૈત્યો, વક્રપાણિ કરવાથી દાનવો, યોગ્ય પરિઘટ્ટનાથી રાક્ષસગણો, સંસ્વદનાથી ગુહ્યકો, માર્ગાસારિત સાંભળીને યક્ષો, ગીતકપ્રયોગથી દેવતાઓ, વર્ધમાનપ્રયોગથી કિંકરોસહિત રૂદ્રો, ઉત્થાપનની યોજનાથી બ્રહ્મા, પરિવર્તન કરવાથી લોકપાલો, નાન્દી પ્રયોગ કરવાથી ચન્દ્રમાં, અવકૃષ્ટા કરવાથી સર્પો, શુષ્કાવકૃ-

દ્વારથી પિતૃગણો, રંગદ્વારથી વિષ્ણુ, જર્જરના પ્રયોગથી ગણેશ અને ચારીની યોજનાથી ઉમા પ્રસન્ન થાય છે તેમજ રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓસહિત આચાર્ય આનંદ પામે છે.

ગીતવિધિ કર્યા પછી વર્ધમાનપ્રયોગ કરવો અને ત્યારપછી " ઉત્થાપની." ધ્રુવા કરવી.

ધ્રુવા લક્ષણ.

અગિયાર અક્ષરનું એક ચરણ કરવું અને તેમાં પહેલા બે, ચોથો, આઠમો અને અગિયારમો અક્ષર ગુરૂ કરવા, એવી રીતે ચાર ચરણ કરવાં અને તે ચતુરસ્રનાટ્યમંડપમાં યોજવી; એ ધ્રુવામાં ચાર સન્નિપાતની સાથે ત્રણ લય, ત્રણ યતિ, અને ચાર પરિવર્ત કરવા, જાતિએ " વિશ્લુક." કરવી અને તેને તાલની સાથે યોજવી. શંપા તથા તાલ બે બે કળાનાં કરવાં; ફરીથી એક કળાની શંપા કરી ત્રણ કળાનો એક સન્નિપાત કરવો એ પ્રમાણે આઠ કળાનો એક સન્નિપાત કરવો; ચાર સન્નિપાતનો એક પરિવર્ત કહેવાય છે. તે પ્રથમ સ્થિત-લયમાં કરવો, તે પરિવર્તના ત્રીજા સન્નિપાતમાં ભાંડગૃહ થાય છે.

એક પરિવર્ત ગયો અને બીજો પ્રાપ્ત થયો તેના મધ્યલયમાં સૂત્રધારનો પ્રવેશ કરાવવો.

સૂત્રધાર પ્રવેશ.

પ્રથમ પુષ્પાંજલિ ગ્રહણ કરી, રક્ષા થવા માટે મંગળ દ્રવ્યો ધારણ કરી, શુદ્ધ વસ્ત્રવાળા, પ્રસન્ન મનવાળા, અદ્ભુત દ્રષ્ટિવાળા, પવિત્ર અને નાટક ભજવનાર ત્રણ પુરૂષો " વૈષ્ણવ" સ્થાન કરી સર્વ અવયવો શોભતા રાખી રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કરે, તેમાં બે પડખે બે પારિપાર્શ્વક અને મધ્યમાં સૂત્રધાર રહે, પારિપાર્શ્વકમાં એક જણ સુવર્ણ કલશ ધારણ કરે અને બીજો જર્જરધ્વજ ધારણ કરે એ પ્રમાણે બે પારિપાર્શ્વકોએ વિંટાએલ સૂત્રધાર વિષ્ણુનું પૂજન કરવાની ઇચ્છાથી પાંચ પગલાં ચાલે.

સૂત્રધારે પારિપાર્શ્વકોની સાથે વિષ્ણુપદી કરી ડાબો પગ સૂચી કરવો અને જમણાથી વિક્ષેપ કરવો, પછી બ્રહ્માના સ્થાનમાં (મધ્યમાં) પુષ્પાંજલિ

નાંખી બ્રહ્માને લલિત હાથવડે નમસ્કાર કરી જમીન ઉપર એક હાથથી ત્રણ નમસ્કાર કરવા, વળી નાટ્યસમય નિર્વિઘ્ન ચાલવા માટે જમીન ઉપર એક હાથથી ત્રણ નમસ્કાર કરવા, પછી સૂત્રધારના પ્રવેશથી નમસ્કાર અને અભિનયને અનુસરનારો જે બીજો પરિવર્ત છે તે મધ્યલયના આશ્રયથી કરવો; ત્યારબાદ ત્રીજા પરિવર્તમાં મંડલની પ્રદક્ષણા આચમન અને જર્જરધ્વજનું ગ્રહણ કરવું, વળી મંડલથકી તત્કાળ ઉઠી જમણો પગ ઉંચો કરી તે વડેજ વેધ કરવો અને ડાબા પગથી વિક્ષેપ કરવો.

એ પ્રમાણે પ્રદક્ષણા કરી કલશ ધારણ કરનાર પારિપાર્શ્વકને બોલાવી સર્વ વસ્તુની શુદ્ધિ કરવી, તેમાં પ્રથમ સૂત્રધાર પોતે આચમન કરી પોતાના શરીરને કલશના જળથી પ્રોક્ષણ કરી પછી બીજી વસ્તુઓને પ્રોક્ષણ કરે અને ત્યારપછી વિઘ્નનો વિનાશ કરનાર જર્જરધ્વજનું ગ્રહણ કરે.

એ રીતે પ્રદક્ષણાથી આરંભીને જર્જરધ્વજના ગ્રહણ પર્યન્ત ત્રીજો પરિવર્ત દ્રુતલયમાં યોજવો.

જર્જરધ્વજ ગ્રહણ કરી આઠ કળા પર્યન્ત મંત્રજપ કરવો, ત્યારપછી ડાબા પગથી વેધ અને જમણા પગથી વિક્ષેપ કરીને પાંચ પગલાં વાદ્ય સામે ચાલવું, તેમાં પૂર્વની પેઠેજ જર્જરગ્રહણથી આરંભીને વાદ્ય સામા ચાલવા પર્યન્તમાં ચોથો પરિવર્ત દ્રુતલયમાં કરવો.

એ રીતે ઉત્થાપન કરવું અને ત્યારપછી પરિવર્તન કરવું, પરંતુ તે ચતુરસ્ર નાટ્યમંડપમાં મધ્યલયમાં આઠ સન્નિપાતવડે કરવું.

જે " અતિજગતી" છન્દમાં બધા અક્ષરો લઘુ અને છેલ્લો ગુરૂ હોય તે " પરિવર્તિની" ધ્રુવા કહેવાય છે.

दिशावंदन.

યથામાર્ગ અનુક્રમે સર્વ દિશાઓને નમસ્કાર કરવા તેમાં પ્રથમ ઈન્દ્રદેવની પૂર્વદિશાને, પછી યમદેવની દક્ષિણ દિશાને, ત્યારપછી વરૂણદેવની પશ્ચિમ દિશાને અને છેલ્લે કુબેરદેવની ઉત્તર દિશાને નમસ્કાર કરવા; એ રીતે નમ-

સ્કાર કર્યા પછી ડાબા પગથી વેધ તથા જમણા પગથી વિક્ષેપ કરી અને પરિવર્તન કરવું; ત્યારપછી સૂત્રધારે પૂર્વદિશા તરફ ઉભીને રૂદ્ર, બ્રહ્મા અથવા વિષ્ણુને અભિવંદન કરનારી પુરૂષ સ્ત્રી અથવા નપુંસકરૂપ "ત્રિપદી" કરવી.

જમણા પગને "પુરૂષપદ" ડાબા પગને "સ્ત્રીપદ" અને નાભિ પર્યન્ત ઉંચા કરેલ જમણા પગને "નપુંસકપદ" કહે છે, એ ત્રણે "ત્રિપદી" કહેવાય છે; તેમાં પુરૂષપદથી શિવને, સ્ત્રીપદથી વિષ્ણુને અને નપુંસકપદથી બ્રહ્માને પ્રણામ કરવા.

એ પ્રમાણે પરિવર્તન થઇ રહે ત્યાં ચતુર્થકાર હાથમાં પુષ્પ ગ્રહણ કરી પ્રવેશ કરે અને તે પુષ્પથી વિધિપૂર્વક જર્જરધ્વજની, સર્વ વાદ્યોની તથા સૂત્રધારની પૂજા કરે અને પછી વાદ્યની સાથે ગાયનને અનુસરી પરિક્રમ કરે, પરંતુ ગાયન મુખથી બોલે નહિ; એ રીતે પૂજા થઇ રહ્યા બાદ ચતુર્થકારે પડદાની અંદર જવું.

ત્યારપછી સૂત્રધાર અવકૃષ્ટા, ચતુરસ્રા અથવા સ્થિરા નામની ધ્રુવા ગાય, પરંતુ તેમાં અક્ષરો બહુધા ગુરૂ આણવા અને તે અર્ધપાણિકા કરવી.

સ્થાયીવર્ણના આશ્રયવાળી, આઠ કળાથી નિર્માણ કરેલી અને બાર અથવા આઠ પદોથી શોભતી "નાન્દી" મધ્યસ્વરથી સૂત્રધાર ગાય.

આશીર્વાદાત્મક અને નમસ્કારાત્મક નાન્દી આચાર્ય પોતેજ નીચે મુજબ કરી બતાવે.

"સર્વ દેવોને નમસ્કાર કરૂં છું, બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ થાઓ, ચન્દ્રનો ઉત્કર્ષ થાઓ, ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ થાઓ, વેદમાર્ગનો પ્રચાર થાઓ (બ્રાહ્મણોની આબાદી), બ્રાહ્મણોના દ્વેષી અથવા વેદને નિન્દનારાઓ નાશ પામો, ચક્રવર્તી રાજા સમુદ્ર પર્યન્ત પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો, દેશની આબાદી થાઓ, રંગભૂમીની આશા પૂર્ણ થાઓ, પ્રેક્ષકોને મહાન્ ધર્મ પ્રાપ્ત થાઓ, નાટકકારને યશ મળો અને તેનો ધર્મ વધો તેમજ આ નાન્દીરૂપ પૂજાથી સર્વ દેવો પ્રસન્ન થાઓ."

નાન્દીના પદોની વચમાં બેઉ પારિપાર્શ્વકો સૂત્રધારે બોલેલ સુંદર આર્યોઓવડે દેવને નમસ્કાર કરે.

એ રીતે યથાયોગ્ય લક્ષણવાળી નાન્દી કર્યા પછી જર્જરધ્વજની પ્રશંસાયુક્ત શુષ્કાવકૃષ્ટા કરવી.

પ્રથમ નવ ગુરૂ, છ લઘુ અને છેલ્લે ત્રણ ગુરૂ આવે તેને "શુષ્કાવકૃષ્ટા" કહે છે.

ઉક્ત લક્ષણવાળી શુષ્કાવકૃષ્ટા કરી રહ્યા પછી ગંભીરસ્વરથી એક શ્લોક બોલવો, તેમાં જે દેવની પૂજા કરવી હોય તે દેવની સ્તુતિ કરવી અથવા રાજાની કે બ્રાહ્મણની સ્તુતિ કરવી, પછી રંગદ્વારમાં સ્મરણ કરેલ જર્જરધ્વજની પ્રશંસા કરવી, ત્યાર પછી જર્જરધ્વજને નમાવીને ચારી યોજવી તેમાં બેઉ પારિપાર્શ્વકોની પાછળ થઈને ચાલવું અને મધ્યલયને આશ્રય કરી "ત્વરિતા" નામની ધ્રુવા કરવી, તેના ચાર સન્નિપાત કરવા અને પ્રમાણમાં ચતુરસ્રા કરવી.

જેમાં પહેલો, છેલ્લો, ચોથો અને પાંચમો વર્ણ ગુરૂ હોય તથા બાકીના વર્ણ હ્રસ્વ હોય તે "ત્વરિતા" ધ્રુવા કહેવાય છે.

પ્રથમ અવહિત્થ સ્થાન કરીને ડાબો હાથ ઉંધો રાખી નાભિ પાસે રાખવો અને ત્રાજવામાં મુકેલ જર્જરધ્વજને પલ્લવરૂપ કરેલ જમણા હાથથી પકડવો બેઉ પગ એક તાલને છેટે રાખવા, એ પછી વિલાસયુક્ત અંગ ચેષ્ટાઓથી પાંચ પગલાં ચાલવું, પછી ડાબા પગથી વેધ અને જમણા પગથી વિક્ષેપ કરવો તેમજ ત્યાં શૃંગારરસવાળી એક આર્યા બોલવી, ત્યાર બાદ ચારી માટે શ્લોક બોલી એક પરિવર્તન કરી પ્રથમ પ્રમાણેજ પાંચ પગલાં પાછું ખસવું, પછી પારિપાર્શ્વકના હાથમાં જર્જરધ્વજ આપી મહાચારી યોજવી; ત્યાં દ્રુતલયયુક્ત ચતુરસ્રા નામની ધ્રુવા કરવી તેમાં ચાર સન્નિપાત અને પ્રમાણ આઠ કળાનું કરવું.

ચોવીશ અક્ષરનું એક પાદ, તેમાં પહેલો, ચોથો, છેલ્લો, સાતમો અને દશમો અક્ષર ગુરૂ તથા બાકીના લઘુ હોય તે "ચતુરસ્રા" ધ્રુવા જાણવી.

એ ધ્રુવા કર્યા પછી વાદ્યની સામે પાદવિક્ષેપ પછીસૂચી તથા પરિવર્તન કરવું, તદનંતર લલિત પાદસહિત અતિક્રાન્ત અને દ્રુતલયયુક્ત તથા ત્રણ તાલપર્યન્ત

ઉંચા કરેલ ચરણથી પાંચ પગલાં ચાલવું, ત્યાં પણ ડાબા પગથી વેધ અને જમણાપગથી વિક્ષેપ કરવો, ત્યાર પછી રૌદ્રરસનો એક શ્લોક બોલવો અને તેના અંતમાં બેઉ પારિપાર્શ્વકે “ ત્રિપદી” કરે.

બેઉ પારિપાર્શ્વકો આવીને નર્કુટક નામનું ગાયન ગાય તેમ ભારતી-વૃત્તિથી ત્રિગત કરે. ત્યાર પછી વિદૂષક સૂત્રધારને હાસ્ય આવે એવી એક પદની અસંબદ્ધ કથાવાળી કથનિકા કરે અને પ્રરોચનમાં સિદ્ધ વસ્તુવડે સૂચન કરાવી ફરીથી રંગસિદ્ધિમાં નાટકમાં આવતી મુખ્ય વસ્તુનું વર્ણન કરે.

એ રીતે સર્વ વિધિ કર્યા પછી સૂચી અને વેધ કરી અનાવિદ્ધગતપાદથી ત્રણે જણ રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય.

ત્ર્યસ્ર પૂર્વરંગ.

પ્રયોગ ઉપર પ્રમાણેજ કરવો તેમ અંગો પણ તેનાં તેજ હોય છે, કેવળ તાલના પ્રમાણમાં ભેદ છે.

આમાં શંપા બે કળાની અને તાલ એક કળાનો કરવો, ફરીથી એક કળાની શંપા અને બે કળાનો સન્નિપાત કરવો. એજ પ્રમાણથી જેમાં પ્રથમ અભ્યુત્થાપન છે એવો કળા તાલ અને લયયુક્ત ત્ર્યસ્રપૂર્વરંગ કરવો.

જેના એક ચરણમાં પહેલો, ચોથો, દશમો, આઠમો અને છેલ્લો ગુરૂ અક્ષર હોય તેને “ ત્ર્યસ્રોત્થાપિની” ધ્રુવા કહે છે.

ત્ર્યસ્રનાટ્યમંડપમાં નૃત્ય જાણનાર પુરૂષે વાદ્ય, ગતિપ્રચાર અને ધ્રુવા સંક્ષેપથી કરવાં, વાદ્ય અને ગાયનના માપ પ્રમાણે સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી અંગની ચેષ્ટાઓ કરવી તથા હાથ અને પગનો પ્રચાર બે કળાનો કરવો.

ચતુરસ્રમાં પરાવર્તમાં હાથ અને પગના સોળ પાત અને ત્ર્યસ્રમાં બાર પાત હોય છે.

ચતુરસ્રમાં કેવળ પરિવર્તનની ચાલમાં ત્રિપદી કરવી, પરંતુ દિશાઓને નમસ્કાર કરવામાં પંચપદી કરવી.

ત્ર્યસ્રમંડપમાં બાકીના ભેદો અને તેનું પ્રમાણુ આચાર્યના કહ્યામુજબ કરવું, પુનરૂક્તિના ભયથી અહીં બતાવ્યું નથી.

ચિત્ર પૂર્વરંગ.

નૃત્ય તથા પરિવર્તનમાં ચતુર્થકારે આરોપેલી પુષ્પમાળાઓથી સુશોભિત શુદ્ધ વેષવાળા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ ચોતરફ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે, ગાયકો ઉદાત્તસ્વરથી ગાન કરે અને ત્યારપછી દેવનાં નગારાં વગાડવાં, નાન્દીના એક એક પદોની વચ્ચે દેવાંગનાઓ નૃત્ય અને પરિવર્તન સાથે હાવભાવથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરે.

એ રીતે શુદ્ધ અને ચિત્ર પૂર્વરંગ કરી આમુખાદિ લક્ષણયુક્ત નાટક યોજવું, અહીં નૃત્ય તથા ગીત વિગેરેનો વિસ્તાર કરવો નહિ, કારણકે નૃત્ય ગીત અને વાદ્યનો વિસ્તાર કરવાથી સહૃદય પ્રેક્ષકો કંટાળી જાય છે તેમજ નાટક ભજવનાર પાત્રો પણ કંટાળી જાય છે અને કંટાળેલા માણસોને પછીથી નાટકમાં રસ બરાબર સ્પષ્ટ ન સમજાતાં આનંદ આવતો નથી

એ પ્રમાણે ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર, શુદ્ધ અથવા ચિત્ર પૂર્વરંગ કર્યા પછી પરિપાર્શ્વકોસહિત સૂત્રધાર રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય અને તે સ્થાનકે સૂત્રધાર સરખા ગુણ અને આકારવાળો સ્થાપક નટ પ્રવેશ કરે, તે તમામ અવયવો સુંદર રાખી વૈષ્ણવ સ્થાનથી રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરી સૂત્રધાર પ્રમાણે ગતિ કરે.

સ્થાપકના પ્રવેશમાં નાટયને અનુસરનારી મધ્યલય યુકત ત્ર્યસ્ર અથવા ચતુરસ્ર ધ્રુવા કરવી તથા વિવિધ તાલ અને લયવાળાં સુંદર વાકયોવડે દેવ અને બ્રાહ્મણોની સ્તુતિ કરનારી અન્તરચારી કરવી.

એ પ્રમાણે શ્રોતાજનોને ખુશી કરી કવિનું નામ કીર્તન કરવું, પછી નાટકને પ્રસિદ્ધ કરનારી પ્રસ્તાવના કરવી.

દિવ્યપુરૂષના નાટકમાં દિવ્યરૂપ થઇને અને મનુષ્યના નાટકમાં મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને વિવિધ પ્રકારના ઉપક્ષેપથી નાટકનો ઉપક્ષેપ કરવો.

પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થયા બાદ સ્થાપક નટ રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય.

આ પ્રમાણે અવંતી, પાંચાલ, દક્ષિણ, આન્ધ્ર અને માગધદેશના પુરૂષોએ ઉપર કહેલ બે પ્રકારનો પૂર્વરંગ કરવો.

મહાત્મા ભરત લખે છે કે–જે પુરૂષ આ રીતે વિધિથી પૂર્વરંગ કરે તેને કાંઈ પણ અશુભ બાધ કરતું નથી અને અંતે તે સ્વર્ગમાં જાય છે, જે માણસ વિધિનો ત્યાગ કરી મરજી પ્રમાણે નાટક ભજવે છે તેનો વિનાશ થાય છે અને તેઓ અંતે પશુયોનિમાં જન્મે છે; વળી વિધિથી પ્રયોગ કરનારને કોઈ વખત વાયુએ પ્રેરાયેલો અગ્નિ નાટ્યગૃહને બાળતો નથી અને મરજી મુજબ કરનારને અગ્નિથી ભય રહે છે.

अभिनय.

આમાં अभि ઉપસર્ગ છે અને णीञ् પ્રાપણાર્થ ધાતુ છે તેને अच् પ્રત્યય લાગવાથી "**અભિનય**" એ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

अभि પૂર્વક णीञ् ધાતુનો અર્થ "મુખ્યાર્થના નિર્ણયમાં પ્રયોગને લઈ જનાર" એવો થાય છે અને શાખા અંગ તથા ઉપાંગોના અભિનયો પ્રયોગવડે નાનાપ્રકારના અર્થોને પ્રકટ કરે છે માટે તેને "**અભિનય**" કહે છે, તે અભિનયો નાટ્યના ભાવોને પ્રકટ કરે છે, આખું નાટ્યશાસ્ત્ર અભિનયમાંજ રહ્યું છે, તેના ચાર પ્રકાર છે.

૧ આંગિક, ૨ વાચિક, ૩ આહાર્ય, ૪ સાત્વિક.

सात्विकाभिनय.

ભાવો સહિત રસોને સાત્વિકાભિયનય કહે છે. એ અભિનય છેલ્લો હોવા છતાં દરેક અભિનયોમાં ઉપયુક્ત હોવાથી તેને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

रस.

વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારીભાવના સંયોગથી રસની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જેમ નાનાપ્રકારના શાકોમાં વિવિધ મસાલાના સંયોગથી રસોત્પત્તિ

થાય છે, જેમ સાકર, દાડિમ, સુગંધદારવાળો, ગુલાબ તથા નારંગીના સંયોગથી શરબત વિગેરે રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ નાનાપ્રકારના ભાવો (વિભાવાદિ) ની સાથે મળેલા સ્થાયીભાવો રસપણું પામે છે.

રસ નામ શાથી પડયું? આસ્વાદન કરાય છે માટે. મધુરાદિ રસોની પેઠે શૃંગારાદિ રસોનું આસ્વાદન શી રીતે ઘટી શકે? જેમ વિવિધ મસાલાથી સ્વાદિષ્ટ કરેલ અનાજને જમનાર પુરૂષ રસનું આસ્વાદન કરી આનંદ પામે છે, તેમજ વાણી અંગ અને સત્વયુક્ત વિવિધપ્રકારના ભાવ અને અભિનયવડે પ્રકટ કરેલ સ્થાયીભાવનું આસ્વાદન કરનાર બુદ્ધિમાન પ્રેક્ષકો પણ ખુશી થાય છે, માટે આ શાસ્ત્રમાં શૃંગારાદિકને રસ કહેલ છે.

જેમ સ્વાદ જાણનારા ચતુર પુરૂષો ઘણા મસાલાદાર અનાજનું પ્રીતિપુર્વક આસ્વાદન કરે છે, તેમજ પંડિત પ્રેક્ષકો ભાવ અને અભિનયયુક્ત સ્થાયીભાવોનું મનથી આસ્વાદન કરે છે, માટે તે રસ.

અહીં રસોથી ભાવોની ઉત્પત્તિ છે કે ભાવોથી રસોની ઉત્પત્તિ છે? રસોવડે ભાવોની ઉત્પત્તિ નહીં, કારણકે ભાવો વિવિધ અભિનયયુક્ત રસોને પ્રકટ કરે છે, કોઇ પણ રસ ભાવ વિનાનો હોતો નથી, તેમ ભાવ પણ રસ વિનાનો હોતો નથી; પરંતુ તે બન્નેની પરસ્પર કરેલી સિદ્ધિ અભિનયમાં હોય છે.

જેમ શાક અને મશાલો પરસ્પર સ્વાદ આપી અન્નને સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે, તેમ ભાવો અને રસો પરસ્પર ઉપકારક બને છે.

જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષથી પુષ્પ અને ફળ થાય છે તેમ સર્વ રસો મૂળ છે અને તેનાથી ભાવો પ્રકટ થાય છે.

રસોની ઉત્પત્તિભૂત મૂળ ચાર રસો છે. શૃંગાર, રૌદ્ર, વીર અને બિભત્સ. તેમાં શૃંગારથી હાસ્ય, રૌદ્રથી કરૂણ, વીરથી અદ્‌ભુત અને બિભત્સથી ભયાનક ઉત્પન્ન થાય છે. શૃંગારનું અનુકરણ તે હાસ્ય, રૌદ્રનું કર્મ તે કરૂણ, વીરનું કર્મ તે અદ્‌ભુત અને બિભત્સનું દર્શન તે ભયાનક.

રસતરંગિણીકાર ભાનુકવિ રસનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

“ વિભાવ અનુભાવ સાત્વિકભાવ અને સંચારીભાવોએ નિકટમાં લઇ

જણાતો પરિપૂર્ણ સ્થાયીભાવ તે રસ," અથવા "ભાવ વિભાવ અનુભાવ અને સંચારીભાવોથી જે ઠેકાણે મન વિશ્રાન્તિ પામે તે રસ," અથવા "જાગ્રત એવી સ્થાયીભાવની વાસના તે રસ" તેને પ્રબોધ કરનારા વિભાવ અનુભાવ અને સંચારીભાવ છે; જુવાન સ્ત્રી પુરૂષના પ્રથમ અનુરાગમાં પૂર્વાનુભાવ હોતો નથી માટે ત્યાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવશે એમ માનવું નહિ, કારણ કે ત્યાં પણ જન્માંતરીય અનુભાવ રહેલો છે. તે રસ બે પ્રકારનો છે. એક લૌકિક અને બીજો અલૌકિક, લૌકિકસન્નિકર્ષથી લૌકિક અને અલૌકિક સન્નિકર્ષથી. અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન થાય છે. લૌકિક સન્નિકર્ષ છ પ્રકારનો છે અને તે વિષયગત છે, અલૌકિક સન્નિકર્ષ જ્ઞાન. પૂર્વજન્મમાં તે તે વિષયો અનુભવિત હોય અને આ જન્મમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવિત ન હોય તો પ્રાક્તન સંસ્કારદ્વારાએ જ્ઞાનજ એની ખાત્રી છે, અલૌકિક રસ ત્રણ પ્રકારનો છે. સ્વાપ્નિક, માનોરથિક અને ઔપનયિક તેમાં ઔપનયિક રસ કાવ્યસબંધી પદ પદાર્થના ચમત્કારમાં થાય છે, અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધવાળા પુરૂષને પણ કવિના કાવ્યથી રસનો ઉદ્રેક જોવામાં આવે છે; નાટયમાં પણ ઔપનયિક રસ થાય છે પરંતુ બન્નેનું આનંદરૂપપણું છે.

માનોરથિક રસ કયાંઇ પ્રસિદ્ધ જોવામાં આવતો નથી એમ કેટલાએકનું કહેવું છે, પણ—

"મનહર."

[1]ગિરિની ગુફાઓ માંહિ વ્હાલ ધરી વસનારા,
ધન્ય પુરૂષોના [2]અંક વિશ્વે વખણાય છે.
જે પરે નિઃશંક બની બેઠેલાં [3]વિહંગ તેનાં,
આનંદનાં અશ્રુજલ પીને તૃપ્ત થાય છે.
પરંતુ મનોરથથી રચેલા મહેલ અને,
[4]વાપીતટક્રીડાવન આદિ ચિત્ત ચ્હાય છે.
માત્ર [5]કેલિકૌતુકના સેવનમાં સુખ માની,
આયુષ અમારૂં કોણુ જાણે કયહાં જાય છે.

૧. પર્વત, ૨. ખોળા ગોદ, ૩. પક્ષી, ૪. વાવ, ૫, રતિક્રીડા.

ઇત્યાદિકમાં માનોરથિક શૃંગાર સાંભળવામાં આવે છે.

"શાસ્ત્રમાં મુખ્ય રસ ત્રણ પ્રકારનો ગણેલ છે, અને રસ વિના સુખની ઉત્પત્તિ થતી નથી."

શૃંગારરસનો વર્ણ શ્યામ, હાસ્યનો ધોળો, કરૂણનો કપોત, રૌદ્રનો રાતો, વીરનો ગૌર, ભયાનકનો કાળો, બિભત્સનો નીલ અને અદ્દભુત રસનો વર્ણ પીળો છે.

શૃંગાર રસના દેવ વિષ્ણુ, હાસ્યના પ્રમથ, રૌદ્રના રૂદ્ર, કરૂણના યમ, બિભત્સના મહાકાળ, ભયાનકના કામ, વીરના મહેન્દ્ર અને અદ્દભુતના દેવ બ્રહ્મા છે.

અન્ય તમામ સાહિત્યગ્રન્થોમાં કરૂણના દેવ વરૂણ અને ભયાનકના દેવ યમને માનેલ છે.

શૃંગાર.

શૃંગાર રતિ (પ્રીતિ)રૂપ સ્થાયી ભાવમાંથી પ્રકટ થાય છે, તેનો વેષ ઉજ્વળ છે, આ લોકમાં જે કાંઇ પવિત્ર ઉજ્વળ તથા દર્શનીય છે તે શૃંગાર સાથે સરખાવાય છે, તેમજ જે કોઇ ઉજ્વળ વેષવાળો હોય, તે શૃંગારવાળો છે, એમ કહેવાય છે.

જેમ પુરૂષોનાં નામ કોઇ આપ્તપુરૂષના ઉપદેશથી ગોત્ર કુળ અને આચારની અનુકૂળતા પ્રમાણે પડે છે તેમ આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવતા રસો ભાવો તથા અર્થોનાં નામો પ્રાચીન મુનિરૂપ આપ્તના ઉપદેશથી તે તે રસાદિકનાં આચરણ પ્રમાણે પડેલાં છે.

એ પ્રમાણે આચારસિદ્ધ રસ હૃદયને પ્રિય તથા ઉજ્વળ વેષવાળો હોવાથી "શૃંગાર" કહેવાય છે. એ શૃંગારનું ઉત્તમ અવસ્થાવાળાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને કારણ છે, તેનાં બે અધિષ્ઠાન છે. ૧ સંભોગ અને ૨ વિપ્રલંભ. તેમાં સંભોગ-શૃંગાર વસંત વિગેરે ઋતુ, પુષ્પ, સુગન્ધિ, અનુલેપન, અલંકાર, ઇચ્છિત

મનુષ્ય ઈષ્ટવિષય, ઉત્તમ સ્થાન, બગીચામાં ફરવું, શ્રવણ, ક્રીડા તથા લીલા વિગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય નેત્રચાતુરી, ભ્રૂક્ષેપ, કટાક્ષ, સંચારી લલિત, સુંદર અંગહાર અને મધુર વાકયોરૂપ અનુભાવોથી બતાવવો; સંચારીભાવ તો આલસ્ય અને અત્યંત નિદ્રા વિનાના બીજા તમામ રસતરંગિણિકાર લખે છે કે—

"જુવાન સ્ત્રી પુરૂષનો પરસ્પર પરિપૂર્ણ પ્રમોદ અથવા પરિપૂર્ણ રતિભાવ તે શૃંગાર," સ્ત્રીપુરૂષના જોટામાંથી એકને પ્રમોદ કે રતિનું અધિકપણું કે ન્યૂનપણું હોય અથવા નજ હોય તો ત્યાં પરિપૂર્ણ રતિનો અભાવ હોવાથી રસાભાસ થાય છે.

કોઈ શંકા કરે કે વાત્સલ્ય, લૌલ્ય, ભક્તિ અને કાર્પણ્ય એઓને રસ શા માટે ન કહેવા ? કારણકે તેમાં પણ આર્દ્રતા, અભિલાષ, શ્રદ્ધા અને સ્પૃહા સ્થાયીભાવરૂપે રહેલા છે આ શંકા અસંભવિત છે કારણકે વાત્સલ્ય આદિ સંચારીભાવાત્મક છે. ત્યારે કયા રસના તે સંચારીભાવ થાય છે?

વાત્સલ્યમાં કરૂણા, લૌલ્યમાં હાસ્ય, ભક્તિમાં શાન્ત અને કાર્પણ્યમાં પણ હાસ્યરસજ થાય છે જ્યારે વાત્સલ્ય આદિમાં પરનું કલ્પના કરવાપણું છે, અને તેઓની કરૂણા આદિ રસોમાં સંચારીપણે આવશ્યકતા છે, તો પછી ધર્મીની કલ્પના કરવા કરતાં ધર્મની કલ્પના કરવી એ લાઘવ છે, તો સંચારિણી રતિ જ ભલે હોય, કરૂણરસે કરી શું વિશેષ છે? આ શંકા પણ વ્યર્થ છે કારણ કે રતિથી શોક થયો પરંતુ શોકના કારણપણામાં રતિ નષ્ટ થાય છે, અર્થાત્ રતિ હોતી નથી. ત્યારે રતિને કયા રસનું સંચારીપણું છે? શૃંગાર, હાસ્ય, રૌદ્ર અને વીરરસનું સંચારીપણું નથી, કેમકે તે રતિમાં યુવાન સ્ત્રીપુરૂષની પરસ્પર પ્રીતિ, હાસ, ક્રોધ અને આનંદનો અભાવ છે, અથવા તે બિભત્સરસની પણ સંચારિણી નથી, કારણકે તેમાં જુગુપ્સા હોતી નથી, તેમ અદ્‌ભુત રસની પણ સંચારિણી નથી કારણ કે તે સ્થાને તેમાં વિસ્મય ટકી શકતો નથી માટે કરૂણામાં શોકનું સ્થાયીપણું છે, જેથી શોક સ્થાયીભાવવાળો કરૂણા નામનો રસજ જુદો પડી જાય છે. ત્યારે હાસ્યરસમાં સંચારિણી રતિજ હોય તો હાસ્યનું શું પ્રયોજન છે? એમ નથી, ત્યાં પણ રતિ કોની સંચા-

રિણી છે એ વિચારવા જેવું છે, કારણકે કરૂણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક અને બિભત્સરસનો ત્યાં અવકાશજ નથી, અદ્દ્ભુતરસનો પણ અવકાશ નથી કેમકે તેનો વિસ્મય સ્થાયીભાવ ત્યાં ટકી શકતો નથી, શૃંગારરસ પણ ત્યાં આવી શકતો નથી કેમકે તેના રતિ સ્થાયીભાવનો પણ તેમાં અભાવ છે, પરંતુ રતિ સાથે હાસ્યનું સાંકર્ય છે. જો રતિ અને હાસ્યના અસંકીર્ણ સ્થલનો અભાવ છે તો પછી પૃથક્પણું કેમ થાય? એમ ન માનવું, કારણકે આ સ્થાને હેતુના અસાધારણપણાને લઇ સ્થાયીપણું પણ અસાધારણ છે, જેમ રતિનું સાંકર્ય છે, છતાં સ્થાયી શોકથી અસાધારણ કારણને લીધે કરૂણારસ ભેદ પામે છે, તેમ રતિનું સાંકર્ય છતાં સ્થાયી હાસથી અસાધારણ કારણને લીધે હાસ્યરસ ભેદ પામે છે, એવીજ રીતે શાન્ત રસમાં પણ સમજવું. વાત્સલ્ય આદિમાં પણ આર્દ્રતા વિગેરે અસાધારણ કારણ છે જ માટે તેઓને પણ સત્વાપત્તિ થાય એમ ન સમજવું, કારણ કે આર્દ્રતાદિનું પણ રતિપણું છે, અને એ રતિનું ત્યાં અસાધારણપણું હોવાથી શૃંગાર રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્સાહ અને ક્રોધ એ બન્ને રસમાં છે,માટે વીર અથવા રૌદ્ર એ બેમાંથી એકજ રસ થાય તો એનું શું પ્રયોજન છે? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે—સ્થાયીભાવના ભેદથી રસનો ભેદ થાય છે, બન્નેના સ્થાયીભાવ જુદા છે, ઉત્સાહની વાસના વીરરસમાં છે, તે રૌદ્રમાં નથી, અને ક્રોધની વાસના રૌદ્રમાં છે, તે વીરમાં નથી.

શૃંગાર બે પ્રકારનો છે. એક સંભોગ અને બીજો વિપ્રલંભ, તેમાં દર્શન, સ્પર્શ અને ભાષણ વિગેરેથી અન્યોન્ય અનુભવેલું સુખ અથવા પરસ્પર સંયોગથી ઉપજતો આનંદ તે સંભોગ શૃંગાર. સંભોગ એટલે બાહેરની ઇન્દ્રિઓનો સંબંધ જેમકે.

" છપ્પય "

થયો [1]રમાને [2]સ્તોભ, વિષ્ણુને વિલોકવાથી ;
વદવાનાં પ્રિય વચન, એ ન બોલી શકી આથી ;
પોતાના સ્તનપરે, રહ્યો 'તો જે કર રાજી ;
તે ત્યાં સજ્જડ બન્યો, [3]અમિત [4]સુખ માને સાજી ;

૧. લક્ષ્મી, ૨. વિહ્વળપણું, ૩. અમાપ, ૪. શોભા,

પણ તેને તે સમય જે, અંગે કંપ થયો અતિ;
[5]નીવી છોડવામાંહિ તે, ગણે [6]સુહૃદ સમ [7]શ્રીપતિ.

(અથવા).

[8]નિદ્રિત નયનોવાળું, [9]વદન રાધાનું જયારે;
ઉંચું કરી [10]કુચસ્પર્શ, કરે છે શ્રીહરી, ત્યારે;
શિથિલ બની સરી જતાં, વસ્ત્રને લીધે જેનાં;
શોભી રહ્યાં સુખકાર, ત્રિવલિ ને નાભિ મજેનાં;
એવી રાધિકાની કંઇક, ઘેરાએલી દ્રષ્ટિએ;
કર્યો ચિરંજીવ કામને, અનુપમ અમૃત વૃષ્ટિએ. ”

(અથવા)

“ स्त्रग्धरा.”

કાલિન્દીને[1] કિનારે, શીતળ [2]સમીરને, [3]કુજનાં છે [4]અગાર;
ત્યાં [5]શ્યામાશ્યામ સંગે, નવિન નિત કરે, વ્હાલધારી વિહાર;
આવે પ્રસ્વેદ અંગે, ભૅવર [6]ધનુ સમી, [7]રમ્ય રોમાંચ થાય;
છોડી અન્યોન્ય શંકા, હસિહસિ કહિ ના, અંક શોભે સદાય.
શ્યામા કાને સુણીને, વિપરીત રતિની, વિનતિ શ્યામ કેરી;
લજ્જાથી આપ લે છે, હસિ મુખ મરડી, ઘૂંઘટે સદ્ય ઘેરી;
વામાની દૃષ્ટિ વાંકી, કવિજન ન શકે, વિશ્વમાંહે વખાણી;
ચાલે છે ચોકડી શું, [8]મદન મહીપની, એમ જોતાં જણાણી.

અહીં સમીરકુંજ ઉદ્દીપન, પુલકસ્વેદ સાત્વિક, ફરી ના કહેવી, ક્રોધ બતાવવો તથા હસવું વિગેરે હૃદય પ્રેમ પ્રકાશક અનુભાવ, આલિંગનમાં એકમેક થવું એ રતિ સ્થાયી, ઘૂંઘટથી મુખ ઢાંકવું એ લજ્જા સંચારી અને નાયક નાયિકા આલંબન વિભાવ.

---

૫ નાડી, ૬. મિત્ર, ૭. કૃષ્ણ, ૮. નિદ્રાયુક્ત, ૯. મુખ, ૧૦. સ્તન,

૧. યમુના, ૨. પવન, ૩. લતામંડપ, ૪. ઘર, ૫. રાધાકૃષ્ણ, ૬. ધનુપ, ૭. સુંદર, ૮. કામદેવ,

સુખકારક ઈચ્છિત પદાર્થની સાથે દરેક ઋતુના ભોગો અને પુષ્પાદિકનું સેવન કરનાર પ્રમદાયુક્ત પુરૂષને "શૃંગાર" એમ કહે છે.

ઋતુ, પુષ્પ, અલંકાર, પ્રિયજન, ગાંધર્વ કાવ્યસેવા તેમજ બગીચામાં ફરવાથી અને મોજશોખથી શૃંગારની ઉત્પત્તિ છે; એ શૃંગારના અભિનયો નેત્ર અને મુખની પ્રસન્નતા, હાસ્ય, મધુરવચન, ધૈર્ય, હર્ષ તથા સુંદર અંગચેષ્ટાઓ વડે બતાવવા.

વિપ્રલંભ—(વિયોગથી થએલ શૃંગાર) વૈરાગ્ય, ગ્લાનિ, શંકા, ઈર્ષા, શ્રમ, ચિન્તા, ઉત્સાહ, નિદ્રા, સ્વપ્ન, વિબ્બોક, વ્યાધિ, ઉન્માદ, અપસ્માર, જડતા અને મરણ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રતિથી ઉત્પન્ન થનાર શૃંગારરસના ભાવો કરૂણને આશ્રય કરનારા કેમ હોય? પ્રથમ કહેવાઇ ગયું કે સંભોગ અને વિપ્રલંભ એ બેથી શૃંગાર થાય છે, કરૂણ તો શાપ, કલેશ, પતન, ઈષ્ટજનવિભવનાશ, ઈષ્ટજનવધ તથા તેનું બંધન વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તો નિરપેક્ષ ભાવ છે, અને ક્ષુદ્ર ચિન્તાથી થએલ તથા વિપ્રલંભે કરેલો કરૂણ સાપેક્ષભાવ છે, એ પ્રમાણે કરૂણ અને વિપ્રલંભ ભિન્ન ભિન્ન છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે " જુવાન સ્ત્રીપુરૂષની મુદિત થયેલી પાંચ ઇન્દ્રિયોના સબંધનો અભાવ અથવા અભીષ્ટની અપ્રાપ્તિ તે વિપ્રલંભ." પરસ્પર માનરૂપી વિપ્રલંભમાં પણ આની વ્યાપ્તિ થાય છે એમ ન માનવું, કેમકે ત્યાં મુદિત પંચેન્દ્રિય સબંધના અભાવરૂપ એક વિશેષ અભાવ પણ છે, તે વખતે જુવાન સ્ત્રીપુરૂષની ઇન્દ્રિઓનું મુદિતપણું હોતું નથી; જે સ્ત્રી પ્રિય તરફ અભિસાર કરે છે તે વિપ્રયુક્તા થાય એમ કોઇ કહે તો તે ખરૂં છે, તે વિપ્રયુક્તા તો થાયજ, પણ થોડીવારમાંજ પ્રિયદર્શનની આશાને અનુસરતા પ્રમોદને લીધે અશ્રુપાતાદિ વિરહધર્મનો ત્યાં અસંભવ છે, તે વિપ્રલંભ દેશાન્તર ગમન ગુરૂની આજ્ઞા, અભિલાષા, ઈર્ષ્યા, શાપ,સમય, દૈવયોગ અને વિદ્રવ ઇત્યાદિથી થાય છે, જેમકે—

"શાર્દૂલવિક્રીડિત."

તીખો શીર સમીર તીર સરખો, વીંધે મને વેગથી;
જોવા યુક્તિ ભરેલ આ [1]ઉપવનો, સામર્થ્ય હુંમાં નથી;
ચારે કોર નિહાળી નિર્મળ અતિ, આ ચન્દ્રની ચાંદની;
ચોંકે ચિત્ત અપાર ધીર તજીને, બેભાન જેવું બની.
પત્રો ચંદન ચોકીએ કમળનાં, કોડે બિછાવી કરી;
લોટું તોય ઉરે ન શાન્તિ ઉપજે, ભ્રાન્તિ રહી છે ભરી;
જો મારી મુઠીમાંહિ હોત જગ જે, ભાવે રહ્યા છે ઝખી;
તો આ ક્રૂર વિયોગ શું કરત એ, સાચું કહી દે સખી?

દેશાન્તર ગમનથી—

"છપ્પય."

[2]વલ્લભ જવા વિદેશ, થાય છે તત્પર જ્યારે;
[3]કૃશતા વ્યાપી ગઈ, તરૂણીના તનમાં ત્યારે;
કર કંકણ ગયું નિકળી, ધૈર્ય પણ જતું રહે છે;
ગળી ગયો મદ વળી, નેત્રથી અશ્રુ વહે છે;
સખેદ બની " શિવ શિવ " કહે, કંપે ઇચ્છે જીવ જવા;
[4]ચલિત [5]કિંકિણી [6]રવમિશે, લાગી વૈન્યસ્મૃતિ થવા.

પ્રયાણ કરતી વખતે અપશુકનના નિવારણ સારૂ મંગળસ્મરણ કરવું એવો આચાર છે, મંગળસ્મરણમાં વૈન્ય આદિનું સ્મરણ કરાય છે જેમકે

" वैन्यं पृथुं हैहयमर्जुनं च, शाकुन्तलेयं भरतं नलं च। रामंचयो वैस्मरति प्रयाणे, तस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्च॥ **વેનરાજાના પુત્ર પૃથુ, હૈહયકુળમાં થયેલા સહસ્રાર્જુન, શકુન્તલાના પુત્ર ભરત, નળ અને રામચન્દ્ર એટલાનું જે માણસ પ્રયાણ સમયે સ્મરણ કરે તે માણસને અર્થની સિદ્ધિ થાય અને કુશળતાથી પાછો ઘેર આવે,**

---

૧ બગીચાઓ. ૨. સ્વામી–પતિ, ૩. દુર્બળતા, ૪. ચલાયમાન, ૫. કટિમેખલા–કંદોરો, ૬. શબ્દ,

બીજું ઉદાહરણ.

" મનહર."

કમલ સમાન નેત્રવાળી કોઇ કામિનીએ,
પોતાની સખીની એક પ્રાર્થના સ્વીકારીને.
તુરતમાં ગાવાતણો [1]સ્વયં સમારંભ કર્યો,
કોઇ પણ રીતે વીણા અંક માંહિ ધારીને.
ત્યારે કાંઈ વિરહથી જેની અતિ [2]અભિનવ,
[3]અંગવલ્લી ક્ષીણ થઈ ગઈ એવી નારીને.
વીણા ગણી વારવાર મૂર્છનાઓ સ્પર્શ કરે,
વ્હાલી સખીઓને ઉરે વિસ્મય વધારીને.

ગુરૂની આજ્ઞાથી—

"હરિગીત."

ભાસ્વાન આમ્રતરૂ,મદન ગુરૂ,ભ્રમર તમથી રહ્યા ભળી;
છે શુદ્ધ ચંદન મંદ વા, વૈશાખ દોષાકર વળી;
અંગાર નવપલ્લવ, વિબુધ પિક, સર્વ ક્રૂર ગ્રહો છતાં;
ગુરૂવચનથી પતિ જાઓ, પણ નથિ કાંઈ કેમ વિચારતાં.

આમ્રવૃક્ષ ભાસ્વાન અર્થાત્ તેજસ્વી બીજા અર્થમાં સૂર્ય, મદન (કામદેવ) ગુરૂ અર્થાત્ મહાન બીજા અર્થમાં બૃહસ્પતિ,ભ્રમર તમ અર્થાત્ અન્ધકાર બીજા અર્થમાં રાહુ, વાયુ મંદ બીજા અર્થમાં શનિ, ચંદન શુદ્ધ બીજા અર્થમાં શુક્ર, વૈશાખ માસ દોષાકર અર્થાત્ દોષના સમુહરૂપ બીજા અર્થમાં ચન્દ્ર, નવિન-પલ્લવ અગ્નિનો અંગારો બીજા અર્થમાં મંગલ અને કોયલ વિબુધ અર્થાત્ પંડિત બીજા અર્થમાં બુધ નામનો ગ્રહ.

અભિલાષથી—

---

૧. પોતાનીમેળે, ૨. સુંદર, ૩. વલ્લરી—લતા,

"હરિગીત."

કોઈ સમયપર આપણે ઘર તરફ મુખડું રાખતાં,
કોઈ સમય કરી ડોક વાંકી નજર [1]પથપર નાંખતાં;
વાયુથી વસ્ત્ર સરી જતાં તો પણ જરી નહિ જાણતાં,
કરી મિશ બિરાજી એક સ્થલ ઉપર મહા સુખ માણતાં.
કોઈ વખત કરતાં [2]અટન પથ આપણે ભૂલી જતાં,
કોઈ સમય [3]ત્રુટિતાક્ષરે ભાષણ [4]ઉભય કરતાં હતાં;
કોઈ વખત આડી નજર અન્યોન્ય ઉપર નાખીએ,
એવું થશે ક્યારે હવે એ આશ ઉરમાં રાખીએ.

ઈર્ષાથી—

"હરિગીત."

પ્રાણેશનું મન પ્રેમરૂપી [5]સ્વર્ણમાંથી ઉપજ્યું,
ચિત્ત આમ્ર, દૃષ્ટિ કમલ, જીવન બંધુ [6]જીવ [7]સુમન સૃજ્યું;
વિધિએ [8]ગ્રથિત એ સર્વ આશારૂપ સૂત્ર મહીં [9]લસે,
તજ કોપ નહિ તો ત્રુટતાં તે સકલ વિખરાઈ જશે.

શાપથી—

"ગીતિ."

દેખ્યા વિણ [10]મ્હારાને, ચાલ્યો જા, જો હોય જવાનો તું;
નહિતર પ્રિયા વિરહના, તાપ શાપથી દગ્ધ થવાનો તું.

સમયથી—

"માલિની."

પ્રિય વિરહ છતાંએ, જીવવું જાણી બાકી;

---

૧. માર્ગ, ૨. ફરવું, ૩. ભાંગ્યા ત્રુટયા અક્ષરોથી, ૪. બન્ને, ૫. સોનું–સુવર્ણ, ૬. બપૌરીયાનું વૃક્ષ, ૭. પુષ્પ, ૮. ગુથેલ, ૯. શોભે, ૧૦. સ્ત્રી.

પરમ શરમ કેરી, વ્યાધિથી ચક્રવાકી;
[1]વિધુર મનથી [2]વ્હાણે, [3]વક્રને [4]વક્ર રાખી;
[5]અદ્રઢ ઉભી કરે છે, નાથની નિત્ય ઝાંખી.

દૈવથી—

"ગીતિ."

જો યુવાન [6]દંપતિને, હોય જીવતાં છતાં વિરહ ભ્રાત!
વિરહ છતાં જીવે તો, અનુકૂળ સુજને એદ્રય દ્રષ્ટાન્ત.

વિદ્વરથી—

"સવૈયા—એકત્રીશા."

કેલિભુવન ને મણિમન્દિર વળિ તેમજ લંકાનગરીમાં,
થઇ પ્રજ્વલિત અગ્નિ પામ્યો શાન્તપણા કેરી સીમા;
આમતેમ આ પ્રયાણ કરતાં યુવાન દંપતિને દુઃખધામ,
વિયોગથી વ્યાપેલો [7]વહ્નિ નથી પામતો હજી વિરામ.

હાસ્ય.

હાસ્યનો સ્થાયીભાવ હાસ (હસવું) છે, તે હાસ્ય બીજાકોઇનો બેડોળ ચહેરો અથવા અલંકાર, નિર્લજતા, ચંચળતા, કપટ, અસત્ય બોલવું વિકૃત અંગ બતાવવું તથા દોષ કહેવો વિગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય પોતાનાં હોઠ, નાક, ગાલ વિગેરે ફરકાવવા, ડોળા ફુલાવવા તથા ખેંચવા, મુખ રાતું કરવું તથા પડખાં થોભવાં વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો; આકાર છુપાવવો, આળસ, તંદ્રા, નિદ્રા અને સ્વપ્ન વિગેરે આ રસના સંચારી ભાવોછે.

હાસ્યના બે પ્રકાર છે. ૧. આત્મસ્થ, ૨.પરસ્થ, તેમાં પોતે હસે તે આત્મસ્થ અને બીજાને હસાવે તે પરસ્થ.

---

૧. વિહ્વળ, ૨. પ્રભાતે, ૩. મુખ, ૪. વાંકું, ૫. અસ્થિર, ૬. સ્ત્રીપુરૂષ, ૭. અગ્નિ,

અવળાં ઘરેણું પહેરવાથી, વિકૃત આચાર, વિકૃત નામ અને વિકૃત વેશ પહેરવાથી તેમજ વિકૃત અંગથી પોતે હસે ત્યારે હાસ્ય જાણી લેવો.

આ હાસ્ય સ્ત્રીઓ અને નીચ મનુષ્યોમાં બહુધા દેખાય છે, તેના છ ભેદ છે. ૧. સ્મિત, ૨. હસિત, ૩. વિહસિત, ૪. ઉપહસિત, ૫. અપહસિત, ૬. અતિહસિત.

સ્મિત—ગાલ કાંઈક હસે, કટાક્ષો સહજ શોભાયુક્ત થાય, હસતાં દાંત બિલકુલ દેખાય નહિં તે. આ ઉત્તમ પ્રકૃતિમાંજ હોય છે.

હસિત—મુખ અને નેત્ર પ્રફુલ્લિત થાય,ગાલ ફુલે તેમજ દાંત કાંઇક જણાય તે.

વિહસીત—જેમાં નેત્ર અને ગાલ ખેંચાય, શબ્દ થાય પરંતુ તે સુંદર જણાય, યોગ્ય સમયે હાસ્ય થયું હોય અને તેમાં મુખ લાલ થઇ જાય તે.

ઉપહસિત—જેમાં નાસિકા ફુલે, દૃષ્ટિ વાંકી થઈ જાય તેમજ ખભા તથા માથું ઘણું કંપવા માંડે તે.

અપહસિત—જે સમય વિના હસાય અને હસતાં નેત્રમાં અશ્રુ આવી જાય તેમજ ખભા તથા માથું ઘણું કંપવા લાગે તે.

અતિહસિત—નેત્રમાં અશ્રુ આવે તથા સોજી જાય તેમજ સ્વર લાંબો અને જાડો નીકળે તથા હાથથી પડખાં પકડવાં પડે તે.

નાટકમાં હાસ્યનાં જે સ્થાનો જે કાર્યપરત્વે આવે તે ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમપ્રકૃતિમાં યથાયોગ્ય યોજવાં.

આત્મસ્થ (સ્વનિષ્ઠ) અને પરસ્થ (પરનિષ્ઠ) એમ બે પ્રકારે ઉત્તમાદિ ત્રણ પ્રકૃતિમાં રહેનાર હાસરૂપ સ્થાયીભાવને “ હાસ્ય” કહે છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે–હાસનો પરિપોષ તે હાસ્ય. એ હાસ્ય બે પ્રકારનો છે, એક સ્વનિષ્ઠ અને બીજો પરનિષ્ઠ, તે બન્ને પણ ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ એવા ભેદથી છ છ પ્રકારના થાય છે અર્થાત્ હાસ્યના કુલ બાર ભેદ છે.

૧ ઉત્તમને સ્વનિષ્ઠ સ્મિત, ૨. ઉત્તમને સ્વનિષ્ઠ હસિત, ૩.ઉત્તમને પરનિષ્ઠ સ્મિત, ૪. ઉત્તમને પરનિષ્ઠ હસિત, ૫. મધ્યમને સ્વનિષ્ઠ વિહસિત, ૬. મધ્યમને સ્વનિષ્ઠ ઉપહસિત, ૭. મધ્યમને પરનિષ્ઠ વિહસિત, ૮. મધ્યમને પરનિષ્ઠ ઉપહસિત, ૯. અધમને સ્વનિષ્ઠ અપહસિત, ૧૦. અધમને સ્વનિષ્ઠ અતિહસિત,૧૧.અધમને પરનિષ્ઠ અપહસિત,૧૨.અધમને પરનિષ્ઠ અતિહસિત,

ઉત્તમને કાંઇક કપોલ વિકસિત થાય, દાંત ન દેખાય તથા કટાક્ષથી સુંદર રીતે જોઇ રહે તે "**સ્મિત**" અને જેમાં કપોલ ફુલે તથા દાંત કાંઇક દેખાય તે "**હસિત**"

મધ્યમને સમયોચિત ઉત્તમ અવાજ સાથે મુખ આકુંચિત થઈ જાય તથા મુખમાં લાલાશ આવે તે "**વિહસિત**" અને નસકોરાં ફુલે, કુટિલતાથી જુએ, ગ્રીવા સંકોચાય તથા અવાજ સ્ફુટ સંભળાય તે "**ઉપહસિત**"

અધમને ઉદ્ધત, અશ્રુવાળું, મસ્તક કંપાવે તથા અવાજ સ્ફુટ સંભળાવે તે "**અપહસિત**" અને અતિ ઉદ્ધત, બહુ અશ્રુ આવે, અતિ સ્ફુટ અવાજ થાય, પાસે બેસેલા માણસને આલિંગન થઇ જાય તથા તાલીઓ વગાડે તે "**અતિહસિત**"

હાસ્યનું સામાન્ય લક્ષણ—

"માલિની."

ચતુર પ્રભુની કોઇ, દાસીએ સ્નેહરૂપ;
ધૃતિથી ધવલ[1] ધાર્યું, રાધિકાનું સ્વરૂપ;
અવર સખી કહેવા, કૃષ્ણને દોડી જાયે;
હરિ! ગ્રહણ કર્યું છે, માન શ્રી રાધિકાએ.
પ્રભુજી પગ પડીને, ભૂલ લે છે સ્વીકારી;
તુરત[2] કુસુમમાલા, પ્યારી દે છે ઉતારી;
હરિ કર ધરી કંઠે વ્હાલથી જાય[3] વારી;
હસિ હસિ નિરખે છે, નેહથી સર્વ નારી.

---

૧. ઉજ્વળ-ધોળું, ૨. પુષ્પ, ૩. ઓળધોળ,

અહીં દાસીએ રાધિકાનું રૂપ ધર્યું એ આલંબન, પ્રીતમનું પગે પડવું તથા રાધિકા બનેલી દાસીએ પુષ્પમાલા ઉતારી આપવી એ ચેષ્ટાવિષય ઉદ્દીપન, હસવું અનુભાવ એથી હાસ્યસ્થાયી અને દાસી પોતાની આકૃતિ છુપાવી રાધિકા બની એ અવહિત્થ હર્ષ સંચારી

સ્વનિષ્ઠ સ્મિત.—

"છપ્પય."

[1]વિધિ [2]નિજ લેખણ તણી, શોધ કરવાને સારૂ;
દૃષ્ટિ કરતા આમ તેમ, કયાં ગયા ન વારૂ ?
રાખેલી હતી એજ, [3]લલિત લેખણ નિજ કાને ;
મળી આવી, પણ વ્યર્થ ; પડી મ્હેનત પોતાને ;
તે સમયે અતિ શરમથી,[4]કલિત વદન નીચું કરી;
સ્મિત કરવા લાગ્યા વિધિ, નિજકૃતિને ધ્યાને ધરી.

સ્વનિષ્ઠ હસિત—

"હરિગીત."

આકાશના અંકુર સમું ઉજ્વળ અતિ ગગને ગયું,
નિજ [5]દંષ્ટ્ર અગ્ર નિહાળીને જે હાસ્ય નટવરને થયું;
તે [6]ફેનકેશ [7]સ્તબકસરખું ભ્રાન્તિ અમ ઉરમાં ભરે,
દેખાય છે પ્રતિબિમ્બરૂપે શું હજી સુધી સાગરે ?

પરનિષ્ઠ સ્મિત હસિત—

"રોળાવૃત્ત."

[8]શિશુ [9]વયના [10]ષડ્‌વદન, [11]અમ્બિકા આગળ ખેલે ;
સુવર્ણ સરખું [12]પર્ણ, [13]નન્દીના મુખમાં મેલે ;
વળિ [14]વાસુકીને નયન, પ્રેમથી [15]અંજન પૂરે ;
એ નિહાળી સ્મિત હસિત, થાય [16]ઉમિયાને [17]ઉરે.

---

૧. બ્રહ્મા, ૨. પોતાની, ૩. સુંદર, ૪. મનોહર—સુંદર, ૫. દાઢ, ૬. ફીણ, ૭ ગુચ્છો, ૮. બાલ, ૯.અવસ્થા,૧૦. શંકરના પુત્ર કાર્તિકેય,૧૧. પાર્વતી, ૧૨. પાન, ૧૩.શંકરનું વાહન, ૧૪. વાસુકી નામનો નાગ, ૧૫. આંજણુ—કાજળ, ૧૬. પાર્વતી, ૧૭. હૃદયમાં,

પરનિષ્ઠ વિહસિત—

"મંદાક્રાન્તા."

કોઈ ગોપે, [1]રજનિસમયે, શાહીને તેલ જાણી;
કીધો તેથી, વદન કમલે, લેપ આનંદ આણી;
જોઇ મૂર્તિ, તરૂણી [2]ગણુ એ, ગોપ કેરી પ્રભાત;
અશ્રુ લાવી, અધીર સ્વથી, કાઢવા લાગી દાંત.

પરનિષ્ઠ ઉપહસિત—

"અનુષ્ટુપ્."

"**यो निरोधो मया लब्धः,**" કહ્યું એ કોઇ પંડિતે;
તટસ્થે સાંભળી તેનો, જાણ્યો અર્થ જુદી રીતે.
જેથી એ જનને જોરે, [3]નાસા ફૂલિ જતાં સુધી;
એ સમે હસવું આવ્યું, સર્વ નષ્ટ થઇ સુધી.

પંડિતના મનમાં તો "યો નિરોધો મયા લબ્ધઃ" અર્થાત્ "જે મેં આગ્રહ કર્યો" એવોજ આશય હતો પરંતુ તટસ્થના મનમાં અન્ય તર્ક આવતાં તેને ઉપહસિત થયું.

પરનિષ્ઠ અપહસિત—

"રોળાવૃત."

કેલિ ક્રીડા સમે, આવ્યું નિજ કંઠે જોઈ;
[4]યજ્ઞસૂત્ર સ્વામીનું, કંઠથી કાઢતી કોઇ;
[5]દ્વિજાંગનાને દેખી, [6]દીર્ઘ શ્વાસો ભરનારી;
[7]તાર સ્વરથી તુર્ત, લાગી હસવા [8]સુરનારી.

---

૧ રાત્રી. ૨ સમૂહ. ૩ નાસિકા, નાક. ૪ જનોઇ, ઉપવીત. ૫ બ્રાહ્મણની સ્ત્રી, ૬ લાંબા. ૭ અતિદીર્ઘ. ૮ દેવાંગના.

પરનિષ્ઠ અતિહસિત—

"મનહર."

કોઇ એક તસ્કર મહેશ તણા મંદિરમાં,
[1]યામિનીએ હામ ધરી ચોરી કરવા ગયો.
ત્રિશૂલ ને ખપ્પર ત્યાં ચોર્યાં બાદ ચોખા ગણી,
બીજ ધતુરાના ખાઇ હૃદયે ખુશી થયો.
ઘેનમાં ઘેરાઇ દોડે, પડે, ખૂબ ઠેસું ખાઇ,
ભાન ભુલી ભાઇબંધ કેફથી કુદી રહ્યો.
નિરખી એ [2]શીશપુષ્પ ખરે એમ ખડખડ,
હાસ્યનો પ્રવાહ સુર વેશ્યા સમુહે વહ્યો.

करुण.

કરૂણનો સ્થાયીભાવ શોક છે, અને તે શોક, શાપ, કલેશ, પતન, સ્નેહીનો વિયોગ, વૈભવનો નાશ, સ્નેહીઓનો નાશ અથવા બંધન, એકાએક ભાગવું વાગવું, ઇષ્ટજનનો નાશ જોવો અથવા કઠોર અને ઉદ્વેગ પમાડનાર અપ્રિય શબ્દો સાંભળવા, તેમજ સ્પર્શ તથા સંયોગાદિ વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેનો અભિનય આંસુ પાડવાં, વિલાપ કરવો, મુખનું સુકાવું, ચહેરો ફિકો પડી જવો, ગાત્ર શિથિલ થવાં, નિઃશાસા નાંખવા, શ્વાસયુક્ત રૂદન, મોહ થવો, શરીરને પ્રયાસ થવો, સ્મૃતિનો નાશ થવો તથા વાગવું વિગેરે અનુભવોથી બતાવવો.

વૈરાગ્ય, ગ્લાનિ, ચિન્તા, ઉત્સાહ, મોહ, થાક, ખેદ, દિનતા, વ્યાધિ, જડતા, ઉન્માદ, વાઇ આવવી, આલસ્ય, મરણ, સ્તંભ, કંપ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુ અને સ્વરભેદ વિગેરે આ રસના સંચારી ભાવો છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—શોકનો પરિપોષ તે કરૂણ. આશા વિચ્છેદ

---

૧. રાત્રી, ૨. મસ્તક ઉપર રહેલાં પુષ્પ, ૩.

થતાં સર્વ ઇન્દ્રિઓને જે કલમ થાય તે શોક વિપ્રલંભમાં તેના અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણકે તેમાં યષ્ટ પ્રિયની આશા રહેલી છે, તે આશાને વિચ્છેદ થાય તો વિપ્રલંભને પણ કરૂણજ સમજવો; શોક એટલે દુઃખ તેના બે ભેદ છે, એક સ્વનિષ્ઠ અને બીજો પરનિષ્ઠ. તેમાં પોતાને થયેલ શાપ, બંધન, કલેશ અને અનિષ્ટ ઇત્યાદિ વિભાવે કરી સ્વનિષ્ઠ તથા પરને થયેલા ઇષ્ટનાશ, શાપ, બંધન અને કલેશ ઇત્યાદિ દર્શનાત્મક વિભાવોથી પરનિષ્ઠ સમજવો.

કરૂણનું સામાન્ય લક્ષણ—

"પુષ્પિતાગ્રા."

હરિ! કરી [1]અરિસંગ યુદ્ધ આપે,
[2]પ્રલય કર્યો [3]પ્રતિપક્ષનો પ્રતાપે;
વનવન અરિનાર દુઃખ દાખે,
[4]વ્યથિત [5]વિભુષણ વસ્ત્ર તોડી નાંખે.
નિજ નિજ પતિના ગુણો જપે છે,
અધીર ઉદાસી બની [6]તને તપે છે;
રૂદન કરી ખણે [7]ધરા નખેથી,
તજી સુધી જાય પડી મહા દુઃખેથી.

અહીં સ્ત્રીઓના પતિ આલંબન, એના ગુણ જપવા એ ઉદ્દીપન, નખથી ભુમિ ખોદવી તેમજ રૂદન કરવું એ અનુભાવ, મહા દુઃખથી પડી જવું એ મુર્છા સંચારી, વસ્ત્રાભરણ તોડી નાંખવા એ નિર્વેદ સંચારી અને શોક સ્થાયી.

સ્વનિષ્ઠ કરૂણ—

"હરિગીત."

હે કંથ! [8]શર [9]કોદંડને જો આપનાં આપે કર્યાં,
તો તે તમારા દેહ સાથેભસ્મ બની [10]સહ સંચર્યાં;

૧. શત્રુ, ૨. નાશ, ૩. સામો પક્ષ-દુસ્મન, ૪. પીડિત, ૫. અલંકાર, ૬. શરીરે, ૭. પૃથ્વી, ૮. બાણ, ૯. ધનુષ, ૧૦. સાથે.

જીવું હજી આ જગતમાં જેથી તમારી છું ન હું.
એ વાત સિદ્ધ થઈ હવે એથી વધારે શું કહું?

પરનિષ્ઠ કરૂણ—

"છપ્પા."

જતા એક પછી એક, [1]અટવીમાં ગાય ઉઘાડે;
નયન થકી નિશિ દિવસ, પાણી અશ્રુનાં પાડે;
[2]મૃદિત [3]કમલમાલિકા, તુલ્ય દુર્બળ તન ધારી;
રામચન્દ્રને જોઇ, દિવસ દુઃખ પામે ભારી;
રવિના તેજ રૂપી સદા, તીવ્ર પાપ હૃદયે ધરે;
રજની પણ તારા રૂપી, અશ્રુ બિન્દુ ધારણ કરે.

રૌદ્ર.

રૌદ્રનોસ્થાયીભાવ ક્રોધ છે, સંગ્રામ તેનું કારણ છે અને તે રાક્ષસ, દાનવ કે મનુષ્યમાં રહે છે, તેમજ ક્રોધ, અસહનતા, તિરસ્કાર, ખોટું વચન કહેવું, મારવું, કઠોર વચન કહેવું, અભિદ્રોહ અને મત્સર વિગેરે વિભાવોથી તે ઉત્પન્ન થાય છે; તેનાં કર્મો મારવું, ચીરવું, દાબવું, કાપવું, હથિઆર લઈ લેવાં, શસ્ત્ર પ્રહાર કરવો તથા લોહી કાઢવું વિગેરે છે; તેનો અભિનય રાતાં નેત્ર, ભ્રકુટી ચઢાવવી, દાંત તથા હોઠ દાબવા, ગાલ ધ્રુજાવવા તથા પોંચા દાબવા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો; સંમોહ, ઉત્સાહ, આવેગ, ક્રોધ, ચપળતા, ઉગ્રતા, સ્વેદ તથા કંપ વિગેરે તેના સંચારી અને સાત્વિક ભાવ જાણવા.

રાક્ષસો અને દાનવોનો રૌદ્ર છે, એમ કહ્યું ત્યારે શું બીજાઓમાં એ નથી? બીજાઓનો પણ રૌદ્ર છે. પરંતુ તેનો મુખ્ય અધિકાર રાક્ષસ અને દાનવોમાંજ છે, કારણકે તેઓ સ્વભાવથીજ રૌદ્ર (ક્રૂર) છે. બહુ હાથવાળા, બહુ મુખવાળા, મોટા, વાંકા, પીળા કેશવાળા, રાતા અને બહાર નીકળતા

૧. જંગલ,૨. કરમાઇ ગયેલ. ૩. કમળની માળા,

ગોળ ડોળાવાળા તેમજ ભયંકર અને કાળા સ્વરૂપવાળા હોય છે, વળી તે રાક્ષસોનું સ્વાભાવિક ચેષ્ટિત, ભાષા અને શરીરનો ચહેરો આરંભમાંજ રૌદ્ર હોય છે, એ રાક્ષસો શૃંગારને તો બહુધા બળાત્કારે સેવે છે, તેઓને અનુસરનારા જે પુરૂષો હોય તેમનો પણ સંગ્રામ અને પ્રહારવડે ઉત્પન્ન થતો રૌદ્ર માનવો.

યુદ્ધ, પ્રહાર, પાડવું, વિકૃતિ, કાપવું, ચીરવું તથા સંગ્રામને માટે સંભ્રમાદિક કર્મોથી રૌદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય વિવિધ હથિઆર ફેંકવા તથા માથું, ધડ અને હસ્ત આદિનું કંપાવવું વિગેરે ભાવોથી બતાવવો.

એ પ્રમાણે રૌદ્રમાં વાણી અને શરીરની ચેષ્ટાઓ રૌદ્ર હોય છે, શસ્ત્રોનો માર મોટે ભાગે આવે છે, તેમજ તમામ ક્રિયાઓ ભયંકર હોય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પપૂરિર્ણ ક્રોધ તે રૌદ્ર અથવા સર્વ ઈન્દ્રિઓનું ઔદ્ધત્ય તે રૌદ્ર. જેમકે—

"મનહર."

ચક્રની જરૂર પડે તો શું નથી સૂર્ય તેમ,
પાશ કાજ કાઢું [૧]ઉગેશ ધરા ધોઇને.
કામ શું ન આવે દંત [૨]કરીન્દ્રના [૩]કુંત સાટે?
શું છે કામ વજ્રનું હજારો ગિરિ હોઇને.
અન્ય આયુધોથી શું? પ્રચંડ બાહુ દંડવડે,
દુષ્ટ દુરયોધનને ભેદી પીઉં લોહીને.
પ્રલયના વન્હિ જેવો પ્રબલ પ્રકોપ જેનો,
એવો હું [૪]વૃકોદર ન હોઉં વશ કોઇને.

અથવા

૧. ઉરગ સર્પ તેનો ઇશ સ્વામી અર્થાત્ શેષનાગ. ૨. મ્હોટો હાથી, ૩. કુંત નામનું આયુધ હથિઆર, ૪. ભીમસેન.

"મનહર."

ક્રીડાના [1]ઉતંગ [2]તુરંગોના પદનખે કરી,
ખોદાઇ ગયા અનેક સુખકર [3]સાનુમાન.
ઉડેલ એ ઉપરથી રજ તણી ડમરીએ,
છાયું અતિ અન્ધકારે જોતાં સઘળું [4]જહાન.
સર્પ તણી દીર્ઘતાને [5]દુઃસહ ગણી તે સાથ,
[6]સ્પર્ધાળુ [7]મતંગતણા પદ ભારથી મહાન.
[8]વલિત ને વ્યગ્ર ઉંચા શેષનાગની ફણોના,
રત્નની પ્રભાએ અમો કરીએ પ્રકાશમાન.

મશ્થલા.

"શાર્દુલવિક્રીડિત."

સોનાનો મૃગ [9]છદ્મરૂપ નિરખી, સૂની [10]કુટી જાણીને,
કંપાવી અધરોષ્ઠ રામ ઉચર્યાં, વૈર્યે ભરી વાણીને,
શોચી સદ્ય કહે અરિનગરને, બાળી દઉં આગથી,
સીતાની [11]સુધ મેળવું શ્રમ સહી, લક્ષાવધિ લાગથી.
ભારે આ ફરકે ભુજા ધનુષને, એથી ઉઠાવીશ હું;
ધારીને [12]અસિ, [13]વાહિની રૂધિરની, વેગે વહાવીશ હું,
લંકા સાગરમાં ડુબાવી [14]ધરણી, આખી ધ્રુજાવીશ હું,
છેદી રાવણ શીશ હાર [15]હરને, ચાહે ચઢાવીશ હું.

આહીં સૂની પર્ણકુટી ઉદ્દીપન, શોચથી સીતાની શંકા એ સંચારી, અરિનું નગર બાળી દઉં એ ક્રોધ સ્થાયી, અસિધારણ કરવો એ અનુભાવ, અધર કંપ સાત્વિક, ભુજાનું ફરકવું અનુભાવ અને રાવણ આલંબન.

---

૧ ઉન્નત. ૨ અશ્વ—ઘોડા. ૩ પર્વત. ૪ દુનિયા—જગત ૫ અસહ્ય ૬ સ્પર્ધાવાળા. ૭ હાથી ૮ વળેલ. ૯ કપટ. ૧૦ પર્ણકુટી. ૧૧ પત્તો ખબર. ૧૨ તરવાર. ૧૩ નદી. ૧૪ પૃથ્વી, ૧૫ શંકર.

વીર.

વીર ઉત્તમપ્રકૃત્તિમાંજ રહે છે, તેનો સ્થાયીભાવ ઉત્સાહ છે; તે ઉત્સાહ સાવધપણું; નિશ્ચય, નીતિ, વિનય, બળ, પરાક્રમ, શક્તિ, પ્રતાપ,અને પ્રભાવ આદિ વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય સ્થિરતા, શૌર્ય, દાન અને ડહાપણ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

ધૈર્ય, માન, ગર્વ, આવેગ, ઉગ્રતા, અસહનતા, સ્મૃતિ અને રોમાંચ વિગેરે તેના સાત્વિકભાવ જાણવા.

ઉત્સાહ, નિશ્ચય, આનંદ, અવિસ્મય, મોહનો અભાવ, વિગેરે વિવિધ અર્થોથી વીરની ઉત્પત્તિ છે.

સ્થિરતા, ધૈર્ય પરાક્રમ, ગર્વ, ઉત્સાહ, શક્તિ, પ્રભાવ. અને આક્ષેપ કરનારાં વાક્યોથી વીર બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પરિપૂર્ણ ઉત્સાહ અથવા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રહર્ષ તે વીર, તેના ત્રણ ભેદ ભેદ છે–૧–યુદ્ધવીર–૨–દાનવીર–૩–દયાવીર.

યુદ્ધવીરમાં પ્રતાપના અધ્યવસાયથી, દાનવીરમાં દાનના સામર્થ્યથી અને દયાવીરમાં આર્દ્રતા વિગેરેથી ઉત્સાહ થાય છે.

યુદ્ધવીર—

"છપ્પય"

આવ્યો રણમેદાનમાંહિ [1]દશઆનન જ્યારે ;
ત્યારે વિસ્મિત થયા, ભ્રાત લક્ષ્મણજી ભારે ;
શોચ કરે સુગ્રીવ, ચપલ બની [2]કપિવર નિરખે ;
કિંતુ [3]પીન [4]પુલકોથી, જેહના કપોલ ફરકે ;
એવા શ્રી [5]રઘુનન્દને, સરસ [6]સાન્દ્ર આનંદભર ;
સ્થાપી [7]સાલસ દૃષ્ટિને, દઢ પોતાના ધનુષપર.

(અથવા)

૧ દશમુખ–રાવણ–૨–હનુમાનજી–૩–જાડા–૪–પુલક–રોમાંચ–૫–રામચંદ્ર–૬–ગાઢ ૭–આળસ વાળી.

"શાર્દૂલવિક્રીડિત."

સંગે શૂર લઇ ઉમંગ ધરીને, રંગે લડાઇ કરે;
એ હાથે અભિમાન [1]વીશ ભુજનું, શ્રીરામ હેતે હરે;
રોમાંચે તનડું, મુખામ્બુજ વળી, સ્વેદે છવાયું અતિ;
શત્રુ વાંકી વળેલ જોઇ ભ્રકુટી, ધારી શકે ના ધૃતિ.
કીર્તિ શ્રી રઘુવંશ કેરી વદતા, બન્દી સરીખા બની;
દેવો રંગ જુએ રણાંગણરૂપી, રેલી નદી [3]રક્તની;
જોઇ યોગિનીઓ તણાતી હૃદયે, [4]દુર્ગા વિચારો કરે;
ક્યારે નાથ પધારશે ઘર, તરી આ [5]આપગા તુંબડે.

આહીં રામ રાવણ આલંબન વિભાવ, ઉમંગ ઉત્સાહ સ્થાયી, પુલક સ્વેદ સાત્વિક, વાંકી વળેલ ભ્રકુટી અનુભાવ, દેવોએ કરેલાં વખાણ અને રક્તવાળી રણભૂમી ઉદ્દીપન તથા તુંબડે તરી ક્યારે અથવા શી રીતે પતિ ઘેર આવશે એ શંકા સંચારી.

(અથવા)

"મનહર."

મારા ભુજદંડનો પ્રવાહ છે પ્રચંડ મહા,
હાજર છતાં હું કોણ આવે [6]કપિદલમાં.
ફરકતાં અંગ મારાં ફૂલે ગદા ગ્રહવાને,
જેની ચોટ થાય છે અસહ્ય જલસ્થલમાં.
મારી વક્ર ભ્રકુટી જરાક જ્યાં ચઢે છે ત્યાં તો,
ધરણી પાતાલ સુધી ધ્રુજે છે સહલમાં.
હું છું હનુમાન અરે [7]અજ્ઞ [8]અસુરેશ તને,
લંકાપુર બાળીને પછાડી નાંખું પલમાં.

આંહી રાવણ આલંબન, તેની અજાણતા ગુણ ચેષ્ટા વિષય ઉદ્દીપન,

---

૧ વીશભુજ—રાવણ. ૨ મુખરૂપી અંબુજ—કમળ. ૩ લોહી. ૪ પાર્વતી. ૫ નદી ૬ વાનરનું દલ—સૈન્ય. ૭ જ્ઞાનરહિત. ૮ રાવણ.

અંગનું ફુલવું, ફરકવું અનુભાવ, ભ્રકુટી ચઢતાં પૃથ્વીનું પાતાલ પર્યંત ધ્રુજવું એ ઉગ્રતા સંચારી, ફરી લંકાને બાળી તને પલમાં પછાડી નાંખું એ ઉત્સાહ સ્થાયી તેની વૃદ્ધિથી વીરરસ થયો, યુદ્ધના પ્રકરણથી યુદ્ધવીર.

દાનવીર—

"મનહર."

અભ્યાગત બની આવ્યું દ્વિજકુલદ્વાર તેને,
ખાવામાંહિ ખાંડ સાટે રખે મિષ્ટ સિન્ધુ દે.
મીઠા માટે રખે સિન્ધુ લવણનો આપી દિએ,
રખે દુધ સાટે ક્ષીરસાગર ચડે રૂદે !
થશે મને દુર્નિવાર [1]વારિધિનો વિરહ એ,
ભયથી બનેલી દીન વર્ષે અશ્રુ [2]અમ્બુદે.
[3]સુરસરી જેના ચરણોને છોડી શકે નહિ,
એવા દ્વિજ દેહ ધારી [4]રામને નમું [5]મુદે.

[અથવા]

"મનહર."

આવે કોઇ આશા ધરી દીનજન મારેદ્વાર.
તુર્ત તેનાં મંદિર સુવર્ણથી મઢાવું હું.
રાતદિન દાન દઉં કર્ણથી કરોડગણાં,
લાખોતણી લક્ષ્મી એક પલમાં લુંટાવું હું.
પન્ના પુખરાજ હેમ હીરા ગ્રહી બેઉ હાથે,
અર્થીઓના ગણમાં ઉમંગથી ઉડાવું હું.
કોઇ કવિરાજ આવી માગે મુજ મસ્તક તો,
આપી એજ વેળા એનું હૃદય રિઝાવું હું.

અહીં આશાને ધારણ કરનાર દીનજન આદિ આલંબન, કર્ણનું દાન

---

૧ સમુદ્ર. ૨ અંબુદ-મેઘ. ૩ દેવનદી-ગંગા. ૪ પરશુરામ. ૫ મુદ-હર્ષ.

ઉદ્દીપન, લાખોતણી લક્ષ્મી એકપલમાં લુંટાવું એ ગર્વ સંચારી; વચનથી ભાવ માલુમ પડ્યો. વચન અનુભાવ છેજ, આ રીતે વીરરસ, દાનના પ્રકરણથી દાનવીર.

દયાવીર—

"દોહરો."

દયાબીજ હરિનયન; રવિ, તેના અંકુર તુલ્ય ;
રામ અને લક્ષ્મણ થયા, પલ્લવ એથી અમૂલ્ય.

(અથવા)

"મનહર."

જાણે જન જન્મથીજ દીનનો દયાલ મને,
વ્યથિત વિહંગને બચાવું દુઃખબાજથી.
દુઃખીઓના દીન શબ્દ સાંભળીને દૂર છતાં,
દોડી દુઃખ ટાળું એનાં એકજ અવાજથી.
જો હું ખરો રામચન્દ્ર [1]દશરથનંદ હોઉં,
તો તો ટેક મારી નહિ તોડું કોઈ કાજથી.
અરે [2]ગજરાજ ! ધર ધીર તુજ માટે વીર,
આજ [3]અસુ અરપી ઉગારૂં ગ્રાહરાજથી.

અહીં ગજરાજ દુઃખી આલંબન, તેને ગ્રાહનો ડર એ ઉદ્દીપન, શબ્દ સાંભળી દૂર છતાં દોડયો આવું એ ઉત્સાહસ્થાયી અને હર્ષ સંચારી, વચનથી ભાવ જણાઈ આવે છે, એ સર્વની વૃદ્ધિથી વીરરસ દયાના પ્રકરણથી દયાવીર.

કેટલાએક સાહિત્યકારો વીરરસનો ચોથો ભેદ ધર્મવીર માને છે જેમકે—

"છપ્પય."

આજે સ્વામિ ! અકાળ, મરણ પામ્યો સુત મારો;
દિઓ બાળવા દેવ ! થાય છે પુત્ર તમારો;

૧ દશરથના નંદ—પુત્ર. ૨ હાથીઓમાં ગજતુલ્ય. ૩ પ્રાણ.

¹ કર દીધા વિણુ કામ, કદી નહિં સરશે તારૂં;
હરિશ્ચન્દ્ર મુજ નામ, કલંકિત નહિં થનારૂં;
સ્વામી કેરૂં સ્વપ્નમાં, નિમકહરામ નહીં કરૂં;
સિધાવ અહિંઆથી સતી ! ધ્યાન અરજ તુજ નહિ ધરૂં.

આહીં રાણી આલંબન, ધર્મરીતિ ઉદ્દીપન, ધૈર્યસંચારી, માલિકના કાર્યનો ઉત્સાહ સ્થાયી, વચનથી ભાવ સ્પષ્ટ જણાય છે; એ રીતે વીરરસ થયો, ધર્મના પ્રતિપાદનથી ધર્મવીર—

ભયાનક.

ભયાનકનો સ્થાયીભાવ ભય છે. તે ભયાનક શબ્દ સાંભળવો, કોઈ પણ બીહામણા પ્રાણીનું દર્શન થવું, શિયાળ અથવા ઘુઅડનો ત્રાસ થવો, ઉદ્વેગ, નિર્જન વનમાં જવું, કોઇ સ્વજનનો વધ અથવા બંધન દર્શન, શ્રવણ અથવા કથનરૂપ વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો અભિનય કંપતા હાથ પગ અને નયન, ચપલતા, મુખનું વૈવર્ણ્ય અને સાદનું ફાટી જવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

સ્તંભ, સ્વેદ, ગદ્દગદ્દ કંઠ, રોમાંચ, કંપ, સ્વરભંગ, મુખનો રંગ ફરી જવો, શંકા, મોહ, દીનતા, આવેગ, ચપળતા, ત્રાસ, વાઈ અથવા મૂર્છા આવવી અને મરણ વિગેરે તેના સાત્વિક તથા સંચારી ભાવો છે.

વિકૃત શબ્દ સાંભળવો, ભયાનક પ્રાણી જોવું, સંગ્રામ, અરણ્યમાં અથવા શૂન્ય ઘરમાં રહેવું, ગુરૂ તથા રાજાનો અપરાધ થવો વિગેરે વિભાવોથી ભયાનક જાણવો.

શરીર મુખ અને દ્રષ્ટિના વિવિધ વિકારો, સાથળ સજ્જડ થવા, ચોતરફ જોવું, ઉદ્વેગ, મુખ સુકાવું, છાતી ધડકવી અને રૂવાડાં ઉભાં થવાં વિગેરે ભાવોથી તે રસ બતાવવો અને તેમાં ભય જેવો સ્વાભાવિક હોય તેવોજ કોઇ

૧—મહેસુલ. ઇંગ્લીશમાં "ટેક્સ"

કાર્યથી ઉત્પન્ન કરવો; ભયાનક હમેશાં હાથ પગનો કંપારો, શરીરનું સંકોચાવું તથા સજ્જડ થવું, છાતી ધ્રૂજવી, હોઠ, તાળવું અને કંઠ સુકાવો વિગેરે ભાવોથી બતાવવો.

રસ તરંગિણીકાર લખે છે કે—ભયનો પરિપોષ અથવા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિક્ષોભ તે ભયાનક, તે સ્વનિષ્ઠ અને પરનિષ્ઠ એમ બે પ્રકારનો છે.

भयानकनुं सामान्य लक्षण.

ઝુલણા.

અર્ધ[1] નર અર્ધ [2] હરિ રૂપ નરસિંહ ધરી,
[3] તર્જના ગર્જનાથી કરે છે;
દેખી સુર અસુરના સમૂહ કંપે અતિ,
[4] આનને સ્વેદ ધારા ધરે છે;
સર્વ છુપવા ચહે પણ જગો ના જડે,
વીંચતા નયન દીલમાં ડરે છે;
દોડી ગભરાઇ હા હા કરે હામ તજી,
ઘૂમિ ઘૂમિ પૃથ્વી માથે પડે છે.

આહીં નૃસિંહજી આલંબન, ગર્જના યુક્ત તર્જના ઇત્યાદિ ચેષ્ટાવિષય ઉદ્દીપન, સુર અને અસુરના સમૂહનું કંપવું તેમજ સ્વેદ વહન કરવો એ સંચારી તથા સાત્વિક, નયન વીંચવાં એ અનુભાવ, છુપવાની ઇચ્છા એ ભય સ્થાયીભાવ તેમજ સંચારી અને ગભરાવું તેમજ ઘૂમીને ભૂમી ઉપર પડવું એ મૂર્છા સંચારી; આ સર્વથી ભય વ્યંગ્ય થવાથી સ્થાયીની પુષ્ટિ થઇ જેથી સુર અસુરને ભયાનક રસ થયો.

અપરાધમાં આવવાથી થતો સ્વનિષ્ઠ ભયાનક—

" મનહર "

મટુકી મહીની લુંટી આપે ગોપ અંગનાની,
જાણી ગયાં માત તાત, લાખ વ્હેમ લાવે છે.

૧ મનુષ્ય. ૨ સિંહ. ૩ તિરસ્કાર. ૪ આનન, મુખ

શિક્ષા મળવાની શંકા ધરી શરીરમાંહે,
જ્વરનો પ્રકાશ બાલકૃષ્ણજી જણાવે છે.
રચતા રોમાંચ અને બીડતા નયન બેઉ,
સીસી કરી અવયવો સઘળા કંપાવે છે.
જ્યારે પડી સાંજ અને વ્યાપ્યો અતિ અંધકાર,
ત્યારે ઘનશ્યામ નિજ ઘરભણી આવે છે.

પરનિષ્ઠ ભયાનક—

"મનહર"

કોઇવાર ડૂબે ગંગજલના [1] તરંગમહીં,
રહે કોઈવાર [2] જટાજૂટમાં વિચરતો.
પડે કોઇવાર વિભુજીના નેત્ર વન્હિ વિષે,
કોઈવાર સર્પની ફણોમાં છુપી ફરતો.
[3]કુબ્જ બની વખતે વિભુના [4]કર્ણવિવરમાં,
પેસવાની ચાહ પૂર્ણ, ધીર તજી ધરતો.
એ રીતે મહાન [5]રિપુ રાહુનું નિહાળી મુખ,
શંકાશીલ બાલચન્દ્ર શું શું નથી કરતો ?

વિકૃતિવાળા અવાજથી થતા પરનિષ્ઠ ભયાનક.

"છપ્પય"

[6]ઘોર નાદ રાવણે, કર્યો દશ મુખથી જ્યારે;
કંપી ગયા સુર થયા, ચકિત [7]દિગદંતી ત્યારે;
આમ તેમ [8]રવિઅશ્વ, પુચ્છ ઉંચાં કરી દોડે;
ઉછળી [9]ઉદધિ અપાર, છેક મર્યાદા છોડે;

---

૧ મોજાં. ૨ જટાનો જૂટ-સમૂહ. ૩ કુબડો. ૪ કર્ણ-કાનરૂપી વિવ-ગુફા. ૫ ગંભીર. ૬ દિશાઓના, દંતી, હાથી, ૭ સૂર્યના ઘોડા. ૮ સમુદ્ર.

તેના [1]તરલ તરંગની, [2]ભ્રમી સેતુ ભાંગે રખે;
સુગ્રીવ એ શંકા થકી, કપિવર મુખ સન્મુખ [3]લખે.

બિભત્સ.

બિભત્સનો સ્થાયીભાવ જુગુપ્સા છે, અને તે અણગમતી હલકી અને અપ્રિય વસ્તુનું દર્શન તથા અનિષ્ટ વસ્તુનું શ્રવણ દર્શન તથા કીર્તન વિગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય સર્વ અંગનું સંકોચવું મુખ મચકોડવું, કાઢી નાંખવું, થુંકવું તથા ઉદ્વેગ પામવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અપસ્માર, આવેગ, મુર્છા, વ્યાધિ તથા મરણ વિગેરે તેના ભાવો છે.

અપ્રિય વસ્તુનું દર્શન, ખરાબ ગંધ, રસ અથવા સ્પર્શ તેમજ ઉદ્વેગ પમાડનાર વસ્તુઓથી બિભત્સની ઉત્પત્તિ છે.

રસ તરંગિણીકાર લખે છે કે—જુગુપ્સાનો પરિપોષ અથવા સર્વ ઇંદ્રિઓનો સંકોચ તે બિભત્સ, તે સ્વનિષ્ટ અને પરનિષ્ટ એમ બે પ્રકારનો છે.

બિભત્સનું સામાન્ય લક્ષણ—

"સવૈયા."

શૂન્ય [4]રણાંગણ રાત્રી વિષે, નિરખી [5]પ્રમથો અતિ નૃત્ય કરેછે,
હીન મહા ધનથી હરખે ત્યમ, સર્વ [6]સલોમ સહર્ષ ફરેછે;
પંગત બેઠી તહાં શિવ દૂતની, એ [7]પલના [8]ભૂરી [9]ગ્રાસ ભરેછે,
ખોપરીના ખુરમા ખુદઓર, રૂધિરતણી વળી ખીર ખરેછે.

આહીં રાત્રી અને શૂન્ય રણભુમી ઉદ્દીપન, નૃત્ય અનુભાવ, રોમાંચ સાત્વિક, હર્ષ સંચારી, શિવદુત આલંબન અને ગ્લાનિ સ્થાયી.

---

૧ ચપળ ૨ ભમરી. ૩ જુએ. ૪ રણભુમીરૂપી આગણું. ૫ શંકરના ગણ. ૬ રોમાંચવાળા. ૭ પળ, માંસ. ૮ ઘણા. ૯ કોળીઆ.

સ્વનિષ્ટ બિભત્સ—

છપ્પય.

[1]કાલિ કુંડલિનીએ, થૂથૂ કરી ધરી [2]કુતૂહલ;
હલાવેલ [3]વીચિએ, જણાએ જેમાં [4]નભ [5]ચલ,
વિચરણ કરતા [6]ઝીલ્લી[7]વૃન્દને ગ્રહતા બાંહે;
સ્પર્ધાવાળા શત્રુ, રૂધિર વાહિની પ્રવાહે,
લડાઈના ક્રોધે કરી, આકુળ વ્યાકુળ થાય છે;
[8]ભાર્ગવ પડતા લપટતા, ક્ષણમાં ચકરી ખાય છે.

પરનિષ્ટ બિભત્સ—

છપ્પય.

પ્રચંડ મુંડની માલ, સર્પના પુચ્છનું ચામર;
કરીન્દ્રના લઇ કર્ણ, છત્ર [9]વિરચ્યો શોભાભર;
[10]જઘન સ્થળ ગજ તણા, ગ્રહણ કરી મંડપ નાંખો;
નીરાજન વિધિ કાજ, અમિત આંતરડાં રાખો;
કુંડલિનીના પુત્રનો, નવ [12]પરિણય નિર્ધારવા;
વૃદ્ધ નારીઓ પ્રેતની, પ્રીતે લાગી પુકારવા.

અદ્‌ભુત.

અદ્‌ભુતનો સ્થાયી ભાવ વિસ્મય છે અને તે દિવ્ય વસ્તુનું દર્શન, ઇચ્છિત મનોરથની પ્રાપ્તિ, ઉત્તમ વન તથા દેવકુળાદિમાં જવું, ઘણુંજ માન પામવું: માયા, ઇન્દ્રજાળ તથા સંભાવના વિગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેનો અભિનય નેત્ર વિસ્તારવાં, અનિમેષ જોવું, રોમાંચ, અશ્રુ, સ્વેદ, હર્ષ,

૧. કાલિ અને કુંડલિની એ યોગિનીઓનાં નામ છે, ૨. આશ્ચર્ય, ૩. વીચિ-તરંગ, ૪. આકાશ, ૫. ચલાયમાન-હલતું, ૬. તમરાં, ૭. સમૂહ, ૮. પરશુરામ, ૯. બનાવો, ૧૦. સાથળ, ૧૧. પોંખવા માટે. ૧૨. વિવાહ-લગ્ન.

શાબાશી, વખાણ અને આંગળી ફેરવવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો. સ્તંભ, અશ્રુ, સ્વેદ, ગદ્‌ગદ્‌ કંઠ, રોમાંચ, આવેગ, સંભ્રમ, જડતા અને પ્રલાપ વિગેરે તેના સાત્વિક તથા સંચારી ભાવો છે.

અતિશય અર્થવાળું વાકય, ઉત્તમ કારીગરી, ઉત્તમ કર્મ તથા રૂપ વિગેરે અદ્‌ભુતમાં વિભાવરૂપ જાણવા, તેનો અભિનય કંપારો, ગદ્‌ગદ્‌ વચન તથા સ્વેદાદિક અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વિસ્મયની સારી સમૃદ્ધિ અથવા સર્વ ઇન્દ્રિયોનું તટસ્થપણું તે અદ્‌ભુત તે સ્વનિષ્ટ અને પરનિષ્ટ એમ બે પ્રકારનો છે.

અદ્‌ભુતનું સામાન્ય લક્ષણ—

મનહર.

મુખને [1]મયંક કેરી ઉપમા જો આપીએ તો,
દિવસે ન હોય એની કાન્તિ શાન્તિ કરણી.
કહે કોઇ [2]કોવિદ [3]દિવાકર સમાન [4]દ્યુતિ,
તોપણ નિશામાં અસ્ત પામે તેજ તરણી.
જે મુખ છે મુખ્ય યુવતીના મુખ મંડળમાં,
એ મુખ સમાન એ દિપાવે [7]વ્યોમ ધરણી.
જોઇ નથી એવી [8]જ્યોતિ, સુણી નથી [9]શ્રવણથી,
જેવી [10]રમણીય રાજે રાધા મનહરણી.

આહીં રાધાજીનું મુખ આલંબન, તેનો રાત્રી દિવસ પ્રકાશવાનો ગુણ ઉદ્દીપન, ફરી જે મુખ સમાન એજ છે એ અપૂર્વતા આલંબનું પોષણ કરે છે, જો મુખ ચંદ્ર હોય તો તેનો પ્રકાશ રાત્રીમાંજ રહે અને જો સૂર્ય હોય તો દિવસેજ પ્રકાશ કરે એ વિતર્ક સંચારી, ફરી આંખથી દેખી નથી અને કાનથી સાંભળી નથી એ વિસ્મય સ્થાયી.

---

૧. ચન્દ્રમા, ૨. વિદ્વાન, ૩. સૂર્ય, ૪. કાન્તિ, ૫. નિશા-રાત્રી, ૬. સૂર્ય, ૭. આકાશ, ૮. કાન્તિ-પ્રકાશ, ૯. શ્રવણ-કાન, ૧૦. મનોહર.

ગીતિ.

સ્વનિષ્ટ અદ્‌ભુત—

[1]જલધિ બાંધિ લીલાથી, [2]હેલાથી હણી રાવણ જેવાને;
આલિંગિત સીતાએ, રામ ધન્ય નિજ આત્માને માને.

પરનિષ્ટ અદ્‌ભુત—

"છપ્પય."

[3]જીર્ણ વસ્ત્ર સમ ત્યાગ, કલિત [4]વસુમતીનો કીધો;
ઉદધિને પણ એક, બિન્દુ ગણી બાંધી લીધો,
[5]અસુરપતિને [6]ઈષુથી, વૃદ્ધ હોલા સમ વીંધ્યો,
વીંટી સમ અરિદેશ, વિભીષણને કર દીધો,
એવું શ્રી [7]અવધેશનું, શ્રેષ્ઠ ચરિત્ર સુણી અને,
કયા પુરૂષનું કહી દિઓ, તન રોમાંચિત નહી બને ?

અતિશયોક્તિ, ભ્રમોક્તિ, ચિત્રોક્તિ અને વિરોધાભાસ ઇત્યાદિ અદ્‌ભુત રસજ છે.

અતિશયોક્તિ—

"ઘનાક્ષરી"

જલધિનો કલેશ તજી જેના દંષ્ટ્ર અગ્રપર,
જ્યારે વ્હાલ ધારીને કર્યો [8]વસુંધરાએ વાસ.
ત્યારે વ્યોમતારા હાર સરખા વિરાજે હૈયે,
તિલક સમાન લાગે [9]વારિધરનો વિકાશ.
ચન્દ્ર ક્રીડા દર્પણ ને અનુસરી પુષ્પસમ.
રાજે [10]કર્ણપૂર પેઠે [11]પ્રભાકરનો પ્રકાશ.

---

૧ સમુદ્ર, ૨ હેલા હાકલ, માત્ર, પડકારો. ૩. જૂનાં, ૪. પૃથ્વી, ૫. રાવણ, ૬. બાણ, ૭. રામચન્દ્ર, ૮. પૃથ્વી, ૯. મેઘ, ૧૦. કાનનું આભૂષણ, ૧૧. સૂર્ય,

એવા શ્રીવરાહ અવતારી શ્યામ સજ્જનોનુ
હિત કરવાને થાઓ તત્પર ધરી હુલાસ.

(અથવા)

"રોળાવૃત્ત."

નાગરવલ્લી તણા, પત્ર સમ અભિનવ આજે;
વરાહ વિભુના વદન, વિવરમાં વ્યોમ વિરાજે;
ચૂના સરખો ચન્દ્ર, સ્વર્ણ પર્વત સોપારી;
[1]વિભાકરે પણ [2]વિભા, [3]ખદિરસારની વિસ્તારી.

શ્રમોક્તિ—

"મનહર"

[4]તિગ્મ રૂચિ તણા તીવ્ર કિરણે તપી ગયેલ,
પોતાના કપોલ સિંચવાના શુભ નેમથી.
સુંઢ થકી સીંચી જ્યારે [5]સદ્ય જળનો સમુહ,
સાગરને શોષ્યો કાંઈ વિરહિત [6]ક્ષેમથી.
ત્યારે તેના પંકમાં પડેલ મન્દરાચલને,
નીરખી અમંદ કદ શાલૂકના વ્હેમથી.
[7]ગજમુખને થએલ દંત અગ્ર વ્યાપારનો,
લીલા રસ તમને પવીત્ર કરો પ્રેમથી.

(અથવા)—

હરિગીત.

અંતરતણા ક્રોધાગ્નિથી જાગૃત નૃહરિ ભગવાનના,
પ્રસરેલ શ્વાસોશ્વાસ પવને વૃન્દ મેઘ મહાનના;
ઉડી અને કુળ અચળ કેરા શિખર ઉપર જઇ પડ્યા.

---

૧. સૂર્ય, ૨. કાન્તિ, ૩. ખેરસાર—કાથો. ૪ સુર્ય. ૫ જલદી, ૬ કલ્યાણ. ૭ ગણુપતિ.

[1]કરિકુળની બુદ્ધિ થકી ત્યહાં દિગ્દંતીની નજરે ચડ્યા.
વનમાં વિચરતા મૃગ સમુહે કલિત કાળી કાન્તિથી,
એ [2]નિખિલ [3]જળધરને નિહાળ્યા [4]હરિત તૃણની ભ્રાન્તિથી;
કે છે કિરાતો સર્વ, છાયા ક્યાં થકી આવી અહીં,
વળી શ્યામ [5]વસન ગણી સકલ સુરનારીઓ નિરખી રહી.

(ચિત્રાંકિત)—

છપ્પય.

ગિરિ [6]મુક્તાવળી વમે, બન્યા [7]ષટ્પદ સ્થાવર;
કરે શરદનો [8]શશી, [9]વ્યજન વાયુની સ્પૃહા વર;
શિથિળપણું બંધને, કામનું ધનુષ ધરે છે;
ગાઢ [10]તિમિરમાં તુરત, સ્નેહથી શયન કરે છે;
એવા કાંઈક કૌતુકો, વિસ્તારી આ વિશ્વને;
મોહ જાળમાં જકડતા, કામ પ્રણામ કરૂં તને.

વિરોધાભાસ—

"ગીતિ."

દે [12]વિહાર દિન પ્રતિદિન,
વિભુ! આપના [13]વિહાર [14]માતુલને;
[15]કુંડલી આપ બનીને,
દૂર કરો છો શિદ આ [16]કાલિયને.

આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં સર્વ રસો આનંદરૂપ અદ્ભુત નામના અને પરાનિષ્ટજ છે.

---

૧ હાથીનું કુળ. ૨ સમગ્ર. ૪ મેઘ ૫ લીલું.૪ વસ્ત્ર. ૬ મુકતા મોતી તેની આવલિ, પંકિત. ૭ ભ્રમર. ૮ ચંદ્રમા. ૯ વીજણો, પંખો. ૧૦ અંધકાર. ૧૧. વિ, વિશેષ, હાર, ૧૨ પરાજય, ૧૩ વૈભવ, ૧૪ મામો, ૧૫ કુંડળવાળા, સર્પ, ૧૬ કાળી નામનો નાગ,

માયા રસ.

ચિત્તવૃત્તિ બે પ્રકારની છે, એક પ્રવૃત્તિરૂપ અને બીજી નિવૃત્તિરૂપ નિવૃત્તિમાં જેમ શાન્તરસ થાય છે તેમ પ્રવૃત્તિમાં માયારસ થાય છે. એમ ભાસે છે. એક ઠેકાણે રસની ઉત્પત્તિ થાય અને બીજે ઠેકાણે ન થાય એ કહેવું અશક્ય છે, કારણકે, તે રસ રતિવાળો તો નથીજ, જો હોય તો કયા રસનો સંચારી થાય? શૃંગારનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી બિભત્સ ત્યાં રહેલ છે એજ કારણથી બિભત્સનો પણ સંચારી નથી હાસ્યનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી કરૂણ ત્યાં રહેલ છે એજ કારણથી કરૂણનો પણ સંચારી નથી, રૌદ્રનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી અદ્દ્ભુત ત્યાં રહેલછે એજ કારણથી અદ્દ્ભુતનો પણ સંચારી નથી, વીરનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી ભયાનક ત્યાં રહેલ છે એજ કારણથી ભયાનકનો પણ સંચારી નથી, શાન્તરસનો પણ સંચારી નથી કારણકે તેનો તો વિરોધીજ છે, વળી સામાન્યજ રસ છે એમ પણ નથી બીજા તેના વિશેષ છે,

ત્યારે શાન્તરસને રસાભાવપણું પ્રાપ્ત થાય તો માયારસને થાય કે નહિ નજ થાય કારણકે, તે (માયા) રસ વિકૃતજ છે, એટલે વિકારવાળોજ છે. રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા અને વિસ્મય એ સર્વ કાર્યવશાત્ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને લય પામે છે, તેથી તે તે સ્થાને તેનું સંચારીપણું સમજી લેવું.

પ્રબુદ્ધ થએલ મિથ્યાજ્ઞાનની વાસના તે માયા રસ એનો સ્થાયીભાવ મિથ્યાજ્ઞાન છે, સાંસારિક ભોગને મેળવનારા ધર્માધર્મ એના વિભાવ છે. તથા પુત્ર, કલત્ર, વિજય અને સામ્રાજ્ય વિગેરે અનુભાવ છે. જેમકે—

"મનહર"

[1]વાટી અને [2]લાટીતણાં નયન [3]સરોરૂહની,
ચપલતા ચોરનાર વાપી ઉપવનમાં

૧—વાટ દેશમાં વસનારી સ્ત્રીઓ. ૨—લાટ દેશમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ ૩—કમળ

ચાહ ભરી ચતુરાંને ચન્દ્ર સમી શુભ્ર શય્યા,
પ્રગટાવે પરસ્પર કામનીતિ મનમાં.
મણિમય મંદિર ને [1]રતિપતિ જેવું રૂપ
જામેલી અપાર પ્રીતરીત બન્ધુ જનમાં
સર્વ વસ્તુ આપનાર નિશદિન એ સમસ્ત,
લોકનાથ ! છે ન ક આ લોકના [2]ભવનમાં.

શાન્ત.

ભરત મુનિએ આઠજ રસ માન્યા છે, પરંતુ કેટલાએક સાહિત્યકારો નવમો શાન્ત રસ પણ માને છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—નાટય વગરના સ્થળમાં અત્યંત વૈરાગ્ય રૂપ સ્થાયીવાળો "શાન્ત" નામનો નવમો રસ છે; વૈરાગ્યનો પરિપોષ અથવા દોષનો પ્રશમ તે શાન્ત રસ, દોષ એટલે કામ ક્રોધાદિ; વિષય અને દોષથી વિરક્ત રહેવું એ આ રસનો વિભાવ છે અને આનંદાશ્રુ રોમાંચ, ગદ્‌ગદ્ વાણી ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમકે—

મનહર

મ્હોટી મ્હેલાત આ છે ત્યાગ કરવાને યોગ્ય,
અરણ્યે વિનોદ ધરી વસવું [3]ઉચિત છે.
દેવા યોગ્ય દામ, પીવા યોગ્ય પાણી તીર્થતણું,
ગાવા યોગ્ય પાદ [4]પદ્મ પ્રભુના [5]પુનિત છે.
ગાળવો ઘટે છે જન્મ સદા દર્ભ સય્યાપર,
પ્રયાગમાં રે'વા તણી ચાહ ઘણી ચિત્ત છે
ધ્યાન કરવાને યોગ્ય પૂર્ણ પુરૂષોતમ વા,
અનાદિ અનંત એક સ્વસ્વરૂપ નિત છે.

---

૧ કામદેવ ૨ મંન્દિર—ઘર. ૩ યોગ્ય ૪ કમળ. ૫ પવિત્ર

(અથવા)

"હરિગીત."

ખેડી, ભર્યું ખાતર, સીંચ્યું જળ ખૂબ કયારા કરી અને,
પણ બીજ બોયા વગર એ મ્હેનત બધી નિષ્ફળ બને;
ભણી વેદ, રાખ્યો શાસ્ત્ર પરિચય, યાદ શ્રુતિના અર્થ છે;
પણ કૃષ્ણના કીર્તન વિના એ વાત સઘળી વ્યર્થ છે.

[અથવા]

"મનહર."

માત તાત બ્હેન ભાઇ પુત્રી પુત્ર પ્યારી નારી,
અંત સમે કોણ કહો સાથ કરે એવાં છે ?
હાથી હથિઆર ઘોડા ગાડી અને ગામ ધામ,
વસ્ત્ર અલંકાર સર્વ આહિં પડ્યા રહેવાં છે
કર સત્ સંગ અંગ રાખીને પ્રફુલ્લિત તું,
સદા સુખકારી એક શામળાની સેવા છે.
હોય નહિ કોઇ હેતુ, સ્વાર્થના સંબંધી સર્વ,
એક પછી એક મહાકાળના [૧]કલેવા છે.

આહીં માત તાત ઇત્યાદિ કુટુમ્બ તથા હાથી હથિઆર વિગેરે સામગ્રીની અનિત્યતા આલંબન, સત્સંગ ઉદ્દીપન, અંગનું ફુલવું એ હર્ષ સંચારી, જે પદથી અનિત્યતા નિકળી તેજ પદોથી પ્રગટ થતો નિર્વેદ સંચારી અને કોઈ હેતુ હોય નહિ ઈત્યાદિ પદોથી નિર્વેદ સ્થાયીભાવ તથા અનુભાવ તો વચનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કથા સંગ્રહના યોગથી અને કવિની વિવક્ષાથી ઉપર કહેલ રસો અને ભાવો પરસ્પર જન્યજનક થાય છે.

જેમકે—

૧. કોળીઆ,

"મનહર."

માતુ રેણુકાના નેત્ર [1]નીરજથી નીકળતી,
ધીંગી અશ્રુધારા જોઈ રોષ હૃદરે ધર્યો.
રકતના સમુહવાળું તાત જમદગ્નિતણું,
વક્ષઃ સ્થળ જોઈ ભારે ક્રોધ ભાર્ગવે ભર્યો.
શત્રુ સહસ્રાર્જુનનો નાશ કરવાને કાજ,
અસહનતાનો અગ્નિ નયનથકી ઝર્યો.
ગાઢ વૈરે ફરકતી [2]ભ્રુની નૃત્ય કળા કેરા,
સૂત્રધાર સરખો [3]કુઠાર કરમાં ધર્યો.

આમાં વીરરસ તરફ કરૂણ અને બિભત્સનું કારણપણું છે.

* અથવા

"ગીતિ"

ભૂપ ભાગ્યશાળી તુજ, શત્રુ સુભટ વિપરીત રતિ ટાણે,
પડતી જરા નિજ અંસે, મૃગ નયનીની વેણી નિરખી જાણે;
અસિ આપની પ્રકંપિત, પડી હોય નહિ નિજ [4]ગલ યુદ્ધ સમે.
સ્તબ્ધ બની એ સ્મૃતિએ, આલિંગન રસથકી ત્વરિત [5]વિરમે.

અહીં ભયાનક રસ તરફ શંગાર રસનું કારણપણું છે.

અથવા

"હરિગીત"

જ્યારે રણે રાવણ કુપિત બની, કાળ રથ [6]ધ્વનિના નવા,
સ્પર્ધાળુ શોરે દશ દિશે મેઘાસ્ત્ર લાગ્યો મૂકવા;
ત્યારે થતી વિદ્યુત વિષે સીતાનું [7]સૌષ્ઠવ નિરખતા;
મૂકી શકે નહિ અવધપતિ [8]અનિલાસ્ત્ર [9]ખિન્ન કરો થતાં.

અહીં શંગાર તરફ વીરરસનું કારણપણું છે.

---

૧. કમળ. ૨–ભ્રકુટી ૩–કુહાડો ૪–કંઠ–ગળું ૫–વિરામ પામે. ૬ શબ્દ ૭–સુંદરતા માધુર્ય વાયુનું અસ્ત્ર ૮– શિથિલ

એક બીજાના અંગાગિ ભાવને પામેલા આ રસોને કેટલાએક લોકો "રસ સંકર" કહે છે

શૃંગાર અને બિભત્સ, વીર અને ભયાનક, રૌદ્ર અદ્દભુત તથા હાસ્ય અને કરૂણ એ અન્યોન્ય વૈરી છે.

જેમ વૈરીરસ એક બીજાને હાનિ કરે છે તેમ વૈરીરસના વિભાવ અનુભાવ અને સંચારી ભાવ પણ રસને હાનિ કરનારા છે માટે તેઓનું પણ નિવારણ કરવું. આ સ્થળે પણ પ્રાચીન સમ્મતિ કહે છે કે—

" न च वैरीरसं ब्रूयात्, वैरीणो न विभावकम् ।
नानुभावं न संचारि, भावं चापि कदाचन ॥ इति ॥ "

એક રસનો બીજો રસ વૈરી હોય તો તે ન બોલવો અને તે વૈરીરસના વિભાવ અનુભાવ તથા સંચારી ભાવ પણ કદી બોલવા નહિ મતલબ કે અંગાંગી ભાવને પામેલા બેઉ રસનો એકજ દેશ (સ્થાન) હોય તો વૈર થાય.દેશ ભેદ હોય તો ન થાય; એક વખતે વૃક્ષને વિષે કપિનો સંયોગ અને બીજી વખતે કપિસંયોગનો અભાવ એની માફક વિરોધીરસનો સમયભેદ હોય તોપણ વૈર ન થાય. ભુતલમાં ઘટ છે અને ભૂતલમાં ઘટ નથી આ સ્થળે ભાવાભાવનો પરસ્પર દેખીતો વિરોધ છે તેવી રીતે હોય તો વૈર થાય જેમકે—

" ગીતિ"

આલિંગિત હૃદયેશે, પ્રમદાના કુચ કંચન કલશપરે;
નખક્ષતે નિકળેલું, રૂધિર કલિત કુંકુમની ભ્રાન્તિ ભરે.

દેશભેદ હોય તો વિરોધ ન થાય—જેમકે—

" છપ્પય."

રમા કરે કર એક. ચક્ર ધરવામાં બીજો ;
બની રહ્યા છે ચપળ, [1]તરલ બની તેમજ ત્રીજો;

૧, ચપળ,

[1]કાલકૂટ પી [2]કિલષ્ટ બનેલા શિવને ધારે;
ચતુર્થ કર ફરી મથન, ઉદધિનું કરવા ધારે;
એ રીતે વિધાવિધ રસે, ખેલ જમાવ રહ્યા ખરો;
કમલાપતિના કર સદા. સહુ જનનું દક્ષણ કરો.

રૌદ્ર કરૂણ અને અદ્દભુત એ રસોનો પરસ્પર વિરોધા ભાવ છે.

સમય ભેદથી થતા વિરોધાભાવનું ઉદાહરણ જેમ કે—

હરિગીત.

તજી રાજ્ય, વસીવન, ભાંગી શિવધનુ, અંત ત્રિશિરતણો કરી;
ખર દૂષણના પલને અડ્યા, કપિને રમાડ્યો ધૃતિ ધરી;
કરી નાશ રાવણનો, રૂદન સુણી લંકપુરની વામનું;
લાવ્યા ગૃહે સીતા, સકળ અદ્દભુત ચરિત્ર છે રામનું.

આ ઠેકાણે અદ્દભુત, શાન્ત, ભયાનક, રૌદ્ર, બિભત્સ, હાસ્ય, વીર, કરૂણ અને શૃંગારનો પરસ્પર વિરોધાભાવ છે, અંગાંગીભાવ પામેલા રસોનો જ્યાં એકત્ર નિવેશ હોય ત્યાં રસ શબલ કહેવાય છે, તેનું પણ ઉકત ઉદાહરણ છે; જેમ રાજાના બે યુદ્ધાને પરસ્પર વૈર હોય તેથી રાજાને કાંઇ હાનિ નથી તેમ બે અંગને પરસ્પર વૈર હોય તોપણ રસની હાનિ થતી નથી જેમ કે–

મનહર.

તરંગે તરલ થતાં નીરજનાં [3]સ્પર્ધી નેત્ર,
ફેંકતી સીતાને રામચંદ્રે સ્નેહથી સમરી.
અરિશિરે ફરી ભિન્ન અંગમાંથી નીકળતાં,
રૂધિરથી [4]સિકત નિજ સૈન્ય ધ્યાનમાં ધરી.
ક્રોધથી મદોન્મત્ત બનેલ [5]દશકંધરના,
કપાતાં શિરોના લાભ કેરી ખુશાલી ભરી.

---

૧ વિષ, ઝેર, ૨ કલેશયુકત, વિહવળ. ૩ સ્પર્ધા કરનાર. ૪ સીંચાએલ. ૫ રાવણ,

ક્રીડા કરતી કરાલ કાલીની ભ્રકુટી તણી,
[1]સહચરી [2]ચાપયષ્ટિ સજ કરીને કરી.

આ ઠેકાણે શૃંગાર અને બિભત્સને વિરોધ છે, તો પણ રસની હાનિ થતી નથી. એવી રીતે વિરોધી બે રસ એક સ્થાને પ્રાપ્ત થયા હોય અને તે અંગાગીભાવને પામ્યા હોય તો પણ રસની હાનિ થતી નથી. જેમકે—

"ગીતિ"

ઉરગ ગિરિ અમ્બુદનાં, જે જે મુકે અસુરપ ત અસ્ત્ર;
તે સહુ સીતા વિરહે, વ્યાકુલ રામે નિરખ્યાં [3]અનલાસ્ત્ર.

કોઈ શંકા કરે કે બિભત્સ અને શૃંગારને સહજ વૈર શા માટે? મધુપાન કરીને વમન કરનારાં બન્નેનો સંભોગ જોવામાં આવે છે, ખરૂં છે, બિભત્સનો સ્થાયીભાવ જુગુપ્સા છે, જોવાથી તટસ્થને તે જુગુપ્સા ભલે થાઓ પણ પ્રીતિની ઉત્કંઠાને લીધે તે બેઉને ન થાય. તો પણ—

"વસન્તતિલકા"

ધારે વિશાલ હૃદયે શિવ મુંડમાલ,
છોડે કદી ન કરથી નરનાં [4]કપાલ;
છે વસ્ત્ર ચર્મનું છતાં સતી જાય પાસે;
કામી ઉરે અજબ પ્રેમ સદા પ્રકાશે.

ઇત્યાદિ સ્થલમાં બિભત્સ શંગાર દેખાય છે એવી કોઇ શંકા કરે તો તે ખરૂં, પણ પોતાના પતિનાં આભુષણ અધમ છે, છતાં ભક્તિનાં અતિશયપણાને લીધે ત્યાં પત્નીને જુગુપ્સાજ આવતી નથી, જે વસ્તુ જુગુપ્સિતપણે પ્રતીત થતું હોય તેજ જુગુપ્સાને ઉત્પન્ન કરનારૂં હોય છે, પરંતુ તે સઘળું પ્રિયસંબંધોપાધિક છે તો તેમાં પ્રેમ અધિક ઉત્પન્ન થાયજ એટલા માટે સ્થાયીભાવના અભાવને લીધે ત્યાં બિભત્સ થતો નથી.

યુદ્ધમાં જનાર વીર પુરૂષને સર્પના સ્પર્શથી ભય જોવામાં આવે છે,

---

૧ સાથે ફરનારી સખી. ૨ ધનુષની લાકડી. ૩ અગ્ન્યસ્ત્ર, ૪ કપાલ-ખોપરી,

અને રૌદ્રમાં અકસ્માત ઉત્પાત આવી પડે ત્યારે વિસ્મય થાય છે, એમ કોઇ શંકા કરે તો તે બિન વજનદાર છે કારણકે, ત્યાં ચકિતપણું અને વિસ્મયપણું એ તે તે રસના આવેશથી નથીજ થતું અને જો થાય છે તો ત્યાં વિષયભેદ સમજવો; વીરને શત્રુયુદ્ધાથી ભય નથી પરંતુ ભુજંગ (સર્પ) થી છે અને રૌદ્રમાં શત્રુ બળના અધિકપણાથી વિસ્મય થતો નથી પરંતુ ઉત્પાતથી થાય છે, રસને વૈરસ્ય કરનારૂં સઘળું ધ્યાનમાં રાખવું, પૂર્વાચાર્યો કહે છે કે—બીજું કોઇ રસને વૈરસ્ય ઉપજાવનારૂં વચન રસના ભાવને જાણનાર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચતુર માણસે ન બોલવું, વચન એ ઉપલક્ષણ છે તે વિભાવ અનુભાવમાં પણ જોવું—જેમકે—

" સ્ત્રગ્ધરા "

તું ક્યાં, હું ક્યાં અને ક્યાં, સમય [1]મધુતણો, તેમ આ દૃતિકા ક્યાં;
મેઘચ્છાયા સમી આ, તરલ તરૂણને, તારૂણીની રતિ ક્યાં;
આયુ વાયુ થકી આ, ચલ [2]કમલદલે, [3]વારિબુન્દો સમાન;
માનું હું તુચ્છ મુગ્ધે, અખિલ ઉર થકી, મૂકી દે સદ્યમાન.

આ ઠેકાણે સર્વ વચન વૈરાગ્યને પ્રતિપાદન કરનારાં છે અને તે શૃંગાર રસનાં વિરોધિ છે.

રસમાં અનૌચિત્ય સર્વ પ્રકારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, પ્રાચીન ગ્રન્થકારો કહે છે કે—

" अनौचित्यादृते नान्यत्रसभङ्गस्यकारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु, रसस्योपनिषत्परा " ॥

અનૌચિત્ય વિના બીજું કોઇ રસ ભંગનું કારણ નથી, પ્રસિદ્ધ ઔચિત્યનો જે બંધ તે રસનું પરમ રહસ્ય છે; જે કાંઇ ઉદ્વેગ કરનારૂં તે અનૌચિત્ય અને લોક યાત્રાની પ્રસિદ્ધિથી જે સિદ્ધપણું છે તે ઔચિત્ય, તે માટે બેઉ જુવાન સ્ત્રી પુરૂષને જ્યાં અન્યોન્ય પ્રીતિ થાય છે ત્યાંજ રસ થાય છે,

૧–વસન્ત. ૨–કમળનું પર્ણ. ૩–જળ,

એકને અર્થાત્ પુરૂષને પ્રીતિ હોય અને સ્ત્રીને ન હોય તો રસાભાસ થાય તે-મજ સ્ત્રીને પ્રીતિ હોય અને પુરૂષને ન હોય તોપણ રસાભાસ થાય. જેમકે—

"ગીતિ"

[1]સીય સમાગમ કેરી, [2]શ્લાઘા [3]બંધુર દશ કન્ધરને;
તીક્ષ્ણશરે હણવામાં, કામદેવ કાં રામ સમર્થ બને.

આહીં પુરૂષને પ્રીતિ છે, સ્ત્રીને નથી.

"હરિગીત"

અયિ [4]મુગ્ધ બાલે! કેલિવન અંદર જતા નાયક ભણી,
શું પ્રેરી રહી, વાળી ગ્રીવા, ફરીફરી અણી નયનો તણી;
જો દંપતિમાં ઉભયને અન્યોન્ય રતિ ઉપજે નહિ,
તો થાય નિષ્ફળ સકલ, માટે સેવ રતિપતિને સહી.

આ ઠેકાણે ફક્ત નાયિકાનેજ પ્રીતિ છે. નાયકને નથી. એવીજ રીતે એક નાયકને અનેક ઠેકાણે પ્રીતિ થાય તે પણ રસાભાસ કહેવાય, પરંતુ તેમાં એટલી વિશેષતા છે કે જે નાયકને નિયમિત અનેક નાયિકાઓ છે તે ઠેકાણે રસાભાસ થતો નથી, એમ જો રસાભાસ થતો હોય તો શ્રીકૃષ્ણ લોકોત્તમ ના-યક છે તેને બહુ કામિની વિષયવાળી રતિનું આભાસપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે અવ્યવસ્થિત (અનીયમિત) બહુ કામિનીવાળા વિષયી નાયકને એ લાગુ પડે છે, એટલાજ માટે વિષયી નાયકમાં અને વેશ્યાઓમાં રસાભાસ થાય છે એવો પ્રાચીન મત છે.

એક નાયકાને અનેક ઠેકાણે રતિ થાય છે તેનું ઉદાહરણ

"છપ્પય"

(પ્ર) [5]તારા સંપત્તિ આજ, કહે આ છે સખી! કેની?
(ઉ)સાભિલાષ જે ભણી, વળે છે [6]તારા તેની;

૧–સીતા ૨–પ્રશંસા ૩–નિહવળ ૪–મુગ્ધા–અજ્ઞાત યૌવના ૫–અતિ ઉત્તમ ૬–આંખની કીકી

(પ્ર) [1]કાંચી કોણે જોઇ, (ઉ) [2]કાંચી કંપે જે સામી;
(પ્ર)વિભુજી કોને વર્યા, (ઉ) જે જતાં [3]પ્રતાપ પામી;
(પ્ર)આજ [4]વેણીના વારિમાં, કોણે સ્નાન કર્યું સહી;
(ઉ) જે જન કાજે કોઇપણ, વેણી [5]અપળ બની રહી

એકને અનેક વિષયા રતિ જેમ કે—

મનહર.

મદન મહીપના પ્રતાપની લહર સમ,
પ્રિયમિત્ર ! તારી પ્રીતિ શું શું કરતી નથી.
કઇ કામિનીના સ્તન પર્વતની માથે કહે,
કેસરના પંક કેરી પ્રભા ધરતી નથી.
કઇ કંજનયનીના શિરપર શોભા યુક્ત,
સિંદૂરની રેખાતણી ભ્રાન્તિ ભરતી નથી.
અથવા તો કઇ અંગનાના મણિથી જડેલ,
ભવ્ય કર્ણ ભુષણની કાન્તિ હરતી નથી.

આ ઠેકાણે પણ વિષયીપણું પૂર્વની માફક સમજી લેવું.

જ્યાં ઘણા રસ એકઠા થાય, ત્યાં રસશબલ અને જ્યાં ઘણા ભાવ એકઠા થાય, ત્યાં ભાવશબલ કહેવાય છે જેમ કે—

ઘનાક્ષરી.

ત્યાગ કરી ક્યાંક ચાલ્યો જાઉં તોજ સારૂં થાય,
અરે ! આવશે શું તેના મિષ્ટ વેણ મારે કાન.
કામદેવ મારા ચક્ર આગળ છે કોણ માત્ર,
જાણાયે મને તો શૂન્ય રાધા વિણ આ જહાન.
મનની શરમ બધી મુકી મેં દીધી છે હવે,
માધુર્ય મળેના માગી મનહરણી સમાન.

---

૧ કાંચી નામની નગરી ૨ કટિ મેખલા ૩ પ્ર અધિક તાપ સંતાપ ૪ ત્રિવેની ૫ ગુંથેલા કેશ

જન્મ ધિક, ક્યાં ગઇ તું, વ્યર્થ છે વિલાપ બધે,
ક્યાં છે પ્રિયા ! આવ આપવા પ્રસન્નતાનું દાન.

આમાં નિર્વેદ, ઐાત્સુક્ય, અમર્ષ, ભ્રમ, મતિ, સ્મૃતિ, વિષાદ અને દૈન્ય એ ભાવોનું મિશ્રણ છે.

રસ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે, ૧ અભિમુખ, ૨ વિમુખ અને ૩ પરમુખ, વ્યક્ત એવા ભાવ વિભાવ અને અનુભાવથી જેની અભિવ્યક્તિ થાય તે અભિમુખ. ભાવ વિભાવ અને અનુભાવ ન કહેલાં હોય છતાં ખેંચાઇને જે ક્લિષ્ટતાથી જણાતો હોય તે વિમુખ. પરમુખ પણ બે પ્રકારનો છે. એક અલંકાર મુખ અને બીજો ભાવ મુખ. અલંકાર મુખમાં અલંકાર મુખ્ય છે, અને તે મનની વિશ્રાન્તિનો કારણભુત છે, તેથી રસ ગૌણ છે, ભાવ મુખમાં ભાવ મુખ્ય છે, અને ત્યાં પણ મનની વિશ્રાન્તિા કારણપણાને લીધે રસ ગોણ છે; આ ઠેકાણે પ્રાચીન ગ્રન્થકારની પણ સંમતિ છે કે—

“अलङ्कारे च रुचिरे, मनोविश्रान्तिकारिणि ।
अलंकारस्य मुख्यत्वं, गौणत्वं रसभावयो” इति.

મનને વિશ્રાન્તિ કરનારા રૂચિર અલંકારમાં અલંકારનું મુખ્યપણું અને રસ તથા ભાવનું ગૌણુપણું હોય છે.

અભિમુખરસનાં ઉદાહરણો પોતપોતાના પ્રકરણોમાં કહેવાઇ ગયાં છે.

વિમુખ—

“દોહરો”

સીતા લક્ષ્મણ રામ ને, સુગ્રીવ [1]પવનકુમાર;
એ સહુ લંકાપુર તજી, પામ્યાં વારિધિ પાર.

આ ઠેકાણે તમામ સંકટોને ઉલ્લંઘન કરીને સર્વ આવ્યાં એવા અભિપ્રાયથી અદ્દભુત રસ કષ્ટથી જાણી શકાય છે.

અલંકારમુખ—

---

૧. હનુમાન,

"ગીતિ"

નવ [2]કૈરવિણીપર આ, શ્યામ રેખ જે પ્રભાતમાં જાગી;
એ નથિ ભ્રમર સમૂહ પણ, [3]વિધુ કલંકની કાન્તિ અંત લાગી.

આ ઠેકાણે "અપન્હુતિ" અલંકારની મુખ્યતા છે.

ભાવમુખ—

"સવૈયા."

સાત સમુદ્રતણા જળમાં, મણિ માણિક ભૂષણને ધરનારી;
ભૂમિ સમર્પણ [1]ભૂસુરને, કરવા બની [2]ઉદ્યત વાણી ઉચારી;
ત્યાં નિકળ્યાં [3]નિજનાભિસરોજથી, સદ્ય [4]પિતામહ બાહુ પ્રસારી;
તે સમયે સ્મિત ભાર્ગવનું, જરિલાજ સમેત બનો સુખકારી.

આ ઠેકાણે અદ્ભુત ભાવની મુખ્યતા છે અને દાનવીર રસ ગૌણ છે.

ભાવ.

"ભાવ" શબ્દનો અર્થ "પ્રગટ કરવું," શું પ્રગટ કરવું ? વાણી, અંગ અને સત્વયુક્ત કાવ્યોના અર્થને પ્રગટ કરે છે માટે તે "ભાવ" એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

ભૂ ધાતુને કરણ અર્થમાં પ્રત્યય લાગવાથી "ભાવિત" તેનો અર્થ "સંસ્કારવાળું કર્યું એવો થાય છે, જેમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે સુખ ગંધવડે અથવા ચૂર્ણ રસવડે ભાવિત (રસવાળું) કર્યું; વિભાવવડે જે અર્થ ગ્રહણ કર્યો હોય તેજ અનુભાવોવડે જણાવાય છે, તથા વાણી, અંગ અને સત્વાભિનયથી પ્રગટ કરાય છે તે ભાવ.

જે વાણી, અંગ, મુખરાગ, સાંત્વના અને અભિનયથી કવિનો અન્તર્ગત ભાવ પ્રગટ કરે તે પણ ભાવ કહેવાય છે તેમજ અનેક અભિનયો સાથે

૧. નવ–નવિન કૈરવિણી–કુમુદિની. ૨. ચંદ, ૩. બ્રાહ્મણ, ૪. તત્પર, ૫. કમળ, ૬ બ્રહ્મા.

સબંધ રાખનાર રસોને ભાવના (સંસ્કાર)યુક્ત કરે છે માટે તેને નાટ્યજ્ઞ પુરૂષો "ભાવ" કહે છે.

રસતરંગીણીકાર કહે છે કે—રસને અનુકૂળ જે વિકાર થાય તે ભાવ, વિકાર એટલે પ્રકૃત્તિથી ઉલટું, તે ભાવ બે પ્રકારનો છે, એકસ્થાયીભાવ અને બીજો સંચારી ભાવ શરીરસંબંધી વિકારને સાત્વિકભાવ કહે છે, કેટલાએક કહે છે કે મનોવિકાર તે ભાવ અને તેવી રીતે દેહ વિકારમાં જે સ્વેદ વિગેરે થાય છે તેમાં ભાવપદનો પ્રયોગ ગૌણ છે, પણ એમ નથી; સમાનરીતે બન્ને જગોએ ભાવપદનો પ્રયોગ કરેલ છે તે હેતુને લઇને મનોવિકાર તે ભાવ અને દેહવિકાર તે ગૌણભાવ એ કહેવું અશક્ય છે; હમેશાં નિયમને અનુસરતું હોય છે, બીજા ભાવનું આત્મભાવને પમાડનારપણું છતાં સજાતીય વિજાતીય ભાવથી જણાય તે પ્રથમ એટલે સ્થાયીભાવ, પરથી પરાભવ ન થઇ શકે એવો મનોવિકાર તે સ્થાયીભાવ, સર્વથી પ્રધાન મનોવિકાર તે સ્થાયીભાવ અથવા સંચારી અને સાત્વિકભાવમાં જેની અતિવ્યાપ્તિ થતી નહોય તે સ્થાયીભાવ, કેમકે સાત્વિકભાવને ઇતરભાવનું આત્મભાવોપનાયકપણું નથી એટલે બીજો ભાવ તેને આત્મભાવને પમાડતો નથી. અર્થાત્ પુષ્ટ કરતો નથી અને સ્થાયીભાવ તો વિભાવ અનુભાવ સાત્વિકભાવ અને સંચારી ભાવથી પુષ્ટ થાય છે.તથા છેવટના સમયસુધી તેનું સ્થાયીપણું છે માટે તેને સ્થાયીપણાનો વ્યપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સ્થાયીભાવ—૧–રતિ–૨–હાસ–૪–શોક–૪–ક્રોધ–૫–ઉત્સાહ–૬–ભય ૭–જુગુપ્સા–૮–વિસ્મય.

સંચારી ભાવ—૧–નિર્વેદ–૨–ગ્લાનિ–૩–શંકા–૪–અસૂયા–૫–મદ–૬–શ્રમ ૭–આલસ્ય–૮–દૈન્ય–૯–ચિન્તા–૧૦–મોહ–૧૧–સ્મૃતિ–૧૨ ધૃતિ–૧૩–વ્રીડા–૧૪–ચપલતા–૧૫–હર્ષ–૧૬–આવેગ–૧૭ જડતા–૧૮ ગર્વ–૧૯–વિષાદ–૨૦–ઔત્સુક્ય–૨૧–નિદ્રા–૨૨ અપસ્માર–૨૩–સુપ્તિ–૨૪–વિબોધ–૨૫–અમર્ષ–૨૬–અવહિત્થ–૨૭–ઉગ્રતા–૨૮–મતિ–૨૯–વ્યાધિ–૩૦–ઉન્માદ–૩૧ મરણ–૩૨–ત્રાસ–૩૩–વિતર્ક.

સાત્વિક ભાવ—૧-સ્તંભ-૨-સ્વેદ-૩-રોમાંચ-૪-સ્વર ભંગ-૫-વેપથુ-૬ વૈવર્ણ્ય-૭-અશ્રુ-૮-પ્રલય.—

સ્થાયી ભાવ આઠ છે, સંચારી ભાવ તેત્રીશ છે અને સાત્વિક ભાવ આઠ છે એ પ્રમાણે કુલ ઓગણપચાશ ભાવો કાવ્ય રસની અભિવ્યક્તિમાં હેતુ છે, એ ભાવોનો ગુણ યોગ સમાન હોય ત્યાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

હૃદયમાં નિત્ય રહેનાર જે અર્થ (ભાવ) તેના ધર્મને રસોત્પત્તિ કહે છે.

પરસ્પર અર્થવડે ઉત્પન્ન થએલ વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી રૂપી ઓગણપચાશ ભાવોના સામાન્ય ગુણ યોગથી રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે સ્થાયી ભાવોજ રસપણાને કેમ પામે છે? જેમ સરખા લક્ષણવાળા, સમાન હાથ પગ પેટ અને શરીરવાળા તથા તુલ્ય અંગ પ્રત્યંગવાળા પુરૂષો પણ વિદ્યા કર્મ અને કારીગરીની વિલક્ષણતાથી રાજા રૂપ થાય છે અને બીજા અલ્પ બુદ્ધિવાળા તેનાજ ચાકર થાય છે તેમ વિભાવ અનુભાવ અને સંચારી ભાવો પણ સ્થાયી ભાવનોજ આશ્રય કરે છે અને તે સ્વામીને સ્થાને રહેલ પુરૂષના ગુણભૂત અન્ય ભાવો તે સાત્વિક ભાવોનો ગુણરૂપે આશ્રય કરે છે, જેમ કોઇ રાજા ઘણા પરિજનવાળો હોવા છતાં રાજા નામ તો પોતાનેજ મળે છે, પરંતુ બીજા કોઇ મ્હોટા માણસને પણ એ નામ મળતું નથી તેમ વિભાવ અનુભાવ અને સંચારી ભાવથી વિંટાયેલ સ્થાયી ભાવજ રસપણાને પામે છે. બીજા નહિ.

જેમ મનુષ્યોમાં રાજા, શિષ્યોમાં ગુરૂ તેમ આ શાસ્ત્રમાં સર્વે ભાવોમાં સ્થાયીભાવ પ્રધાન (મુખ્ય) છે.

રતિ.

ઋતુ, પુષ્પો, ચંદનાદિ અંગરાગ, આભરણ, ભોજન, વરદાન, ભાવ અને અનુકૂળતા વિગેરે વિભાવોથી રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સ્મિત, મધુર વચન, ભ્રુક્ષેપ અને કટાક્ષાદિ અનુભાવોથી બતાવવી.

ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સૌમ્ય ગુણવાળી છે, માટે તેને મધુર વાણી અને સુંદર અંગ ચેષ્ટિતથી બતાવવી.

રસ તરંગીણીકાર લખે છે કે—પ્રિય વસ્તુની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલા મનોવિકારની જે અપરિપૂર્ણતા તે રતિ એ કોઇ ઠેકાણે દર્શનથી, કોઇ સ્થાને શ્રવણથી અને કોઈ ઠેકાણે સ્મરણથી પ્રગટ થાય છે જેમ કે—

શાર્દૂલ વિક્રીડિત.

વાવ્યું ચક્ષુ [1]કૃશીવલે, અધરના, પીયુષથી ઉછર્યું,
ભ્રુરક્ષા કરનાર, ખાતર ભલું, મેં મન્દ હાસ્યે ભર્યું;
વાધ્યું કોમલ પ્રેમ વૃક્ષ સખી ! ત્યાં, નિઃશ્વાસ વાયુ વહે;
ને આ પ્રૌઢ રવિ સમાન [2]સ્મરનો, સંતાપ એ શે સહે ?
આ ઠેકાણે "કોમલ" શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

(અથવા)

"ગીતિ"

માનરૂપી મનમોહન !, આપથી પામી આતપ દુઃખદાઈ;
જો જો રખે ન જાયે, મારી ઉરે પ્રેમાંકુર કરમાઈ.

હાસ.

પરચેષ્ટાનું અનુકરણ, અસંબદ્ધ પ્રલાપ વિગેરે વિભાવોથી હાસ (હસવું) ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સ્મિત, હસિત, વિહાસિત વિગેરે પુર્વોક્ત વિભાવોવડે બતાલવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—કૌતુકને માટે વચનનું તથા વેષનું જે વીપરીતપણું કરવું અને તેથી જે મનોવીકાર પરિમિત થાય તેને હાસ કહે છે, વચન ભેદ અને વેષ ભેદથી થયેલા ભય તથા ક્રોધમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી કારણકે તેમાં કુતૂહલથી કરવાપણાનો અભાવ છે. જેમકે—

---

૧ કૃશીવલ. ખેડુત. ૨ કામદેવ.

"મનહર"

નગરની નિકટ મળેલા બહુ બાળકોથી,
આવતાં વિંટાએલા અપૂર્વ ધામને ધરે.
પુરમાં પધારતાં પ્રમોદે પરિચારિકાઓ,
અન્તઃપુરમાંહિ સમાચાર દેવા સંચરે.
કૌતુક ભરેલી બલીરાજતણી કામીનીઓ,
અન્નદાન અપાવવા ભાવે પગલાં ભરે.
એથી જેનાં હૃદયમાં જરા હાસ્ય ઉપજ્યું છે,
એવા વીભુ વામનજી શ્રેય સર્વનું કરે.
આહીં "જરા" શબ્દથી અપરીપૂર્ણતા છે.

(અથવા)

"ગીતિ"

પરવશ વ્રજ પ્રમદાનાં, ચીરો ચોર્યાં નવીન નન્દ બાળે,
મનહર મુખ મલકાવે, ચાહે ચઢીને કદંબની ડાળે.

શોક.

ઈષ્ટજનવિયોગ, વિભવનાશ, બંધન વિગેરે દુઃખના અનુભવાદિ વિભાવો થીજ શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અશ્રુપાત, વિલાપ, શોક, વૈવર્ણ્ય[1], સ્વરભેદ, ગાત્રની શિથિલતા, ભૂમિપાત, આક્રન્દ અને દીર્ઘશ્વાસ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અહીં રૂદન ત્રણ પ્રકારનું છે—

૧–આનંદજ–૨–આર્તિજ–૩–ઈર્ષાકૃત.

આનંદજ—જેમાં હર્ષવડે ગાલ પ્રુલતા હોય, અનુસ્મરણને લીધે નેત્રના

૧. તેજ–કાંતિ,

પ્રાન્તભાગથી અશ્રુ નિકળતાં હોય તથા બહુ રોમાંચથી શરીર વ્યાપ્ત થયું હોય તે.

આર્તિજ—જેમાં ઘણાં અશ્રુ નિકળતાં હોય, શબ્દ થતો હોય, શરીર ગતિ અને ચેષ્ટા અસ્વસ્થ હોય, જમીન ઉપર પડી જવાતું હોય, વારંવાર ફરાતું હોય તથા વિલાપ થતો હોય તે.

ઇર્ષાકૃત—જેમાં હોઠ અને ગાલ ફરકતા હોય, માથું ધ્રુજતું હોય, નિઃશ્વાસ નિકળતા હોય તથા ભ્રકુટી વાંકી થતી હોય તે.

સ્ત્રી અને નીચ પ્રકૃતિઓમાંજ દુઃખજન્ય શોક હોય છે; પરંતુ ઉત્તમ અને મધ્યમ પ્રકૃતિમાં ધૈર્યની સાથે શોક હોય છે.

રસ તરંગિણીકાર લખે છે કે—પ્રિયના વિયોગથી થએલો અને રતિએ અનાલિંગિત અપરિપૂર્ણ મનોવિકાર તે શોક, આથી પ્રિયના વિયોગને લીધે થએલા વિપ્રલંભ શૃંગારને કરૂણા રસપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે તે શૃંગાર રસને રતિએ અલિંગન કરેલ છે, રતિ એટલે પ્રીતિ, તે વિના શોક પણ ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે પ્રિય વિયોગ જન્ય વિપ્રલંભ શૃંગારને કરૂણા રસપણું નથી આવતું એ અસંભવિત છે, એમ કહેવું નહિ, કેમકે પ્રિય વસ્તુની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલી જે મનોવિકૃતિ તે રતિ એ પ્રમાણે રતિનું લક્ષણ પુર્વે કહ્યું છે. કુમાર સંભવ કાવ્યમાં રતિનો વિલાપ કાદંબરીમાં ચંદ્રાપીડ રાજાની સાથે મહાશ્વેતાનો વિલાપ અને રઘુવંશ કાવ્યમાં અજનો વિલાપએ સર્વમાં કરૂણા રસજ છે, કેમકે તે તે સ્થળે બાધનો નિશ્ચય છે, અને એથી ઇષ્ટ વસ્તુની ઇચ્છાનો અભાવ છે. તેમજ જુંવાન સ્ત્રી પુરૂષના જોટામાંથી એકનું મરણ થતાં જે વિલાપ થાય તે કરૂણા રસ અને જીવતાં સ્ત્રીપુરૂષના વિયોગનો જે વિલાપ તે શૃંગાર રસ છે, એટલા માટે "રસ રત્ન પ્રદીપિકા" નામના ગ્રંથમાં કરૂણા રસનું ઉદાહરણ આપ્યું છે કે—

"अयि जीवितनाथ ! जीवसीत्यभिधायोत्थितया पुनःपुनः
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ, हरकोपानलभस्म केवलम्" ॥

હે જીવિતના નાથ ! તમે જીવો છો ? એમ કહીને વારંવાર ઉઠતી રતિએ કેવળ પૃથ્વી ઉપર પુરૂષાકારવાળું મહાદેવના કોપાગ્નિનું ભસ્મ જોયું.

કોઇ શંકા કરે કે, વિપ્રલંભ શૃંગારના પુર્વાનુરાગ, માન અને પ્રવાસ એનું કરૂણારૂપપણું છે, માટે જીવતા સ્રી પુરૂષના વિપ્રલંભને પણ કરૂણારસપણું આવ્યું, એ બરાબર છે. પરંતુ તે સ્થળે કરૂણા રસનું અંગપણાથી ભાસમાનપણું છે, અર્થાત અંગરૂપે દેખાવાપણું છે, એટલા માટે તે ઠેકાણે કરૂણતાનો વ્યપદેશ કરેલ છે, વાસ્તિવિક નથી.

શોકનું ઉદાહરણ

"સવૈયા એકત્રીશા"

વિરહ જવર કેરી મૂર્છાથી, પૃથ્વી ઉપદ જઇ પડતી;
ઉભય નયનથી અશ્રુતણાં જળ, વહન [1]ગહન શોકે કરતી;
વારવાર નિઃશ્વાસ મૂકતી, રતિને અવરેખી જ્યારે,
મહાદેવના મનમાં કાંઇક, કરૂણા પ્રગટ થઇ ત્યારે.

અથવા

"ગીત"

[2]કામ વામને જોઇ, ભસ્મ લગાવતી નિજ પતિની અંગ;
[3]ત્રિનયનના નયનોમાં, જાગ્યો કાંઇક કરૂણાનો રંગ

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં "કાંઇક એ શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

ક્રોધ.

ઘસારો, બહુ વિવાદ, કજીઓ. અને પ્રતિકુળતા વિગેરે વિભાવોથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નસકોરાં ફુલાવવાં, નયન ઉંચા ચઢાવવાં હોઠ દાબવો અને ગાલ ફરકાવવા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

---

૧. ગંભીર. ૨. રતિ. ૩. શંકર.

શત્રુ સામે ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યારે મુખ કુટિલ કરી ભ્રકુટી ચઢાવવી, હોઠ દાબવા, એક હાથવડે બીજો હાથ દાબવો, પોતાના બાહુ ઉપર વારંવાર નજર કરવી અને ધ્રષ્ટ થવું.

ગુરૂ સામે ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યાં દૃષ્ટિ અને મુખ કાંઇક નીચું રાખવું, કાંઇક પ્રસ્વેદ (પસીનો) લૂછતા હોઇએ એમ બતાવવું અને અસ્ફુટપણે ઘોર ચેષ્ટા કરતા હોઇએ એમ જણાવવું.

પ્રણયીજન તરફ ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યાં ક્રોધનો પ્રચાર અલ્પ કરવો, નેત્રના પ્રાન્ત ભાગમાંથી (છેડેથી) અશ્રુ મૂકવાં, ભ્રકુટી વાંકી કરવી અને હોઠ ફરકાવવો.

ચાકર વર્ગ ઉપર ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યાં તેને તરછોડવો, ધિક્કાર આપવો, નેત્રો પહોળાં કરવાં અને વક્રદૃષ્ટિથી જોવું વિગેરે અનુભાવોથી ક્રૂરતા રહિત થઈ ક્રોધ બતાવવો. કોઇ પણ કાર્યમાં કારણ જોઇને કૃત્રિમ ક્રોધ દીર્ઘ લક્ષણવાળો કરવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—તિરસ્કારાદિથી ઉત્પન્ન થયેલો અને હર્ષથી વિપરીત એવો જે પરિમિત મનોવિકાર તે ક્રોધ. હર્ષથી વિપરીત એ વિશેષણથી રાવણના દુર્વચને કરી અપમાન પામેલા રામચન્દ્રના વીર રસમાં અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી. જેમકે—

"છપ્પય."

આજથી જ્યાં લગિ હસ્ત, ધનુપ લતિકાપર ધારી;
બાણની અણિથી વડા, વૈરીનાં શીશ વિદારી;
ખરતા મુકુટથી ખરે, [૧]મલ્લિકા પુષ્પ પરાગે;
ધરણીને કરૂં નહીં, સુગન્ધિત [૨]ઓજ અથાગે;
ત્યાં લગિ રાખીશ ટેકથી, હિમ્મત ધારી હમેશ હું;
કાંઇક [૩]પાટલ કાન્તિનાં, ઉભય નયન અનિમેષ હું—

૧ માલતી. ૨. પ્રતાપ ૩. લાભ. ૪. લાલ.

ઉપરનાં વાક્યો પરશુરામનાં છે અને એમાં " કાંઇક " એ શબ્દથી અપૂર્ણતા છે—

(અથવા)

" ગીતિ. "

રાવણ સુતનું જ્યાં લગિ, હૃદય ચીરી ચાહેથી નહિ દાખું;
ત્યાં સૂધી હનુમાન હું, [૪]અરૂણ નયનને અનિમેષ રાખું.

उत्साह.

ખેદ નહિ કરવો, સામર્થ્ય, ધૈર્ય અને પરાક્રમ વિગેરે વિભાવોથી ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્તમ પ્રકૃતિ મનુષ્યમાંજ રહે છે, તેનો અભિનય ધીરજ ન છોડવી તથા ડાહાપણ વાપરવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અસંમોહાદિ વિભાવોવડે ઉત્પન્ન થએલો ઉત્સાહ સાવધાનતા વિગેરે ક્રિયાઓથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—શૌર્ય દાન અથવા દયાથી ઉત્પન્ન થએલો પરિમિત જે મનોવિકાર તે ઉત્સાહ—

યુદ્ધવીરનો ઉત્સાહ—

" હરિગીત. "

[૧]એકત્ર કરતા [૨]અનિકને, દ્વિગુણી દ્યુતિ ધારણ કરી;
કરતા ચમત્કૃતિ યુક્ત ચાપ, વિચારતા મનમાં વળી;
આજે થશે અભિમુખ અસુરપતિ, એની કરવાને ક્ષતિ;
ગુણ સજ્જ કીધા વિણ ધનુષપર શર ચઢાવે રઘુપતિ.

આહીં " વિચારતા " એ શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે—

(અથવા)

---

૧. એકઠું. ૨. સૈન્ય.

"ગીતિ."

મેઘનાદને જોઇ, હર્ષે લક્ષ્મણ ધનુષ હાથ લે છે;
દુઃખે દબાય વિભીષણ, હ્રદય રામનું કાંઇક ઊછળે છે.

આંહી "કાંઈક" એ શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે—

દાનવીરનો ઉત્સાહ—

"મનહર."

જ્યારે જામદગ્ન્યે દીધું આખી અવનીનું દાન,
ત્યારે તેને મળ્યા નહિ હોય કહેનાર કોઇ;
આરસી માટે ઇન્દુ, દિવાકર દીપ માટે;
મ્હેલ માટે હિમાલય કેમ નહીં આપ્યો હોય?
માનીએ અમે તો એમ આપવાની ઈચ્છા થતાં,
પલ્લવિત પ્રમોદનાં આવ્યાં આંખ આડાં તોય.
પ્રતાપી પરશુરામ એથી જોઇ શક્યા નહિ,
એ સિવાય અન્ય કાંઇ કારણ કદાપિ ન હોય.

આ ઠેકાણે "આપવાની ઇચ્છા થતાં" એ પદથી અપૂર્ણતા છે.

દયાવીરનો ઉત્સાહ—

છપ્પય.

અતિ દુસ્તર છે અરે! સર્વદા આ ભવસાગર;
કરતા એમ વિચાર, નેહ મુર્તિ [1]નટનાગર;
કેમ પામશે પાર, બિચારાં પામર પ્રાણી;
એનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય, શોધતા [2]સારંગ પાણી,
કૌસ્તુભમણિના મિશ થકી, દયાસિન્ધુના દિલમહીં;
અંકુર કરૂણાનો ઉદયો, નિશ્ચે સંશય છે નહિ,

આહીં "અંકુર" શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

---

૧ કૃષ્ણ. ૨ કૃષ્ણ.

ગુરૂ અથવા રાજાનો અપરાધ, શૂન્યગૃહ, વગડો કે પર્વતનું દર્શન, તિરસ્કાર, ઝાડી, દુર્દિન, રાત્રી અંધકાર અને કાગડા ઘુડ વિગેરે રાત્રીએ ફરનારાં પ્રાણીઓના શબ્દ સાંભળવા આદિ વિભાવોથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્ત્રી નીચ અને પ્રકૃતિમાં રહે છે,તેનો અભિનય હાથ પગ કંપાવવા,હૃદય ધ્રુજાવવું, સજ્જડ થઇ જવું, મુખનું સુકાવું, જીભથી મુખ ચાટવું. પ્રસ્વેદ, કંપ રક્ષણ શોધવું, દોડવું તથા એકદમ ચીસ પાડવી અને શરીરના અવયવો શિથિલ થઈ જવા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—અપરાધથી વિકૃતિ પામેલ અથવા શબ્દથી વિકૃતિ પામેલ સિંહ વ્યાઘ્રાદિ પ્રાણીથી ઉત્પન્ન થએલો અપરિપૂર્ણ મનોવિકાર તે ભય જેમકે.

"ગીતિ"

નિરખી નિકટ યદુપતિને, સેવિત ગરૂડની પક્ષ તણા [1]સમીરે;
ધીમે ધીમે કાળી, જાણે લાગ્યો હઠવા સભય ઉરે.

આહીં "જાણે" એ બબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

(અથવા)

"ગીતિ"

પ્રથમ આપી ત્રણ પગલાં, પૃથિવી પૂર્ણ પવિત્રપણું પરખી;
બલિ કાંઇક ભય પામ્યો, વામનને વધતા નયને નીરખી.

આહીં "કાંઇક" એ શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

જુગુપ્સા.

હૃદયો દ્વેજક અર્થાત્ હૃદયને અપ્રિય લાગે એવાં શ્રવણ તથા દર્શનાદિ વિભાવોથી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે, સ્ત્રી અને નીચ પ્રકૃતિ તેનું સ્થાન છે,

---

૧ સમીર પવન,

તેનો અભિનય આખું શરીર સંકોચવું, થુકવું તથા મુખ મચકોડવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો તેમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિએ નાક દાબવું તથા શરીર સંકોચવું વિગેરેથી અને નીચ પ્રકૃતિએ હર્ષ અને રોમાંચ વિગેરે અનુભાવોથી જુગુપ્સા બતાવવી.

રસ તરંગિણીકાર લખે છે કે—હૃદયને અપ્રિય વસ્તુનું દર્શન સ્મરણ અને સ્પર્શથી થએલી અપરિપૂર્ણ મનોવિકૃતિ તે જુગુપ્સા જેમકે—

" ગીતિ "

ગિરિવરના શિખરોપર, વ્યાઘ્ર બાળકોતણા તીવ્ર નખથી;
ચરરરરર ચીરાતા, મૃગસમૂહને નિહાળતા દ્રગથી.
જોઇ ન તેવી જુગુપ્સા, રામભદ્રના વિહ્વળ હૃદયમહીં;
એનું કારણ એ કે, દુઃખિતની દૂઃખમાં દુઃખમતિ હોય નહીં.

આહીં "જોઇ ન તેવી જુગુપ્સા" એ પદથી અપૂર્ણતા છે.

(અથવા)

" ગીતિ "

નિરખી શૂર્પણખાને, ચરબી રૂધિરને સ્રવતી [૧] વિકૃતવર્ણે;
સીતાજીને હૃદયે, ગ્લાનિ લતા થઇ પ્રસિધ્ધ દ્રયપર્ણે.

વિસ્મય.

સમજવામાં ન આવે એવી વસ્તુનાં દર્શન, શ્રવણ અથવા સ્મરણ આદિ વિભાવોથી વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આંખો ફાટી જવી, મોહું ફાટયું રહેવું તથા સ્તબ્ધ થઇ જવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ચમત્કારનું દર્શન કે સ્મરણ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલો અપરિપૂર્ણ મનોવિકાર તે વિસ્મય. જેમકે—

૧—વિકાર યુકત.

" ગીતિ "

સુર સહુ વિસ્મય પામ્યા, અવરેખી અર્જુનને યુદ્ધ કરતા;
પણ ગોવિંદ ગણે નહિ, પ્રબળ પરાક્રમ કર્ણતણું સ્મરતા.

આહીં "પણ ગોવિંદ ગણે નહિ" એ પદથી અપૂર્ણતા છે.

[અથવા]

" ગીતિ "

સેતુબન્ધ સિન્ધુમાં, જોઈ સર્વ સુર રહ્યા ચિત્તે ચોંકી;
પડ્યા પાય રઘુપતિને, અગસ્ત્ય સરખો પ્રતાપ અવલોકી.

શૃંગારાદિ રસમાં ચમત્કાર દર્શનેથી જે ઠેકાણે મનોવિકાર અંગપણાએ કરી ભાસે છે ત્યાં શૃંગાર રસજ થાય છે જેમકે.

" મનહર. "

કર્ણરૂપ કમલથી નેત્રને જુદાઈ માત્ર,
આનંદના અશ્રુઓ પ્રસિદ્ધ પ્રગટાવે છે.
કનકનાં ભૂષણથી અંગ અભિરામતાની,
જાહેર જુદાઈ ફક્ત પુલક જણાવે છે,
નૂપુર મણિ પ્રભાથી ચરણની ચારૂતાનો,
ભેદ ફક્ત નૂપુર નિનાદ દરશાવે છે.
કારિગરી વિધિની વધારે વર્ણવું શું આથી ?
અહર્નિશ એ વિચાર અન્તરમાં આવે છે,

જ્યાં પ્રધાન્યપણે મનોવિકાર ભાસે છે ત્યાં અદભુત રસજ થાય છે. જેમકે.

" સ્રગ્ધરા. "

તારા વૃન્દે વિંટાઈ, ધરણી પર વિભા, વૃષ્ટિ વર્ષાવનારો;
શોભે ન્યારો સુગન્ધે, સ્મર ધનુષ કરે, ધૈર્યથી ધારનારો;

ખંતે ખેલાવનારો, ઉભય કમલને, પુત્રની [1]પેર ગોદે;
ઉગે છે આ નિરોગી, અવર શશી કયો, વિણ સંધ્યા વિનોદે.

આંહીં ચન્દ્રથી વિપરીત ધર્મવાળો આ બીજો કયો ચન્દ્ર ઉગે છે એ અદ્દ્ભુતપણું છે.

विभाव.

વિભાવનો અર્થ વિજ્ઞાન છે, " **विभाव्यन्ते अनेनवागङ्गसत्वाभिनया इति विभाव.**" જેથી વાચિકાભિનય આંગિકાભિનય અને સાત્વિકાભિનય પ્રગટ કરાય તેને " વિભાવ " કહે છે—

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—જે વિશેષે કરીને રસને ઉત્પન્ન કરે તે વિભાવ, તેના બે ભેદ છે, એક આલંબન અને બીજો ઉદ્દીપન; જેનો આશ્રય કરી રસ ઉત્પન્ન થાય તે આલંબન વિભાવ અને જે રસનું ઉદ્દીપન કરે તે ઉદ્દીપન વિભાવ.

કયા કયા વિભાવથી કયા કયા રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રસ તથા સ્થાયીભાવના વિષયમાં સવિસ્તર કહેવાઇ ગયું છે. અહીં તો માત્ર ઉદાહરણજ આપીએ છીએ.

શૃંગારનો આલંબન વિભાવ—

" ગીતિ. "

પ્રાણતણી પ્રતિમૂર્તિ, પ્રત્યાત્મા મુજ સુપુણ્યલતિકાનો
અધિદૈવત આંખોનું, જે છે તે મુખશશિ મુજ પ્રમદાનો.

શૃંગારનો ઉદ્દીપન વિભાવ—

[1] પેઠે માફક,

"ઘનાક્ષરી"

કામી નર નારીતણા પ્રેમરૂપ નાટકમાં,
સંધ્યાનું વિચિત્ર વ્યોમ [1]અંતર્પટ દીપ્તિદાર
ભમતા ભ્રમરના નિંનાદરૂપ નાન્દી અને.
અતુલ સમયરૂપ આર્ય છે અતિ ઉદાર,
તારારૂપ પુષ્પાંજલિ ફેંકતો ન હોય જાણે,
પ્રતિદિન અંતરમાં રાખીને પવિત્ર પ્યાર.
કામતણો નૃત્યારંભ સૂચવતો સ્નેહ ધારી,
કરે છે પ્રવેશ રૂડો [2]સોમરૂપી સૂત્રધાર.

હાસ્યનો વિભાવ—

"સવૈયા-એકત્રીશા"

બાજુબંધને ઘર્ઘરાવતા, બાહુ મુકુટને ફેરવતા;
નિર્મળ નયનતણા છેડા કરી ચપળ, સ્નેહ અમૃત સ્રવતા;
માયાથી શિશુરૂપ ધરી, ભકતોના મનમાં ભાવે છે;
પ્રકાશમાં પોતાની છાયા, નેહેં કૃષ્ણ નચાવે છે.

કરૂણનો વિભાવ—

રામ—(લક્ષ્મણ પ્રત્યે)

"લલિત"

ઉરગ પાશથી, વ્યથિત આ તને;
નિરખી જીવું એ, શરમ છે મને;
નવ કરે વીંચી, નજર હું ભણી;
[3]અનુજ ! તારી એ, યોગ્યતા ઘણી.

રૌદ્રનો વિભાવ—

---

૧ પડદો, ૨ ચંદ્ર., ૩ નહાનો ભાઇ.

" મનહર "

કરતી પ્રચાર અન્ધકારનો અપાર તેમ,
વૈરી ચક્રવાક ઉરે વ્યથા ઉપજાવતી.
પ્રતાપી પરશુરામ ! યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન,
[1]પ્રતિપક્ષીઓના ગાઢ ગજપર ધાવતી.
કપાયેલ તેના [2]આર્દ્ર [3]કુંભથી પડંતાં,
મુક્તા મિશે તારા તણી વૃષ્ટિ વરસાવતી.
આપની ખડગ ધારા રૂપ આ અઘોર રાત,
પામે છે વિજય, લાખો શૂરને લજાવતી.

યુદ્ધવિરનો વિભાવ—

" હરિગીત "

જેણે હણ્યું અભિમાન બાહુબળથકી [4] વાસવતણું,
એ લંકપતિને રણમહીં હું શંકનીય સદા ગણું;
આવાં વચન હનુમાનજીનાં ધૈર્યથી શ્રવણે ધરી,
રઘુવીર ઉત્તર આપવા લાગ્યા કલિત સ્મિતને કરી.

દાનવીરનો વિભાવ—

" રોળાવૃત્ત "

અતિથિ આવે કોઇ, દ્વાર પોતાને જ્યારે;
કાયાથી જન કૈક, કરે છે વિવેક ત્યારે;
શુભ વચને સત્કાર, કૈક કરી હર્ષ ધરે છે;
રોમાંચે જન સંત, કૈંક આતિથ્ય કરે છે.

દયાવીરનો વિભાવ--

૧, પ્રતિપક્ષી–શત્રુ. ૨, ભીના. ૩, કુંભસ્થલ ૪ઇન્દ્ર.

" વસન્તતિલકા "

અંધારી રાત્રિમહીં, પ્રાણ સમાન પ્યારા,
જોવાય કેમ જન જાગૃત ભક્તિવાળા;
એવો વિચાર કરી દીપશિખા સમાન
ધારે મુરારિ ઉર કૌસ્તુભ કાન્તિમાન.

ભયાનકનો વિભાવ—

" હરિગીત "

ઉગતી પ્રભાના કઠિન કિરણે વૃન્દ વાદળનાં ચિર્યાં,
તેથી નિકળી વિદ્યુત [1] કરે [2] ગિરિ સર્વ સુવરણમય કર્યાં;
પૃથ્વી પથે પેસેલ દ્વિજના પ્રાઢ આશીર્વચનથી,
હર્ષિત બનેલ બલિનૃપે વામન વિલોકયા નયનથી.

બિભત્સનો વિભાવ.

" મનહર. "

રણમાં પડેલા યુદ્ધવીરના અધર થકી,
સંપાદન કરી શોભા પ્રીતે [3]રક્ત પુષ્પની;
કુંદના [4]કસુમ કેરી દંતથી રચીને દ્યુતિ,
નયનથી શોભા સરસાવી શ્વેત કંજની;
કરથી કમલતણી કલ્પના કરીને ફરી,
જુગ્તિથી બનાવી ઝાંઝ કરીન્દ્રના કર્ણની;
પ્રેતના [5]બટુક સર્વ લોહીમાં કરીને સ્નાન,
શિવની સમીપ નાચે [6]મુદિત બની બની.

અદ્ભુતનો વિભાવ.

---

૧ મિજમા ૨ કર–કિરણ ૩ લાલ, ૪ ડોલર, ૫ બાળકો, ૬ આનંદયુક્ત,

"હરિગીત."

અતિશય મદોન્મત્ત ઉત્તમોત્તમ વૈરિ હૃદય વિદારતાં,
જેનો પ્રભાવ જણાય જાગૃત જુગ અનેક ગયા છતાં;
જગ અખિલને ઉદ્ધારનારા એ નૃસિંહ જગત્પતિ,
દેવા તમોને હર્ષ તત્પર થાઓ રાખી ઉરે રતિ;
એ પ્રભુની પ્રૌઢ પ્રતાપવાળી [1]ચારૂ અધિક [2]ચિરાગથી,
અતિ વિકટ ઉત્કટ કેશવાળી તણા અગ્ર વિભાગથી;
[3]વિદલિત થએલા વારિધરના ઉદરથી વિદ્યુતમિશે;
જાણે શું આંતરડાં નિકળતાં હોય નહીં ? એવું દિસે.

ઈન્દ્રજાળ.

"મનહર."

અંતરીક્ષ રૂપ આંગણાની શુભ સીમા વિષે,
સન્ધ્યાના કિરણરૂપ અંચલ બિછાવીને.
મોહિત બનાવતો ત્રિલોકીને તિમિરરૂપ,
કામણ ભરેલ રજ આંખમાં ઉડાવીને
વિવિધ પ્રકારે કામદેવરૂપી જાદુગર
પક્ષીરવ મિશે "જીંજી" શબ્દ સંભળાવીને
તારારૂપ છીપ તણાં મોતી મહા મનોહર,
મુખમાંથી કાઢે બ્હાર આસન લગાવીને.

अनुभाव.

જે વાચિક આંગિક અને સાત્વિક અભિનયનો અનુભવ કરાવે તેને "અનુભાવ" કહે છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે જે રસનો અનુભવ કરાવે અર્થાત્ અનુભવ

૧ સુંદર, ૨ દીવા, ૩ વિદાર્યું, ૪ આકાશ.

ગોચરપણાને પમાડે તે અનુભાવ, કટાક્ષ વિગેરે સાધનપણાથી અનુભવ કરાવે છે, અનુભવ કરાવવો અને તેનું સાધન તથા એનું સંબંધીપણું ફળ અને યોગના અભેદે કરીને છે. રસમાં અનુભાવની અપેક્ષા શામાટે જોઇએ? સ્થાયીભાવ એ પૂર્ણ રસ કહેવાય છે અને તે થવાને ઘણો અંતર હોય છે. તો જ્ઞાપક વિના જ્ઞાન કેમ થાય, એટલા માટે અનુભાવકની જરૂર છે. કટાક્ષાદિ ઉદ્દીપન વિભાવ શામાટે ન થાય? કારણ કે કટાક્ષાદિ જોતાં કામી જનનો મનોવિકાર પૂર્ણ થાય છે, વળી એમાં અનુભવ સિદ્ધપણું છે જેથી અપહ્નવ કરવું "છુપાવવું" અશક્ય છે વળી તે વિષે પ્રાચીન સમ્મતિ પણ છે કે—

"ईषद्वक्रितपक्ष्मपङ्क्तिनिरनाकूतस्मितै वीक्षितै
रेतैरेव तवाद्य सुन्दरि करक्रोडे जगद्वर्तते ।
अन्तः पांसुलहेमकेतकदलद्रोणीदुरापश्रियो,
दोर्मूलस्य विभावनादिह पुनः क्रूरे किमाकाङ्क्षसि ॥ ६०

હે સુન્દરિ ! કાંઇક વક્ર થએલી પાંપણની પંક્તિથી આશ્ચર્ય વિના મંદ મંદ હાસ્ય સહિત અવલોકન કરવું એટલાથીજ આ જગત્ આ વખતે તારા હાથમાં છે, તોપણ હે ક્રુર સ્વભાવવાળી ! અંદર રજવાળા સોનેરી કેવડાના સમૂહથી જેની શોભા દુષ્પ્રાપ્ય છે, એવા ભુજમૂલના વિભાવથી વળી ફરીથી શું ઇચ્છા રાખે છે ? ઇત્યાદિ પ્રમાણથી કટાક્ષાદિ ઉદ્દીપન વિભાવ થઇ શકે છે, ઠીક છે, પરંતુ કટાક્ષાદિનું સાધનપણે કરીને અનુભાવકતાનું વિષયત્વ છે, અને તેથી ઉદ્દીપન વિભાવપણું થાય છે, તે એવી રીતે કે જો નાયક તરફ રસનો અભાવ હોય તો તેથી નાયિકા તરફ કટાક્ષાદિનું અનુભાવપણું છે, અને તે દૃષ્ટિગોચર થયા હોય તો કામીજનના મનોવિકારને પ્રગટ કરતા વિષયપણાથી ઉદ્દીપન વિભાવ થાય છે, એવી રીતે રસાનુભવના સાધનપણે કરીને ઉદ્દીપન વિભાવપણું થાય છે, તે અનુભાવ કાયિક, માનસ, આહાર્ય અને સાત્વિક એવા ભેદથી ચાર પ્રકારનાછે, ભ્રુક્ષેપાદિ કાયિક, હર્ષ વિગેરે માનસિક, નાટ્યમાં ચતુર્ભુજ થવું તથા જ્ઞાન વિગેરે આહાર્ય અને રોમાંચ વિગેરે સાત્વિક.

ક્યા ક્યા અનુભાવ ક્યા ક્યા રસમાં યોજવા એ પ્રથમ કહેવાઇ ગયું છે. આહીં તો ફક્ત ઉદાહરણજ આપીએ છીએ.

શૃંગારનો અનુભાવ—

"સ્ત્રગ્ધરા"

મોતીનો હાર મુક્યો, સ્તનકલશથકી, કાનથી કર્ણપૂર;
માથાની પુષ્પમાલા, [1]પરિભવ ભયથી, કાઢીને રાખી દૂર;
જોયો પ્યારા પતિને, નિજ નિકટ મહીં [2]સુભ્રુએ સાવ જ્યારે;
દ્રષ્ટિને સજ્જ કીધી, સકલ ભૂવણની, ટાળવા ખામી ત્યારે.

હાસ્યનો અનુભાવ—

"મનહર"

કપાલના મંડલનું પ્રીતથી બનાવ્યું પાત્ર,
ચન્દ્ર કળાતણી ચારૂ વાટ કરથી કરી.
સંધ્યાનો સમય આવ્યો જોઇને સમીપ તેમાં,
જ્યોત પ્રગટાવી નાગ શિરનો મણિ ધરી.
જ્યારે દીપ વિધિતણી જુગ્તિ આ જમાવી બેઠા,
શિશુ ગણપતિ ત્યારે [3]હિમજા હસ્યાં જરી.
ભ્રકુટીના ભંગ થકી કુટિલ બનેલ [4]દ્રગ,
દીપવિધિ જોવામાં નિયોજે છે ફરી ફરી—

કરૂણનો અનુભાવ—

"છપ્પય"

ગયા તાત ગણપતિ, જ્યારથી [5]નિર્જર લોકે;
[6]સુતા શારદા થયાં, ત્યારથી વિહ્વળ શોકે;
શિથિલપણું નવ તજે, દેવીના કરનું કંકણ;
સ્થિતિ સરસ્વતિ તણી, એવી છે આજ લગી પણ;

---

૧ પરાભવ. ૨ સારી ભ્રકુટીવાળી, ૩, પાર્વતી. ૪ નેત્ર. ૫, દેવ-સુર, ૬, પુત્રી.

પડતાં અશ્રુ સ્તનપરે, ચંદન લેપ ભિંજાય ના;
નેત્ર થકી જળ નિકળતાં, સ્થિર કાજળ કદિ થાય ના.

રૌદ્રનો અનુભાવ—

"છપ્પય"

પીડી દંતથી ઓષ્ઠ, હૃદયમાં હામ ધરીને;
ભીમે ભ્રકુટી ચઢાવી, કઠોર નિનાદ કરીને;
ચપલ ચમત્કૃતિવાન, કરે ગ્રહી જબરા જોમે;
ફેંક્યા જે ગજરાજ, વિન્ધ્યગિરિ સરખા વ્યોમે;
તે તે કરિના કુંભથી, ડરેલ ભ્રમરો દિલ વિષે;
ઉડી વશ્યા વિધુ મંડલે, જાણે લાંછનને મિશે.

યુદ્ધવીરનો અનુભાવ—

"ઝૂલણા"

[1] સમરે વ્યાપારનો શ્રેષ્ઠ દિક્ષાગુરૂ, સૈન્ય આગળ ઉભો ઇન્દ્રજીત,
દુશ્મનોનું [2] દમન એજ ધન જેનું એ, અસુરપતિ પાર્શ્વમાં છે અજીત;
આમ ચોમેર નિજ પરિજનો કહે છતાં, સ્નેહથી રામ સંધ્યા કરે છે;
નાંહિ કુંભકતણા પતનનો ક્રમ ઘટયો, વીરતર ધૈર્ય કેવું ધરે છે ?

દાનવીરનો અનુભાવ—

"છપ્પય"

તાત કૌત્સ ! મુજ પાસ, ભાળી માટીનાં [3] ભાજન;
ઉદાસ થઇને આપ, ન કરશો ઘેર જવા મન;
ક્ષમા કરો ક્ષણ માત્ર, અરજ મારી ઉર ધારો;
હોય જરૂર તો આપ, સકલ વસુમતી સ્વીકારો;
દેવા ગુરૂને દક્ષિણા, સ્પૃહા હોય સોના તણી;
તો હમણા લાવી દઉં, કરી પ્રયાણ ઉત્તરભણી.

---

૧ યુદ્ધ ૨ નાશ ૩ વાસણ

દયાવીરનો અનુભાવ—

" હરિગીત "

ધરનાર તિમિર સમૂહને, કરનાર વિશ્વતણી [1]ક્ષતિ;
વરસાદ લાગ્યો વરસવા જ્યારે અવનિ ઉપર અતિ;
ત્યારે અમિત ક્રોધથી જેનાં [2]વત્સ વ્યાકુળ બની ગયાં,
એવા [3] સુરભિના વૃન્દપર આવી દયાનિધને દયા.
કરમાં ગિરિ ધારણ કર્યો કરૂણાર્દ્ર હૃદયથી કેશવે,
પણ એ પડયાના ભયથી જોડયો જીવને એમાં જવે;
સમીરે સરી જતું વસ્ત્ર અંગુલિથી સમું કરતા નથી,
વળિ અંગનું અંબર સર્યું તે ધ્યાનમાં ધરતા નથી.

ભયાનકનો અનુભાવ.

" મનહર.

પડતાં પડીગયેલાં, ચોટેલા તૃણોથી યુક્ત,
જેના મુખમાંહિ ફીણ ફેલાઇ ગયેલાં છે.
કાકુરવે વ્યાકુળ ને ઘોર શબ્દ ઘર્ઘરથી,
જેના નેત્ર ત્રાસ પામી ચક્તિ થયેલાં છે.
કંપથી સ્ખલિત પદે [4]વામન શરીર ધરી,
શ્વાસના તરંગ મંદ ઓષ્ઠથી વહેલા છે.
ગોવિંદના [5]ગોવૃન્દ એ [6]વિવૃત ભુજંગ તણી,
વદન ગુફામાં સ્થિર થઈને રહેલાં છે.

બિભત્સનો અનુભાવ.

---

૧ નાશ ૨ વાછરડાં ૩ ધેન્ડ. ગાય ૪ ઠીંગણું, ૫ ગાયના ટોળા, ૬ વિસ્તાર યુક્ત,

" ગીતિ. "

પેખી [1]હરિપ્રિયાએ, નૃસિંહજીના [2]મુખકુંહરે [3]તરણિ;
વદન વસ્ત્રથી ઢાંકયું, મૃતક અસુરના [4]પલનો [5]કવલ ગણી.

અદ્દભુતનો અનુભાવ.

" ગીતિ. "

જેણે અરિ મંડલને, ખંડિત કીધું અપાર અનુરાગે;
નિહાળી એ પાંડવને, હજી સુરનયને નિમેષના જાગે.

संचारी भाव.

સંચારી શબ્દમાં "सम्" ઉપસર્ગ અને "चर" ધાતુ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે "સર્વથા ભાવોને સમ્યકપણે રસને વિષે લઇ જનાર" ભાવોને શી રીતે લઈ જાય? જેમ સૂર્ય અમુક નક્ષત્રને અમુક દિવસ પ્રત્યે લઇ જાય છે તે ખભે એસારીને નથી લઈ જતો તેમજ સંચારીભાવ માટે પણ જાણવું.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—જે એકમાંથી બીજા રસમાં, બીજામાંથી ત્રીજા રસમાં અને ત્રીજામાંથી ચોથા રસમાં એમ ઘણા રસમાં સંચાર કરે તથા અનેક રસમાં સ્થિર રહે અને જેની અનેક રસમાં વ્યાપ્તિ થતી હોય તે સંચારી ભાવ કહેવાય છે, આથી રોમાંચાદિમાં અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી. કેમકે તેઓનું સંગ્રાહ્યપણું છે અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા લાયકપણું છે. વળી તે ભાવ શારીર અને સંચારી છે અને આ આંતર અને સંચારી છે એટલો બન્નેમાં તફાવત છે. નિર્વેદાદિ ભાવોનું સ્થાયીપણું અને સંચારીપણું શી રીતે? એમ કોઈ શંકા કરે તો ત્યાં એટલોજ ઉત્તર બસ છે કે રસ પર્યંત સ્થાયીપણું છે અને એક રસમાંથી બીજા રસમાં જવાપણું પણ છે માટે ઉપાધિ ભેદને લઈ બન્નેનો સંભવ છે.

૧ લક્ષ્મી, ૨ કુહર ગુફા, ૩ સૂર્ય, ૪ માંસ, ૫ કોળીઓ.

નિર્વેદ.

દારિદ્રય, શાપ, માન, તિરસ્કાર, ક્રોધ, તાડન, ઇષ્ટ જન વિયોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે વિભાવોથી નિર્વેદ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રૂદન, નિશાસા, ઉચ્છ્વાસ અને શ્વાસોશ્વાસ બંધ રાખવા વિગેરે અનુભાવોવડે બતાવવો

દારિદ્રય અને ઇષ્ટ વિયોગાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલ નિર્વેદને નિઃશ્વાસ અથવા શ્વાસની સ્તબ્ધતાવડે બતાવવો.

દારિદ્રય, ઇષ્ટજન વિયોગ, વ્યાધિ, દુઃખ અથવા બીજાની ચડતી જોવાથી નિર્વેદ થાય છે, અને નિર્વેદવાળા પુરૂષનાં નેત્ર જળથી ભરાઇ જાય છે, વારંવાર શ્વાસો શ્વાસ મુકે છે, મુખ દીન થઇ જાય છે, અને ધ્યાનમાં બેઠેલા યોગીની માફક સ્તબ્ધ થઇ જાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પોતે પોતાનો તિરસ્કાર કરે તે નિર્વેદ અથવા સંસારમાં હેયત્વબુદ્ધિ અર્થાત્ સંસાર ત્યાગ કરવા લાયક છે, એવી બુદ્ધિ તે નિર્વેદ તત્ત્વજ્ઞાન તથા પરિજિહીર્ષા આદિ તેના વિભાવ છે, અને ખેદનો પ્રકાશ કરવો, ચિંતા કરવી તથા અશ્રુપાત ઇત્યાદિ તેના અનુભાવ છે, જેમ કે—

" સવૈયા—એકત્રીશા. "

વિવાદ કરવા વિદ્યા તેમજ પૃથ્વી પર્યટન શ્રમને કાજ;
માન ભંગ માટે મહિપતિનો પરિચય છે, અવનીમાં આજ;
વિરહ કાજ કેવળ કરી દૃષ્ટિ કમલમુખી સન્મુખ આ શી?
જઇ પ્રયાગમાં કુબુદ્ધિવાને આરાધ્યા શ્રી અવિનાશી.

(અથવા)

" ગીતિ. "

થયો નથી નહિ થાશે, મારી સરખો કોઇ મતિમંદ;
ત્યાગ્યું નહીં વિષય વિષ, આજ લગિ નહિ રટ્યા રઘુનંદ.

ગ્લાનિ.

વમન, વિરેચન, વ્યાધિ, તપ, નિયમ, ઉપવાસ, મનનો તાપ, અતિ મદ્યપાન, અતિ મૈથુન, બહુ મહેનત તથા ઘણી મુસાફરી વિગેરે વિભાવોથી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા ભંગ, શરીરની કૃશતા, ધીમે ચાલવું, ધ્રુજવું, મંદમંદ બોલવું, ગરીબાઈ જેવાં નેત્ર નમ્ર રાખવાં તથા અવયવો શિથિલ કરવા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—નિર્બળતા અથવા નિઃસહનતા તે ગ્લાનિ રતિજન્ય શ્રમ, તૃષા ક્ષુધા વિગેરે તેના વિભાવ છે, અને વૈવર્ણ્ય, શિથિળપણું તથા દ્રષ્ટિ ભ્રમણાદિ તેના અનુભાવ છે. જેમ કે—

"મનહર"

રસમય રાત જતાં પ્રગટયું પ્રભાત જ્યારે,
જવા લાગ્યા શયન તજીને શ્રીહરિ [1]સહી.
ચિરે ફરી ક્યારે દેશો દર્શન અમોને એમ,
કેવા વાણી કંઠથી બહાર નિકળી નહીં.
છેવટનું આલિંગન કરવાને કાજ આજ,
ભુજરૂપી લતાએ ઉંચાઈ લેશ ના લહી;
તીક્ષ્ણ રવિતાપ થકી તપિત બનેલી મહા,
મૃગ સમી રાધિકાની દ્રષ્ટિ સ્થિર થૈ રહી.

(અથવા)

"ગીતિ."

શિથિલ ગાત્ર ઉર કંપ, વદિ શકાય નહિ શુદ્ધ એક વેણ;
રતિ વિપરીત કરી છે, કહી દે છે તુજ રંગ ભર્યા નેણ.

શંકા.

ચોરી પકડાવી, રાજાનો ગુન્હો, પાપ કર્મ કરવું વિગેરે વિભાવોથી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, સંદેહરૂપ તે શંકા સ્ત્રી અને નીચ પ્રકૃતિમાં રહે છે, તેનો અભિનય વારંવાર જોવું, મુખ સંતાડવું, મુખ સુકાવું, જીભથી હોઠ ચાટવા, મુખનો ચહેરો બદલાવો, કંપારો થવો, હોઠ અને ગળું સુકાવું તથા વાયસ સાધર્મ્ય વિગેરે અનુભાવોથી બતાવાય છે.

ભયાનકમાં બહુધા ચૌર્યાદિથી ઉત્પન્ન થએલ શંકા કરવી, અને શ્રૃંગારમાં અસત્ય બોલવાવડે શંકા ઉત્પન્ન કરવી. પોતાનો આકાર છુપાવવો એ પણ તેનોજ અનુભાવ છે. કુશળ પુરૂષો તેની ચેષ્ટા તથા કૃત્રિમ ઉપાધિઓથી જાણી લેછે.

શંકા બે પ્રકારની છે. ૧ આત્મસમુત્થા ૨ પરસમુત્થા. તેમાં પરસમુત્થા કાંઇક અંગ કંપવું, ઉંચું જોવું, પડખે જોવું, બોલતાં અટકવું તથા મુખ ઝાંખું પડી જવું વિગેરે લક્ષણોથી જણાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—તીક્ષ્ણ કોટિવાળાં અનિષ્ટનું ચિંતવન અથવા ઇષ્ટ વસ્તુની હાનિનો વિચાર તે શંકા તેમાં દુષ્ટ ન્યાય તથા પરની ક્રુરતા વિગેરે વિભાવ છે, અને કંપ તથા ક્રિયા છુપાવવી ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમ કે—

" મનહર. "

ગુરૂજન સર્વ ચિત્ત જોનારાં જણાય તેમ,
ખળજન દોષ નિજ જીહ્વાપર ધારે છે.
ક્રુર મનવાળાં પુરવાસી છે પ્રપંચી બહુ,
સર્પ જેવી સાસુ વળી ઝેરીલી વધારે છે.
કરવું હવે શું ? બધું બીજ છે અનર્થતણું,
વાર વાર એમ વામા ઉરમાં વિચારે છે.

---

૧ સહીયર સખી.

મનોહર નેત્રવાળી માનુની નિઃશ્વાસો મુકી,
[1]કિંશુકની માળા ઉરપરથી ઉતારે છે.

(અથવા)

"ગીતિ."

વ્રજગલિમાંહિ વિચરતાં, રખે ન લાગે કલંક કાંઇ અરે;
ચન્દ્ર ચોથનો નિરખી, શંકિત બની એ સુમુખી શોચ કરે.

असूया.

વિવિધ અપરાધ, દ્વેષ. બીજાની સત્તા, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, ધારણશકિત, વિદ્યા અને લીલાદિ વિભાવોથી અસૂયા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય સભામાં દોષ પ્રગટ કરવા, ગુણનું ખંડન કરવું, સામું જોઇ રહેવું, નીચું મુખ કરી ભ્રકુટી ચઢાવવી, તિરસ્કાર કરવો તથા ઉપેક્ષા કરવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

બીજાનું સૌભાગ્ય, સત્તા, બુદ્ધિ અને ઉદયને જોઇ અસૂયા બતાવવી અને તે બતાવનાર પુરૂષે ભ્રકુટી વાંકી કરવી, મુખ ચઢાવવું, ઈર્ષા સહિત ક્રોધવાળાં નેત્ર કરવાં અને ગુણનાશક દ્વેષ વિગેરે અભિનયો કરવા.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય અથવા પરનું અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા તે અસૂયા, તેમાં ક્રોધ તથા દુર્જનતા વિગેરે વિભાવ છે, અને કોપ ચેષ્ટા તથા દોષનું ઉદ્‌ભાવન કરવું, ઇત્યાદિ અનુભાવ છે.

જેમકે—

"પુષ્પિતાગ્રા."

નથિ કરી શકતી નિવાસ હું જ્યાં,
[2]હિમકર કેરી કલા વસી રહી ત્યાં;

---

૧ ખાખરાનું પુષ્પ. ૨ ચન્દ્રમા,

ગતિ અતિશય કોપથી કરે છે;
સતી પ્રતિમન્દિર રાહુ આળખે છે.

(અથવા)

"ગીતિ."

જેવાને તેવાનો, સંગ થવાથી જામે છે સ્નેહ;
ત્રિભંગ શ્યામ શરીરે, [1]કુટિલ તેમ છે કુબ્જાનો દેહ.

મદ.

મદ્ય પીવાથી મદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના ત્રણ ભેદ છે. તરૂણ, મધ્ય અને અધમ, તેનો ભાવ પાંચ પ્રકારનો છે. ગાવું, રુદન કરવું, હસવું, કઠોર વાણી બોલવી અને સૂવું. તેમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિ પુરૂષ સુવે છે, મધ્યમ પ્રકૃતિ હસે છે અને ગાય છે તથા અધમ પ્રકૃતિ કઠોર વાણી બોલે છે તેમજ રૂદન કરે છે.

ઉત્તમ પ્રકૃતિ મનુષ્ય તરૂણ મદવડે મંદ મંદ હસે છે, તેનો રાગ સારો થાય છે, શરીર હર્ષિત થાય છે, વાકય કાંઇક આકુલિત બોલાય છે, પ્રકૃતિ સુકુમાર અને ચાલ જરા ઉતાવળી થાય છે.

મધ્યમ પ્રકૃતિ જનને મધ્યમ મદવડે ઠેસો આવે છે, નેત્રો બહુ ઘેનવાળાં થાય છે, બંને હાથ બહુ શિથિલ થવા છતાં તેને આમ તેમ હલાવ્યા કરે છે, તેની ચાલ વાંકી ચુંકી તથા પગલાં આડાં અવળાં પડે છે.

અધમ પ્રકૃતિ મનુષ્ય અધમ મદવડે નષ્ટ સ્મૃતિ થાય છે, વમન કરે છે, હેડકી ખાય છે, મુખમાંથી કફ કાઢી અસભ્ય દેખાવ બતાવે છે, જીભ બહુ ચોટી જાય છે, અને થુંકયા કરે છે.

રંગભુમીમાં મદ્યપાન કરનારને મદની વૃદ્ધિ નાટ્યના ક્રમ પ્રમાણે યુક્તિથી બતાવવી તેમજ મદ્યપાન કરી રંગભુમિમાં આવેલને મદનો ઉતાર પણ ત્રાસ ભય શોક હર્ષ કે, વક્રોક્તિથી તેવે તેવે કારણ પ્રસંગ કરવો, કારણ કે

---

1 વાંકો.

ઉપર કહેલ કારણોવડેજ મદ તત્કાળ ઉતરી જાય છે, તેમજ અભ્યુદય અથવા સુખ કારક વાકયોવડે શોક પણ દૂર થાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—હર્ષનો ઉત્કર્ષ તે મદ ઉત્કર્ષ એટલે દુઃખના સંસર્ગ રહિત એવો સુખનો અનુભવ, મદ્યપાન તેનો વિભાવ છે, અનુભાવ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. ઉત્તમને નિદ્રા, મધ્યમને હસવું અને અધમને રોવું આવે છે, ઇન્દ્રિયોને સંમોહન કરનારૂં જેનું રૂપ છે એવી નિદ્રા આંહી સમજવી માટે ઇન્દ્રિયોનો સંમોહ તથા નેત્રનું ઘેરાવું એ બન્ને પ્રકારની નિદ્રામાં સમાનતા છે, તેથી સ્વાભાવિક નિદ્રા સરખીજ આ નિદ્રા છે, અને હર્ષ સંચારી ભાવમાં આ મદની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી, તેમાં ફકત હર્ષજ રહે છે, વળી તે મદમાં હર્ષોત્કર્ષનિષ્ટ એવો કોઇ જાતિ વિશેષ નથી, વળી મદમાં મનને મોહ થાય છે, અને હર્ષમાં મન પ્રસન્ન રહે છે, એવી રીતે તે બન્નેનાં સ્વરૂપ જુદાં છે, તેમજ મદના અનુભાવ નિદ્રા રૂદન ઇત્યાદિ છે, અને હર્ષના અનુભાવ રોમાંચ આદિ છે, એમ અનુભાવ પણ બન્નેના જુદા છે.

દુર્ગા મહિષાસુરને કહે છે કે—“ હે મૂઢ ! હું મધુપાન કરૂં છું ત્યાંસુધી તું ક્ષણવાર ઉભો રહે ” ઇત્યાદિ સ્થળમાં વીર રસમાં પણ મદ જામેલ છે, ત્યાં નિદ્રા રોદનાદિ અનુભાવ કેમ થઇ શકે ? કારણ કે યોધ્ધો હોય તે સંગ્રામમાં રોતો નથી, અને નિદ્રા પણ કરતો નથી. બરાબર છે, પરંતુ રસના ભેદે કરીને અનુભાવનો પણ ભેદ થઇ શકે છે, શૃંગાર રસમાં તો રોદનાદિ અનુભાવ છે અને વીર રસમાં નેત્રની રકતતા તથા ચમત્કાર વિગેરે અનુભાવ છે, અને સામાન્ય રીતે તો મદના અનુભાવ નેત્ર ઘેરાવાં, મદનું સ્ખલિતપણું વિગેરે થાય છે, જેમકે—

“ વસન્ત તિલકા.”

લે સ્વાદ [1]વારૂણીતણો રસનાજ સારો,
નિશ્ચે જણાય અવતાર વૃથા અમારો;

---

૧ મદિરા

એવું વિચારી પ્રતિબિમ્બ મિશેથી ચાહે.
જાયે ડુબી સકલ ઇન્દ્રિય મદમાંહે.

(અથવા)

"ગીતિ."

યૌવનમદ ને ધનમદ, પ્રભુતાનો વળિ મહાન મદ પામે;
મદનો મદ એ ઉપર, કોણ શીખ દે રહી એહ સામે.

શ્રમ.

વારંવાર મહેનત કરવાથી શ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો અભિનય શરીર ચંપાવવું, નિઃશ્વાસ મુકવા, મુખ મચકોડવું, બગાસાં ખાવાં, આળસ ખાવી તથા વારંવાર હળવેથી પગ ઉંચા નીચા કરવા વિગેરે અનુભાવોવડે બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—મહેનત કરવાથી થયેલો પરાભવ તે શ્રમ, તેમાં રતિક્રીડા તથા બહુ પંથ કરવો વિગેરે વિભાવ અને પરસ્વેદ તથા અશક્તિપણું ઇત્યાદિ અનુભાવ છે—

જેમકે—

"હરિગીત."

વનમાં જતી વખતે [1]જનક કુંવરી સિધાવ્યાં સંગમાં,
ત્યાં ગમનના પરિશ્રમ થકી પ્રસ્વેદ વ્યાપ્યો અંગમાં;
સ્તન ઉભય ભીંજાઇ ગયાં સીતાજી સઘળું સાંખતાં;
પણ [2]દાશરથિ દ્રગપાતથી સહુ શ્રમ શિથિલ કરી નાંખતા.

(અથવા)

---

૧ સીતા. ૨ રામ.

" ગીતિ. "

શ્રમજલકણુ મુખ છાયાં, પલ પણુ શ્વાસ નથી રોકી શકતી;
જણાઈ આવ્યું જાહિર, રમી આવી રામા વિપરીત રતિ.

आलस्य.

ખેદ, શ્રમ, વ્યાધિ, તૃપ્તિ અને ગર્ભાદિ વિભાવોથી આલસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્ત્રી અને નીચ પ્રકૃતિ મનુષ્યોમાં સર્વ કામ ઉપર અભાવ, સુવું, બેસવું, તન્દ્રા તથા ગાઢ નિદ્રા કરવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવું.

સ્વાભિવેક અથવા ખેદથી થએલ તેમજ ક્ષુધાતુર મનુષ્યના આલસ્યને આરંભેલ કાર્યને નહિ કરવા રૂપ અનુભાવોથી બતાવવું.

રહતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઉઠવા વિગેરેમાં અસામર્થ્ય તે આલસ્ય, તેમાં ગર્ભ વિગેરે વિભાવ અને કામકાજ કરવામાં કાયરપણું તે અનુભાવ છે જેમ કે—

"રોળાવૃત્ત"

પોતાના સ્તનતણો, હાર હરી લેતા [1]હરને;
સતી ન રોકી શકયાં, કરી સાવધ નિજ કરને;
હસ્યાં સગર્ભા હોઇ, નયન [2]પ્રાન્તથી ભવાની;
કાયરતા દર્શાવી, પ્રભુ પાસે પોતાની.

અથવા

" ગીતિ "

રામા રજની આખી, જાગી લાગી લાલ ગળે રસથી;
સહજ સુભગ અવયવથી, પ્રાત સમે પણુ ઉઠે ન આળસથી.

---

૧ શંકર ૨ છેડો

દૈન્ય

દુર્ગતિ અથવા મનનો સંતાપ વિગેરે વિભાવોથી દીનતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે દૈન્ય આજીવિકાનો અભાવ, માથું અથવા શરીર ભારે થવું તથા વસ્ત્રાદિક મલિન રહેવાં વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવું.

દ્રવ્ય નાશ થવાથી ઉત્સાહ ભંગ થવાથી અથવા દુઃખથી મનુષ્યને દીનતા થાય છે તે વસ્ત્ર શરીર વગેરે શુદ્ધ રાખવાના પદાર્થોને સાફ નહિ રાખવા રૂપ અભિનયવડેબતાવવી.

રસતંગિણીકાર લખે છે કે—બુરી અવસ્થા અથવા ઘણું દુઃખ તે દૈન્ય કેટલાએક તેને અનુજવલ્ય અર્થાત મલિનપણું કહે છે પણ તે નથી, કેમકે મલિનપણું એ તો બાહેરનો વિષય છે માટે એ તેનો અનુભાવક છે. વિરહ અને દરિદ્રતા એ તેના વિભાવ છે અને શરીરને કલેશ ક્ષુધા તૃષા વિગેરે અનુભાવ છે જેમ કે—

"છપ્પય"

લલિત વાળની લટો, અંસ ઉપર વિખરાઇ;
નયન નીરની નદી, છાતીપર રહી છવાઈ;
મદથી ઉન્મત્ત મહા. કામરૂપી કરિવર છે;
દિલ તેના દંતાગ્ર, માંહિ લાગ્યું દુઃખ ઘર છે;
રસ ભરેલ તન સુતનુનું, વિરહ વન્હિથી બહુ બળે;
ફિકાશને મિશ ફીણનો, વૃન્દ વહે ગંડ સ્થળે.

(અથવા)

"ગીતિ"

મુખ મલિન તન દુર્બળ, પડી સેજમાં દીન બની દારા;
ખબર કેમ નથી લેતા, [૧]નૂતન સ્નેહી નટવર રહી ન્યારા.

---

૧ નવિન

ચિન્તા.

ઐશ્વર્ય નાશ, દ્રવ્યાપહરણ અને દારિદ્રયાદિ વિભાવોથી ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નિઃશ્વાસ, સંતાપ, ધ્યાન, નીચે મુખે વિચાર કરવો અને કૃશતા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

સત્તા અથવા દ્રવ્યાદિના નાશથી ઉત્પન્ન થતી ચિન્તા અનેક પ્રકારની છે. તે હૃદયમાં અનેક પ્રકારના વિતર્કો ઉત્પન્ન કરે છે તેને શ્વાસોશ્વાસ, સંતાપ, હૃદય શૂન્યતા, મલિનતા અને ધૈર્યવડે બતાવવી.

રસ તરંગિનીકાર લખે છે કે—ચિન્તા એટલે ધ્યાન દ્યૈ **चिन्तायाम्** એ ધાતુથી સિદ્ધ થાય છે, તે ધ્યાન સ્મરણાત્મક છે, સ્મૃતિ નહિ, કારણ કે સ્મૃતિ એ ભાવ છે અને તે આગળ જુદો કહેવાએલ છે, ધ્યાનમાં તો ચિત્તાની એકાગ્રતા થાય છે, તેમાં ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ વિગેરે વિભાવ અને તાપ, વિવર્ણતા, અશ્રુ, શ્વાસ ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમ કે—

"છપ્પય."

અમે જાણીએ સર્વ, સતી શીદ મૌન ધરો છો;
શું શિવજીનું આપ, સ્નેહથી સ્મરણ કરો છો?
તેના નેત્રાગ્નિએ, તપે છે તમામ અંગો;
આંખથી અશ્રુ મિશે, ગંગના વહે તરંગો;
સજની સાચું માનજો, ત્વરિત તમારા તન વિષે;
પામે વૃદ્ધિ વિધુકલા, પ્રકાશમાં [1]પાંડિમ મિશે.

(અથવા)

"ગીતિ."

કોમળ કંજ [2]મૃણાલે, કલિત કલાનિધિ કરે જેમ વાસ:
તેમ ધ્યાન ધારી રહી, મિત્ર મિલનની ઉરે ધરી આશ.

---

૧ પીળાશ ૨ કમળના તંતુ

मोह.

દૈવોપઘાત, દુઃખ, વાગવું, ભય, આવેગ તથા પુર્વ વૈરનું અનુસ્મરણ વિગેરે વિભાવોથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નિશ્ચૈતન્ય, ફરવું, પડવું તથા ચક્કર ફરવું, ઇત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવો.

ચોરોના સ્થાન સીવાય ચોરોને જોઇને અથવા વિવિધ પ્રકારના ત્રાસદાયક પદાર્થોથી અસમર્થ પુરૂષને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભીનય સર્વ ઇન્દ્રિયોના સંમોહવડે બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—મોહ એટલે વૈચિત્ય. "**मुह वैचित्ये**" એ ધાતુથી "**मोहनं मोहः**" એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી મોહ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. વૈચિત્ય એટલે કાર્યાકાર્યનો અવિવેક, તેમાં ભય આવેગ અનુચિતપણું ઇત્યાદિ વિભાવ છે અને સ્તંભ પાત ઘુર્ણન અદર્શન અને વિસ્મરણ વિગેરે અનુભાવ છે.

જેમકે—

"ઝુલણા"

ગૂઢ સ્મિતથી કનક [1]કેતકી પત્રના, વૃન્દની કાન્તિનો દ્રોહ કરતી;
[2]ઉદિત વિધુ સમ વદનવાળી પય પાણીને, ભિન્ન કરી હંસનો ધર્મ ધરતી;
શંભુ સ્તંભિત થયા કાર્ય કરવા વિષે, મૂઢ બની ઇન્દ્રીઓ ઇન્દ્ર કેરી;
[3]અજ પડયા અજ્ઞતા ઉરગના પાશમાં, હદ વિના લક્ષ્મીનું રૂપ હેરી

અથવા

"ગીતિ"

પન ઘટપરે પરસ્પર, વદન વિધુની જ્યોતિ વિમળ જોઇ;
મોહન તેમજ માનીની, મોહી રહ્યાં શુદ્ધિ શરીરની ખોઇ.

૧ કેવડો ૨ ઉદય પામેલ ૩ બ્રહ્મા ૪ પાણીશેર

સ્મૃતિ.

આરોગ્ય, પાછલી રાત્રીનું જાગરણ, સમાન પદાર્થનું દર્શન ઉદાહરણ અને વારંવાર ચિન્તવન વિગેરે વિભાવોથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને શિરઃ કંપન, એક દૃષ્ટિવડે જોવું તથા ભ્રકુટી ઉંચી કરવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

અગાઉ ઘણી મુદત પહેલાં અનુભવ કરેલું પરંતુ પછીથી વિસ્મૃત થએલ સુખ અથવા દુઃખને જેવું અનુભવેલ છે તેવુંજ સ્મરણ કરવું તેને સ્મૃતિ કહે છે તે સ્વાસ્થ્ય, અભ્યાસ, શ્રવણ અને દર્શનથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને માથું ઉંચું કરવું અથવા કંપાવવું તથા ભ્રકુટી ઉંચી કરવી ઈત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—સંસ્કારજન્યજ્ઞાન તે સ્મૃતિ તે સંસ્કારજન્યજ્ઞાન ઓળખવા રૂપ અને સ્મરણ રૂપ છે, સંસ્કારજન્યપણાથી બન્ને પ્રકાર આવી જાય છે, જો એમ ન હોય તો પછી પ્રત્યભિજ્ઞાને માટે જુદું સ્વરૂપ કહેવું પડે, આમાં સદૃશ એવું અદૃષ્ટ વસ્તુનું ચિન્તવન આદિ સંસ્કારને જાગૃત કરનારા વિભાવ છે અને ભ્રકુટી ઉંચી કરવી વિગેરે અનુભાવ છે જેમકે—

પ્રત્યભિજ્ઞા—

"મનહર."

યમુનાના ધરામાંથી [1]યુગ્મ ચક્રવાક તણું,
ઉડીને ઉડાવે આજ ગમ્મત ગગનમાં.
ચન્દ્રની કળાનું કરી [2]આક્રમણ ચાહ ધરી,
પામે છે અપાર મોદ બેઉ નિજ મનમાં.
ચન્દ્ર પણ કામતણા ચાપની ચપલતાના,
ચમત્કાર કેરો લે છે આશ્રય ચમનમાં.

---

૧ જોડું. ૨ પરિક્રમણ.

માટે મધ્ય ભાગે ફરી કરે છે વિહાર એજ,
રાધાજી કદંબના અનુપ ઉપવનમાં.

સ્મૃતિ—

"રોળાવૃત્ત."

જ્યારે ભૂલણુ રહ્યા, અંસમૂલે હું ધારી;
રાધાના મુખકંજ, પરે પડી દૃષ્ટિ મારી.
ત્યારે સસ્મિત કંઇક, [1]સંકુચિત દૃષ્ટિવાળું;
વિચિત્ર વર્ણનું વદન, રાગથી સ્મરૂં રૂપાળું.

(અથવા)

"ગીતિ."

કરી હતી જે આપે, તે દિન વામા સંગ વાતચીત;
પ્રાણુ જાળવી રાખે, યાદ કરી એ પૂર્વ તણી પ્રીત.

ધૃતિ.

વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, વિભવ, પવિત્રતા, આચાર, ગુરૂ ભક્તિ, અધિક મનોરથ, અર્થલાભ અને ક્રીડા વિગેરે વિભાવોથી ધૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રાપ્ત વિષયના ઉપભોગથી તથા અપ્રાપ્ત, ગયેલ, લીધેલ અથવા નાશ પામેલ વસ્તુનો શોક નહિ કરવો વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

વિજ્ઞાન, શૌચ, વિભવ, શાસ્ત્ર અને શકિતથી ધૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં ભય શોક કે ખેદ હોતો નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થએલ શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપભોગ હોય છે, અને અપ્રાપ્ત વસ્તુનો શોક હોતો નથી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ધૃતિ એટલે સંતોષ અથવા દુઃખમાં પણ સુખ બુદ્ધિ જ્ઞાન શકિત વિગેરે તેમાં વિભાવ છે, અને અવ્યગ્ર ભોગાદિ અનુભાવ છે, જેમકે—

૧ સંકોચવાળી.

"છપ્પય"

ભૂષણ જેનાં ભવ્ય, ભસ્મનાં રજકણ રાજે,
અરણ્ય છે આવાસ, વૃદ્ધ [1]વૃષ વાહન કાજે;
વસ્ત્ર ચર્મનું છતાં, ભોગ [2]ભવપતિનો ભારે,
ભ્રષ્ટ થયો નહીં ભાઈ! ઇશપણું અનુપમ ધારે;
મહાદેવ એ નામથી, હર ન ગવાયે શું હજી?
દેવોના પણ દેવ એ, સંજ્ઞા ક્હો કોણે તજી?

(અથવા)

"ગીતિ."

વનચર અને ગગનચર, જગજાહિર અજગર જલચર જે છે;
હરદમ હર્ષ ધરીને, રઘુપતિ સહુની ખાસ ખબર લે છે.

વ્રીડા.

અકાર્ય કરવું, ગુરૂનું ઉલ્લંઘન કરવું, પ્રતિજ્ઞા ભંગ અને પશ્ચાત્તાપ વિગેરે વિભાવોથી વ્રીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સંતાડવું, નીચું મુખ રાખી ચિન્ત્વન કરવું, લીંટા કાઢવા, વસ્ત્રનો સ્પર્શ કરવો, વીંટીને વારંવાર ફેરવવી તથા નખથી ખોતરવું ઇત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવી.

કોઇ માણસ કાંઈ ખરાબ કામ કરતો હોય તેને બીજો પવિત્ર માણસ જુએ ત્યાં તે ખરાબ કામ કરનાર માણસને પશ્ચાત્તાપની સાથે લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે લજ્જાથી પોતાનું મોઢું સંતાડે છે, જમીન ઉપર લીંટા કાઢે છે, નખથી ખોતરે છે તથા વીંટી અને વસ્ત્રનો વારંવાર સ્પર્શ કરે છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—સ્વચ્છન્દપણે ક્રિયા કરવામાં જે સંકોચ થાય તે વ્રીડા. શંકામાં અને ત્રાસમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે

૧ બળદ. ૨. શંકર.

તે તે સ્થાને ક્રિયાનો વિરહ અર્થાત્ ક્રિયાનું છુટી જવાપણું છે, પરંતુ ક્રિયાનો સંકોચ થતો નથી, તેમાં દુરાચાર વિગેરે વિભાવ અને મસ્તક નમાવવું એટલે નીચું જોઇ જવું તથા નેત્ર મુખ આદિનું આચ્છાદન કરવું ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમકે—

"છપ્પય"

પ્રતિબિમ્બિત પ્રત્યેક, ભીંતમાં રંગ ભરેલો;
[1]સુભગ બિન્દુ સિન્દૂર તણો નિજ ભાલ કરેલો;
જોઇ જોઇને કોઇ, કમલનયની એ કાન્તિ;
કેલિ દીપકતણી, ભરે છે ઉરમાં ભ્રાન્તિ;
જ્યારે પટ ખેંચે પતિ, ત્યારે કરથી ભય ભરી;
ગોરી [2]ગાત્ર ઢાંકી લિએ, ચપલ દૃષ્ટિ ચોમેર કરી.

(અથવા)

"ગીતિ"

પ્રથમ સમાગમ કેરી, સખીએ પૂછી વાત વ્હાલ ધારી;
સકુચાણી શરમાણી, મુખ ઘૂંઘટમાં ઘેરી રહી પ્યારી.

ચપળતા.

પ્રીતિ, દ્વેષ, મત્સર, ક્રોધ, ઇર્ષા અને વિરૂદ્ધાદિક વિભાવોથી ચપલતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને કઠોર વાણી, તિરસ્કાર, પ્રહાર, વધ અને બંધન વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

જે પુરૂષ વગર વિચાર્યે કોઇને બાંધવાનો કે, મારવાનો આરંભ કરે છે, તે માણસ અનિશ્ચિત કાર્યવાળો હોવાથી ચપળ કહેવાય છે.

---

૧ સુંદર ઉત્તમ ૨ અંગ.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—એક પછી એક ઉતાવળથી ક્રિયા કરવી તે ક્રિયાની શીઘ્રતા અથવા ચપળતા, તેમાં માત્સર્ય દ્વેષ તથા રાગ વિગેરે વિભાવ અને વૈરી દર્શન, કઠોરવાણી તથા પ્રહાર અનુભાવ છે. જેમકે—

"મનહર"

સેતુ બાંધનારા, ચાહે લંકાભણી ચાલનારા,
ચમત્કાર રણમાં બતાવતા નવા નવા;
કરતા પ્રચાર પ્રૌઢ વિનોદના વચનોનો,
જ્યારે રામચંદ્ર લાગ્યા ધનુષ ધ્રુજાવવા.
ત્યારે યુદ્ધ આરંભના દંભથી દશાનનના,
ફરકયા તમામ બાહુ પ્રબળ બતાવવા;
બાજુ બંધના ધ્વનિથી થાય અનુમાન એવી,
બાણુ તણી વૃષ્ટિ લાગ્યા વેગેં વરસાવવા.

(અથવા)

"ગીતિ"

ક્ષણુ ક્ષણુ ચકરી પેઠે, સાંકડી ગલીમાં જાયે આવે છે;
ફસી પ્રેમને ફંદે, રજની વ્રજની વામ વિતાવે છે.

હર્ષ.

મનોરથ પ્રાપ્તિ, ઈષ્ટજન સમાગમ, અત્યંત સંતોષ, દેવ, ગુરૂ અથવા સ્વામીની કૃપા, ભોજન વસ્ત્ર કે ધનનો લાભ વિગેરે વિભાવોથી હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મુખ અને નેત્રની પ્રસન્નતા, પ્રિય ભાષણ, રોમાંચ અશ્રુ અને સ્વેદ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અપ્રાપ્ત વસ્તુ મળવાથી, ધન મળવાથી, પ્રિય જનનો સમાગમ અથવા મનની ઇચ્છિત વસ્તુ મળવાથી પુરૂષને હર્ષ થાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ચિત્તનો પ્રસાદ તે હર્ષ, તેમાં પ્રિયનું દર્શન તે તથા પુત્રનો જન્મ વિગેરે વિભાવ અને રોમાંચ સ્વેદ અશ્રુ તથા સ્વરભેદ વિગેરે અનુભાવ છે.

જેમકે—

" છપ્પય. "

જેના કુચનો પ્રાન્ત, થયો રોમાંચિત રાગે,
રાજી સકલ શૃંગાર, એવી રાધા અનુરાગે;
[1]મુકુન્દનો મુખચંન્દ્ર, જાય છે જોવા જ્યારે,
સુધબુધ તેની સર્વ, થાય છે વિસ્મૃત ત્યારે;
ક્ષીણ કટિ બટકી જશે, એ વિચાર કરતી નથી,
ગુરૂ નિતંબના ભારથી, દિલ અંદર ડરતી નથી.

(અથવા)

" ગીતિ.

હદ વિણ તન હરખ્યું છે, ઉર આંગીમાં સમાય નહિ મારાં,
મનમાં મુદ ન સમાયે, પેખી તમને પ્રાણજીવન પ્યારા.

आवेग.

ઉત્પાત, પવન, વૃષ્ટિ, અગ્નિ, હાથીનું ફરવું, પ્રિયાપ્રિય શ્રવણ અને વ્યસન વિગેરે વિભાવોથી આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં ઉત્પાતકૃત આવેગ એટલે વિજળી, કડાકા, ચન્દ્રસુર્ય ગ્રહણ અને કેતુદર્શન વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય તે, તેને સર્વ અંગનું શૈથિલ્ય, વૈમનસ્ય, મુખ વિવર્ણતા, ખેદ અને વિસ્મયાદિ અનુભાવોથી બતાવવો. પવનકૃત આવેગને મુખ ઉપર ઓઢવું, આંખો ચોળવી, વસ્ત્રોથી અંગ ઢાંકવું તથા ઉતાવળા ચાલવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

---

૧ શ્રીકૃષ્ણ.

અગ્નિકૃત આવેગને ધૂમાકુળતા, અંગ સંકોચવું, ઠેકવું અથવા ખસી જવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો. વર્ષાકૃત આવેગને બધું સંકોડવું, દોડવું અથવા છત્રી ઓઢવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો. હાથીના ફરવાથી થએલ આવેગને જલદી ખસી જવું, ઉતાવળથી ચાલવું, ભય, સ્તંભ, કંપારો, પાછળ જવું અને વિસ્મયાદિથી બતાવવો. પ્રિય શ્રવણ આવેગને સામું ઉઠવું, મળવું, વસ્ત્રાભરણુદાન, અશ્રુ અને રોમાંચ વિગેરેથી બતાવવો. અપ્રિય શ્રવણ કૃત આવેગને ઉંચેથી પડવું, ખસવું, ચોતરફ ફરવું ચારેકોર દોડવું અને રૂદનાદિ અનુભાવોથી બતાવવો. તથા વ્યસનકૃત આવેગને એકદમ પાસે આવવું, શસ્ત્ર પકડવું, ધર્મ ગ્રહણ કરવો, કંપવું, હાથી અથવા ઘોડા ઉપર બેસવું ઈત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવો. આ આઠ પ્રકારનો આવેગ ઉત્તમ અને મધ્યમ પ્રકૃતિમાં સ્થિરતાવડે તથા નીચ પ્રકૃતિમાં પાછા હઠવાવડે બતાવવો.

અપ્રિય સાંભળવાથી, શસ્ત્ર ફેંકવાથી અથવા ત્રાસથી આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે, ખેદ તેમજ એકદમ શત્રુનાં દર્શનથી હથિઆરનો પસ્તાવો કરવો એ તેનો અનુભાવ છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટની એકસ્માત્ પ્રાપ્તિ એ જેનું મુખ્ય કારણ છે તે સંભ્રમ અથવા આવેગ, તેમાં વૈરીદર્શન, અપ્રિય શ્રવણ તથા ઉત્પાત વિગેરે વિભાવ છે અને ઉતાવળ કરતી પડી જવું તથા વસ્ત્રાલંકાર અવળાં ધારણ કરવાં વિગેરે અનુભાવ છે. જેમ કે—

"ધનાક્ષરી"

સીતાપતિ રામ જોઈ આપતણા સૈનિકોને.
વૈરિ વધૂઓને ઉરે લાગી છે અપૂર્વ લાય
શિથિલ થયેલાં પટ પકડયાં છે એક હાથે,
અન્ય કર સખીઓના સ્કન્ધપરે સ્થિર થાય

એક ચક્ષુ ચોટ્યું નિજ નાથના વદન ભણી,
અન્ય ચક્ષુ પાછળ સભીત બની જોવા જાય
એક પાય કંટકથી અધિક વિંધાયો અને,
નીકળવા ત્યાંથી તુર્ત ઇચ્છી રહ્યો અન્ય પાય

(અથવા)

"ગીતિ"

સુણી શબ્દ પતિ પગનો, બહુ ભય પામી ભાગી ગઈ બાળા;
કયાંઇ કંકણ કિંકણી, કયાંઇ નૂપુર૧ કયાંઇ પુષ્પમાળા

જડતા.

સર્વ કાર્યના કર્તવ્યનું અજ્ઞાન સારૂં માઠું સાંભળવું અથવા દેખવું અને વ્યાધિઆદિ વિભાવોથી જડતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મૌન રહેવું એક નજરે જોવું અથવા પરવશ થવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

જે પુરૂષ મોહથી સારૂં કે માઠું, સુખ કે દુઃખ જાણે નહિ અને પરવશ થઇ બોલ્યા વિના મૌન રહે તેને જડ કહે છે.

રસ તરંગિણીકાર લખે છે કે—સર્વ વ્યવહારમાં અસમર્થ એવું જે જ્ઞાન તે જડતા, મૂર્છા અપસ્માર નિદ્રા અને સ્વપ્નમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણકે તેમાં જ્ઞાન બિલકુલ રહેતું નથી તેમ આલસ્ય ભય અને ત્રાસ માં પણ તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી કારણકે તે તે સ્થાને કાંઇક વ્યવહારની સ્થિતિ છે. જડતામાં ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વસ્તુનું દર્શન વિગેરે વિભાવ છે અને બોલવું, નિમેષ વગર એક નજરે જોઇ રહેવું તથા ઇષ્ટ અનિષ્ટનો પરિચ્છેદ વિગેરે અનુભાવ છે જેમકે—

૧ કાંઇ ખભા

"છપ્પય"

પામી પાર દુષ્પાર, જલધિનો બળથી જ્યારે;
સીતાની કરી શોધ [1]પવનસુત આવ્યા ત્યારે;
ઉછળી રહ્યા અતિ જવે, જેહના તરલ તરંગો;
એવું જલ જલધિનું, જોઇ સહુ કપિનાં અંગો;
ભીંત ચિત્ર સમ એ સમે, સ્તબ્ધ બન્યાં ગતિ મતિ ગઇ;
એ વિલોકી હનુમાનના, વિનોદમાં વૃદ્ધિ થઇ.

(અથવા)

"ગીતિ."

ઉભય ન હાલે ચાલે, ઉભય વિસર્યા ગૃહો કાર્ય કલેશ,
અટકી અટપટી પ્રીતે, એક બીજાને નિરખે અનિમેષ.

ગર્વ.

ઐશ્વર્ય, કુળ, રૂપ, યૌવન, વિદ્યા અને બળ આદિ વિભાવોથી ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઇર્ષા, અવજ્ઞા, ધસારો, ઉત્તર ન આપવો, વારંવાર શરીર જોવું, વિલાસ, મિથ્યા હસવું, કઠોર બોલવું, ગુરૂઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું અથવા તિરસ્કાર કરવો વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

વિદ્યા, રૂપ, ઐશ્વર્ય અથવા ધન મળવાથી ગર્વ થાય છે, તે નીચ પ્રકૃતિમાં દૃષ્ટિ અને અંગના વારંવાર ફેરવવાથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પોતાને વિષે સર્વથી અધિકપણાની બુદ્ધિ અથવા સર્વને વિષે અધમપણાની બુદ્ધિ તે ગર્વ, તેમાં બળ, ઐશ્વર્ય, કુલીનતા તથા લાવણ્ય વિગેરે વિભાવ અને અવજ્ઞા, ભ્રકુટીવાળી દૃષ્ટિ, ચેષ્ટિત, હસિત

૧ હનુમાન.

તથા પોતાના પુરૂષાર્થનો પ્રકાશ કરવો ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે— પરશુરામનાં વાકય—

"ધનાક્ષરી"

જલધિનું પાન જ્યારે [1]કુંભજ ઋષિએ કર્યું,
ત્યારે નિજ નાથના વિયોગથી ભૂલીને ભાન.
સુરનદી પોતાનું શરીર [2]ચન્દ્રશેખરના,
લોચન અનલ માંહિ હોમવા ધરે છે ધ્યાન,
ત્યાં તો તેજ સ્થાને વૈરિ રિપુનિ વનિતાઓના,
નેત્રરૂપ નીરજથી નીકળતા વેગવાન.
અશ્રુ જળના સમૂહે સિન્ધુઓ અનેક અન્ય,
પ્રગટ કર્યાં મેં મુનિરાજ આગળે મહાન.

અથવા

"ગીતિ"

જાઇ જુઇ ચમેલી, ગુલાબ ચંપક [3]બકુલ જગેં જામી;
વૃથા વખાણ કરાવે, મુજ તન [4]સુરભિ પ્રભાવને પામી.

विषाद.

કાર્ય હાનિ અથવા દૈવી આપત્તિથી વિષાદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સહાયતા ખોળવી, બહુ વિચાર કરવો, ઉત્સાહ ભંગ તથા વૈમનસ્ય વિગેરે અનુભાવોથીઉત્તમ અને મધ્ય પુરૂષમાં બતાવવો, અધમ પુરૂષોમાં તો ચોતરફ દોડાદોડ કરવી, અવલોકન કરવું, મુખ સુકાવું, હોઠ ચાટવા, સુવું, શ્વાસોશ્વાસ રાખવા અને ધ્યાનમાં બેસી રહેવું વિગેરેથી બતાવવો.

૧ અગસ્ત્ય ૨ શંકર ૩ બોલસરી ૪ સુગંધ

કાર્ય હાનિ થવી, ચોરી માથે આવવી અથવા રાજ્ય દંડના ભયથી કે દૈવ ઇચ્છાથી અથવા મળેલ પદાર્થ ગુમ થવાથી વિષાદ થાય છે તે ઉત્તમ અને મધ્યમ પુરૂષોમાં વિવિધ ઉપાય અનુ તેની ચિન્તાવડે તથા અધમમાં નિદ્રા નિશ્વાસ અને ધ્યાનવડે બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઇષ્ટ વસ્તુનો સંશય અથવા અનિષ્ટ વસ્તુની જિજ્ઞાસા તે વિષાદ૦ ઇષ્ટપદથી જીવન, ધન, યશ, શરીર, પુત્ર અને કલત્ર વિગેરે કહેલા છે. તેમાં અપરાધ તથા ધન જવું વિભાવ છે અને અનુભાવ તો ઉત્તમને સહાયકો ગોતવા વિચાર કરવો. તથા અધમને વૈમનસ્ય, ધ્યાન, અર્થાત્ વિચારમાં પડી જવું દોડાદોડ કરવી, મુખશોષ નિદ્રા ન આવવી અને નિઃશ્વાસ મૂકવા ઇત્યાદિ જેમકે—

"મનહર"

પાછી વળી જો હું કરૂં ગૃહપ્રતિ ગમન તો,
આપેલું વચન સત્ય રૂપમાં ફળે નહિ.
દોડી જાઉં દૂર કદી બગીચામાં બાવરી હું,
તો એ ફરી માર્ગ મને શોધતાં મળે નહિ.
કદી વન અંતે જઈ આળસથી બેસી રહું,
વ્યર્થ સહુ જોતાં જુકિત ઉત્તમ જડે નહિ.
બરાબર મધ્ય પંથે આવતાં ઉગ્યો આ ચન્દ્ર,
કરવું હવે શું તેની [1]કલના પડે નહિ.

(અથવા)

"ગીતિ"

મોહન ભૂલ્યા મુજને, ધીર શકું નહિ જરા હવે ધારી;
વસન્ત ફેલ્યો વનમાં, [2]કુહુકે કોયલ હામ જઉં હારી.

---

૧ ખબર સમજણ ૨ ટેકે.

औत्सुक्य.

ઇષ્ટ જન વિયોગના અનુસ્મરણાદિ વિભાવોથી ઔત્સુકય અર્થાત્ ઉત્સુકપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય દીર્ઘ નિઃશ્વાસ, નીચું મુખ રાખી વિચાર કરવો, ચિન્તા, નિદ્રા, તન્દ્રા અને શરીરનું ગૌરવ વિગેરે અનુભવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વખત જતો હોય તે સહન ન થાય અથવા સકલ ઇન્દ્રિયોનો એક વખતે ક્રિયારંભ તે ઔત્સુકય. તેમાં પ્રિયનું સ્મરણ થવું વિગેરે વિભાવ અને તન્દ્રા, ગાત્રનું ગૌરવ પણું ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

" મનહર"

કોઇ કેલિકૌતુકના મનોરાજ્યથી વિતાવ્યો,
દિવસનો પ્હેલો પ્હોર સત્ય કહું સુન્દરિ !
ચંપક ને મલ્લિકાનાં કુસુમની માલિકાએ,
ગુંથતાં વિતાવ્યો અન્ય પ્રહર ધૃતિ ધરી.
ત્રીજો પ્હોર ગાળ્યો તેમ કુંડલ કનકહાર,
કિંકિણી ને કંકણાદિ અલંકરણે કરી;
પરંતુ હવે આ છેલો પ્હોર પ્રાણ પ્યારાવિણ,
વિતાવી શકીશ કેવી રીતથી હરિ હરિ !

(અથવા)

" ગીતિ. "

સજે વિભુષણ વસનો, પતિ મળવાની હૃદય હોંશ ધારી;
સહન કરી નથિ શકતી, પાછળ અધઘડિ રહેલ દિન પ્યારી.

નિદ્રા.

દુર્બળતા, શ્રમ, ગ્લાનિ, મદ, આલસ્ય, ચિન્તા, અતિ આહાર અથવા સ્વભાવાદિ વિભાવોથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સુખગૌરવ, શરીર ફેરવવું, નેત્રો ઘેરાવાં, આળસ, બગાસાં, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, ગાત્રોની શિથિલતા, નેત્ર બીડાવાં તથા બધાં કામનો પ્રમાદ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

આળસથી, દુર્બળતાથી, ગ્લાનિથી, થાકથી, ચિન્તાથી, રાત્રીના જાગરણથી અથવા સ્વભાવથી પુરૂષને નિદ્રા થાય છે. તેને ચોતરફ શરીર ફેરવવું, નેત્ર બીડવાં, બગાસાં અથવા આળસવડે બતાવવી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે--બીજી ઇંદ્રિયોનો ત્યાગ કરીને ત્વચા ઈંદ્રિયમાં જ્યારે મન રહે છે, ત્યારે નિદ્રા થાય છે, સુષુપ્તિનું કારણ નિદ્રા છે, માટે સુષુપ્તિ પહેલાંની જે અવસ્થા તે નિદ્રા, સ્વપ્નવહ નાડીમાં જ્યારે મન રહે છે, ત્યારે સ્વપ્નાદિનો સંભવ થાય છે, તેમાં સ્વભાવ, ચિન્તવન, આળસ તથા ગ્લાનિ ઇત્યાદિ વિભાવ અને પડખાભર થવું, નેત્ર તથા ભ્રકુટીનું ચલન, વિશ્રમ વચન અને સ્વપ્નાદિનું દર્શન એ અનુભાવ છે જેમકે--

" હરિગીત "

યમુના કિનારે ગમન કરતો મોર મુકુટ ધરી અને,
કંઇ સંકુચિત નયનો થકી સુણતો અમારાં વચનને;
વળી સ્નેહ ભરિત કટાક્ષ, ઢીલા ચરણવાળો, સ્મિત ભર્યો,
કોઈ [1]જલદનો [2]ખંડ મારા સ્વપ્નમાં નજરે પડયો.

(અથવા)

" ગીતિ. "

અભિનવ અંગ પ્રસારી, સૂતી જોઇ શ્યામાને શ્યામે,
ઉઘડ્યાં [3]ઉરજ નિહાળી, દિલનો વિક્રય કર્યો વિના દામે.

૧ મેઘ. ૨ ટુકડો. ૩ સ્તન. ૪ વેચાણ.

अपस्मार.

દેવ, નાગ, યક્ષ, બ્રહ્મરાક્ષસ, ભૂત અથવા પિશાચાદિનો પ્રવેશ, તેમનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન (બલિભક્ષણ), શૂન્ય સ્થાનમાં પ્રવેશ, દોષ, વૈષમ્ય કે ઘણો વખત અપવિત્ર રહેવાથી અપસ્માર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય નેત્રાદિનું સ્ફુરણ, કંપારો, નિઃશ્વાસ, દોડવું, પડવું, સ્વેદ, સ્તંભ, મોઢે ફીણ આવવાં તથા જીભથી ચાટવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

ભૂત, પ્રેત કે પિશાચના ગ્રહણથી, સ્મરથી, અપવિત્ર અથવા શૂન્ય ગૃહમાં જવાથી અને અપવિત્ર રહેવાથી અપસ્માર થાય છે, એકદમ જમીન ઉપર પડી જવું, કંપારો થવો, મોઢે ફીણ આવવાં. સંજ્ઞા રહિત થવું અને પછી ઉઠવું ઇત્યાદિ તેનાં ચિન્હ છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ભૂતસંચાર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલો વેષ તે અપસ્માર, તેમાં અપવિત્રપણું, શુન્ય સ્થાનમાં રહેવું, ધાતુઓનું વિષમપણું ઉત્કટ દુઃખ તથા ભય વિગેરે વિભાવ અને કંપ, મુખમાં ફીણ આવવાં, શ્વાસોચ્છ્વાસ ભરવા, પૃથ્વી ઉપર પડી જવું, શરીરનું વાળવું તથા જીહ્વાનું લોલન ઇત્યાદિ અનુભાવ છે.

જેમકે—

"હરિગીત."

શર ભાગ્યશાળી ભરતનું કપિવરતણે કર લાગતાં,
ગિરિદ્રોણ પૃથ્વીપર પડચો જે વૃક્ષ એ ઉપર હતાં;
તે સર્વ તરૂનાં અંગ નિજ આધિન અપસ્મારે કર્યાં,
શાખારૂપી ભુજદંડ તેણે ધરણીપર ઉંધા ધર્યા.
વળિ ઓષ્ઠ નવપલ્લવરૂપી હરદમ સહુના હલી રહ્યા,
સ્ફુર્જિત થતી કળિઓરૂપી ફીણે વિરૂપ તન બની ગયો
ફરતા ભ્રમરના વૃન્દરૂપી વાળ પણ છુટા થયા.

વાયુરૂપી નિઃશ્વાસ તન કંપાવવા લાગ્યો ત્યહાં.

(અથવા)

"ગીતિ."

ઓલ બેહાલ વિલોકી, એક કહે આ થઇ છે ભયભીત;
એક કહે મૂર્ગી લાગી, કોઇ ન પરખે લાગેલી પ્રીત.

સુપ્તિ. (સ્વપ્ન)

નિંદ્રાથી સુપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને શ્વાસોચ્છ્વાસ, ગાત્રની શિથિલતા, આંખો વીંચવી, સર્વેન્દ્રિય સંમોહ તથા ઉંઘની પેઠે આચરણ કરવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવાય છે.

અધમ પુરૂષનું નિઃશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, અક્ષિનિમીલન, સર્વેન્દ્રિય સંમોહ અને સ્વપ્નવડે સુપ્ત બતાવવું.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—મૂર્છાનો અન્તર્ભાવ અપસ્મારમાં થઈ જાય છે, ત્વચા ઇન્દ્રિયનો પણ ત્યાગ કરીને મન જ્યારે પુરીતતિ નામની નાડીમાં રહે છે ત્યારે સુપ્તિ થાય છે, તેમાં સુઇ જવું એ વિભાવ અને નેત્રનું નિમીલન, મનનો પ્રલય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ અનુભાવ છે.

જેમકે—

"મનહર"

શ્વાસોચ્છ્વાસ થકી જેના અધર ઉપાંત ભાગ,
ફરકી રહ્યા છે કરી અલગ [1]કસાલાને.
યમુના કિનારે કમનીય કેલિ કુંજ માંહિ,
નિદ્રાવશ નિરખી લલિત નન્દલાલાને.
ધીરે પાય ધરતી ને હસતી હ્રુદયમાંહે,

[1] કષ્ટ.

કોઇ ગોપી બોલાવતી અન્ય ગોપબાલાને,
કોઇ ચોરે કરમાંથી કનકનું કંકણને,
કોઇ કર્ણ આભરણ કોઇ કંઠમાંલાને.

(અથવા)

"ગીતિ"

જૂઠી કેમ મનાયે, સાચી સર્વે સ્વપ્નતણી વાત;
રાત્રે હૃદય હરાયું, મળે ન પાછું થતાં ફરી પ્રાત.

विबोध.

નિદ્રાથી જાગવું, આહારપરિણામ, સ્વપ્નની અંતે શબ્દ સાંભળવો તથા સ્પર્શ આદિ વિભાવોથી વિબોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને બગાસાં ખાવાં, આંખો ચોળવી, અંગ ફેરવવું, ભુજાક્ષેપ અને અંગુલીમોટન (ટાચકા ફોડવા) ઇત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવો.

આહાર પચી જવાથી શબ્દ અથવા સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલ બોધ બગાસાં અથવા નેત્ર ચોળવાં વિગેરે અનુભાવોથી બતાવાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઇન્દ્રિયોનો પ્રથમ પ્રકાશ તે વિબોધ તેમાં નિદ્રાનો નાશ એ વિભાવ અને અંગનું આકર્ષ, જૃમ્ભા, અક્ષિનું મર્દન તથા આંગળીઓ મરડવી ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

"સવૈયા એકત્રીશા"

[1]મુકુલિત નયનોવાળી કીર્તિ કુંવરીના કોકિલ કંઠ સમા,
મનહર સાંકેતિક સ્વરથી ઝટ જાગા ઉઠતા પોરસમાં.
આળસથી નિજ અંગ મરડતા મુરારિના સુખની સીમા,

૧ બીડાએલ

ચપળ ચક્ષુ[1] સરસિજ શુભ સહુનું કરો અહર્નિશ અવનીમાં.
(અથવા)

ધનાક્ષરી.

અર્ધ ખુલી કંચુકી, [2]કુરોજ ઉઘડેલાં અર્ધ,
ક્ષત નખના નવીન જાણે [3]દ્વિજરાજ બાળ.
અર્ધ છુટી [4]નીવી સંગ, અર્ધ ઉઘડેલાં અંગ,
અર્ધ જેવી જાળતી અનંગ અગ્નિ કેરી જવાળ.
અર્ધ ઉઘડેલી આંખ, અર્ધ ઉઘડેલું દ્વાર,
અર્ધ ઉઘડેલું મુખ, અર્ધ વીંખાએલા વાળ.
જાગેલી પ્રભાતમાં જુએ છે જરા આમ તેમ,
અર્ધ ઉઘડેલી [5]પલકોથી રમણી રસાળ.

(અથવા)

મનહર.

જાગી કોઇ જુવતી સખીને કહે સાંભળ તું,
આજે પરદેશ પ્રાણવલ્લભ સીધાવશે.
કોણ જાણે ક્યારે ફરી આવશે અરેરે બ્હેન!
દિન જુગ જેવા બની મુજને સતાવશે.
શૂલ સમ સાલવાનાં ફૂલ યમુનાનાં સખી!
ખાનપાન કેમ ભલા કંથ વિના ભાવશે?
ચંદનનું ચૂર્ણ પૂર્ણ ચન્દ્રનો પ્રકાશ હવે,
ઉષ્ણ બની આલી! મારા તનડાંને તાવશે.

(અથવા)

સવૈયા.

વલ્લભ સંગ વિહાર કર્યા, સુખથી સજની! રજની પણ વીતી;
ભોર થતાં હરિ ભાગી ગયા, મુજ આંખમહીં અતિ ઊંઘ ભરી'તી;
જાગી ન જાદવનું મુખ જોયું, વિચાર કરી ઉરમાં ભરી ભીતિ;

---

૧ કમળ. ૨ સ્તન. ૩ ચન્દ્ર. ૪ નાડી. ૫ પાંપણો.

કંથ ગયા કુબ્જાની કને, સખી! શું કહું એ રસરાશિની રીતિ.
(અથવા)

ગીતિ.

પ્રભાતમાં અનુરાગી, લાલ હૃદય લાગેલી બાલ ઉઠી;
મધુર નયન મૃગ જેવાં, છવાઇ વેણી છાતીપર છુટી.

अमर्ष,

વિદ્યા, ઐશ્વર્ય, ધન અથવા અધિક બળવાળા પુરૂષે તિરસ્કાર કરવાથી અમર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને શિરઃકંપન, પ્રસ્વેદ, નીચે મોઢે વિચાર કરવો, નિશ્ચય ધ્યાન તથા ઉપાય ચિંતનાદિ અનુભાવોથી બતાવવો.

સભામાં વિદ્યા, ઐશ્વર્ય કે અધિક બળવાળા પુરૂષે તિરસ્કાર કરવાથી મનુષ્યને ઉત્સાહયુક્ત અમર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઉત્સાહ, નિશ્ચય, અધોમુખે ચિન્વન, શિરઃકંપન અને પ્રસ્વેદવડે બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પારકા અહંકારનું પ્રશમન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તે અમર્ષ. તેમાં અપમાન કરવું, ધમકી દેવી ઇત્યાદિ વિભાવ અને સ્વેદ, શિરઃકમ્પ તથા નેત્રનું લાલપણું આદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

હરિગીત.

આ સમગ્ર સ્વામી રામની આજ્ઞા વિના કંઈ ના બને,
નહિતર મંદોદરી મેઘનાદ અનીક સહ અસુરેશને;
બાંધી અમારા પુચ્છમૂલે વેર સઘળું વાળીએ;
પાડી ઉપાડી ફેરવી ફરી પૃથ્વી ઉપર પછાડીએ.
અથવા અવધપતિ વિણ વધારે ચિત્ત જેનું વિકળ છે,
જેનાં નિરંતર પથ નિરીક્ષણ માંહિ ચક્ષુ ચપળ છે;
એ કલિત જનક કુમારીને લંકાસહિત અહીં લાવીએ,
રઘુનાથના પદ કમળમાં નિજ શીષ આવી નમાવીએ.

અથવા

"ગીતિ"

કંજતણો અંજનવિણ, ગર્વ સર્વ આ લલના હરી લે છે;
ખંજનનો મદ ભંજન, કરવા અંજન આંખ મહીં દે છે.

अवहित्थ

લાજ, ભય, ગૌરવ અને કપટાદિ વિભાવોથી અવહિત્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અન્યથા કથન, સામું નહિ જોવું, કથા ભંગ કરવો તથા કૃત્રિમ ધૈર્ય આદિ અનુભાવોથી બતાવવો. ધ્રષ્ટતા અને કપટાદિથી થએલ અવહિત્થને અવગણનાવડે બતાવાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે--આકાર અને વ્યવહારનું સારી રીતે ગોપન કરવું તે અવહિત્થ, તેમાં લજ્જા, ધ્રષ્ટતા, કુટિલતા અને ગૌરવ એ વિભાવ અને બીજી રીતે કરવું, બીજી રીતે જોવું તથા બીજી રીતે કહેવું એ અનુભાવ છે. જેમકે—

"હરિગીત"

ગૃહ તજી વિભીષણ ત્યાં ગયા બાંધ્યો ઉદધિ પણ બળથકી,
પ્રિય નીતિવાળા રામ કંઇ કોપાયમાન થયા નકી;
માટે સિતા સોંપો સુહૃદયનાં વચન એ શ્રવણે ધરી,
હસી રાવણે જરી શુકગળે ધરી મુકતમાળ પ્રભા ભરી.

(અથવા)

"ગીતિ"

હરિને જોઇ હરખનાં, ઉભય ચક્ષુમાં અશ્રુ ગયાં આવી;
સખી પૂછતાં છુપાવે, ધુમ્રતણું [1]ધર્ન બહાનું બતલાવી.

---

૧ સ્રી.

उग्रता.

ચોરીથી પકડાવું, રાજાનો ગુન્હો અને જુઠ્ઠું બોલવું વિગેરે વિભાવોથી ઉગ્રતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વધ, બંધન, તાડન અને તિરસ્કાર આદિ અનુભાવોથી બતાવવી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઉગ્રતા એટલે નિર્દયતા, તેમાં અપરાધ, દોષ કહી સંભળાવવા તથા ચૌર્ય આદિ વિભાવ અને ધિક્કારવું, મારવું વિગેરે અનુભાવ છે. જેમકે—

પરશુરામ—(રામપ્રતિ)—" હરિગીત. "

કોદંડ કર્યું ભુજ દંડનું રણમાં હજારો નૃપ હણી,
વળિ વૈરિવધુની વેણીકેરા વાળની દોરી વણી;
ભેદી કુઠારૅ પ્રહારથી કરિદંતનાં શર મેં રચ્યાં,
જોવા નિશાન હવે નયન મુજ મહદ મદમાંહે મચ્યાં.

(અથવા]

" ગીતિ "

શું કહું સખી સલોણી, કામી જનોના દિલની નિર્દયતા,
દે વિપત્તિ તન બાળે, જાળે છે જગ જોતાં લાજ લતા.

मति.

વિવિધ શાસ્ત્ર ચિન્તવન અને ઉહાપોહ આદિ વિભાવોથી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વેદ અને શાસ્ત્રોનું કથન, શિષ્યને ઉપદેશ તથા સંશય કાપવો વગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—યથાર્થ જ્ઞાન તે મતિ, તેમાં શાસ્ત્ર ચિન્તન આદિ વિભાવ અને શિષ્યને ઉપદેશ કરવો, ભ્રકુટીનો ઉત્ક્ષેપ કરવો, કર ચાલન તથા ચાતુર્ય આદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

મનહર.

લાટ દેશ કેરી લલનાઓતણા લોચન ને,
કુચ કલશોની યાદી અન્તરમાં આવે છે;
તરૂણીના બાહુ તટ તેમ તરૂ ચંદનના,
વર્ણનમાં મૂઢ કવિ વખત વિતાવે છે.
પણ મન જેનું પરોવાયું પરમેશ્વરમાં,
એવા પુરૂષોને નામ ભૂધરનું ભાવે છે;
વ્રજપતિ વાસુદેવ જનાર્દન જગ્તનાથ,
ઇત્યાદિ ઉચ્ચાર સદા મુખમાં સુહાવે છે.

અથવા

" ગીતિ. "

જગમાં કુસંગ કેરો, જોતાં અવળો નિયમ જણાયે છે,
પેટ ખાય પરધનને, વૃથા બિચારી પીઠ પિટાયે છે.

ઉપદેશમાં ન્યાય, વિનય, વિવેક અને ઉપાલંભનો અન્તર્ભાવ થઇ જાય છે.

જેમકે—

" સવૈયા "

સાવધ રે'વું સદા ખળથી. નિત દાન દયા દિલમાં ધરી દેવું;
શંકરના ચરણામ્બુજમાં ચિત, રાખી સદા સુખ ને દુખ સ્હેવું;
સુજ્ઞ જને નિજ કામ નિરંતર, સત્વર લોભ તજી કરી લેવું;
કારણ કે વિધિની કૃતિ તો, વિધિ હાથ, કર્યું વિધિએ દ્રઢ એવું.

ઉપાલંભ બે પ્રકારનો છે, એક પ્રણયાત્મક અને બીજો કોપાત્મક.

પ્રણયાત્મક ઉપાલંભ—

"હરિગીત"

[1]પાષાણુમાં [2]મૃદુતા અને જલધાર હોય કૃશાનુમાં,
અમૃત ઉરગના મુખ મહીં વળિ હોય હિમ કદિ ભાનુમાં;
જો હોય સમીરે સ્થૈર્ય તો ગણું સ્વપ્નની સાચી કથા,
માટે મહિપ સ્મર! ક્રોધથી શિદ મુજ ભણી દોડો વૃથા.

કોપાત્મક ઉપાલંભ—

"છપ્પય"

ભૂષણુ ભવપતિતણા, રજનીકર અમૃત રસથી;
શીતલ સહુને કરી, જગતમાં જામ્યો જશથી;
પણ મારા તન માંહિ, તાપ તું ઉપજાવે છે;
છતાં બોલતાં મને, શરમ ઉરમાં આવે છે;
શ્રી વ્રજપતિના વદનનો, શ્રેષ્ઠ સખા કહેવાય છે;
તેથી તુજને શું કહું, પણ આ અઘટિત થાય છે.

વ્યાધિ.

વાત પિત્ત અને કફથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના જ્વર આદિ અનેક ભેદ છે. જ્વરના બે પ્રકાર છે. એક શીત જ્વર અને બીજો દાહજ્વર, તેમાં શીત જ્વર સર્વ અંગનું કંપવું, આસ્ય વિકુણન, મુખ શોષ, રોમાંચ, અશ્રુ અને પ્રલયાદિ ભાવોથી બતાવવો તથા દાહ જ્વર હાથ પગ તરછોડવા અનુલેપન, શીતાભિલાષ, પ્રલાપ આર્તશબ્દ વિગેરેથી બતાવવો. આ સિવાયના બીજા વ્યાધિઓ મુખ બગાડવું, શરીર સઝડ થવું, શબ્દ કરવો. આર્તશબ્દ અને કંપારો વિગેરે અભિનયથી બતાવવો સંક્ષેપમાં સર્વ વ્યાધિનો અભિનય અંગશૈથિલ્ય ગાત્ર વિક્ષેપ (અંગ ફેંકવાં) અને મુખ વિકુણનવડે બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—જ્વરાદિ વિકાર તે વ્યાધિ, તેમાં કુપિત

૧ પત્થર ૨ કોમળતા ૩ અગ્નિ ૪ ચન્દ્ર.

ધાતુ, ભય. કામ અને કલેશ આદિ વિભાવ તથા દશ પ્રકારના ઉપદ્રવો અનુભાવ છે જેમકે—

" મનહર "

મૃગસમ આંખવાળી અંગનાનો બાજુ બંધ,
પોતાનું અમુલ્ય કાન્તિમાન સ્થાન દાનમાં;
[1]મુદ્રિકાને દેવા કાજ જતો હોય નહિ જાણે ?
તેમ તરૂણીની ભુજા તજી જાય તાનમાં.
આથી હું અધિક હવે કહું શું તમોને કૃષ્ણ !
વેણી મિશે કાળી નાગ જુવતીની જાનમાં
લોચનના વારિરૂપ કાલિય તળાવતણી,
ભ્રાન્તિથી ભ્રમી રહ્યા છે જાહિર જહાનમાં.

[અથવા]

" ગીતિ. "

પડી કયારની પરવશ, ખરે શરીરથી બની વામ [2]ક્ષામ,
અજબ થઇ આજારી, નહિ લ્યો ત્યાં ચંન્દ્રોદયનું નામ.

उन्माद.

ઇષ્ટજન વિયોગ, વિભવનાશ, અભિઘાત અને વાતાદિ દોષના પ્રકોપાદિથી ઉત્પન્ન થાયછે, તેને અકારણ હાસ્ય,અકારણ રૂદન, અત્યંત અસંબદ્ધ પ્રલાપ, સુવું, બેસવું, ઉભા રહેવું, કારણ અને સમય વિના નૃત્ય ગીત અથવા પાઠ કરવો, ધૂળ અથવા રાખ ચોળવી;તુટેલ માળાઓ ઘડાના કાંઠા તથા કોડીઆના ઘરેણાની રમ્મત અથવા તેનો સ્પર્શ કરવો અને એવી બીજી પણ અવ્યવસ્થિત ક્રિયાઓથી બતાવવો.

---

૧ વીંટી; ૨ દુર્બળ.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વિચાર વિનાનો જે આચાર તે ઉન્માદ અગમ્યાગમનમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ નથી, કારણ કે ‘ વિના વિચાર ” એ પદ એને જુદું પાડે છે, અગમ્યાગમનમાં સુખ ઉદ્દેશ્ય છે અને તે અંશમાં વિચાર પણ છે.ક્રિયા સારી નથી એ જુદી વાત છે.“અપ્રેક્ષ્યકારિતા તે ઉન્માદ એવું ઉન્માદનું લક્ષણ જે માને છે તે સ્થાને અગમ્યાગમન એ દૂષણ રૂપ છે. તેમાં પ્રિયનો વિયોગ તથા વિભવનો ભ્રંશ ઇત્યાદિ વિભાવ અને વૃથા વિલાપ કરવો, વૃથા હસવું અને વૃથા રોવું ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

“ મનહર ”

કનકલતા આ નથી કોઈપણ કન્તિવાળી,
કિન્તુ એજ મારી રાધા પ્રકાશી રહેલ છે.
પ્રશ્ન કર્યાં છતાં કાંઈ બોલતી નથી આ એથી,
મારા ધારવામાં કાંતો મૂર્છિત થયેલ છે.
કરી એ સખેદ દ્રઢ શ્રી હરિએ વારવાર,
ધીર તજી નયનથી વારિને વહેલ છે.
નાંખીને નિઃશાસો અંતે નટવરે નિજ કરે,
બાંહુ ગ્રહી “પ્યારી” એમ પ્રેમથી કહેલ છે.

અથવા.

“ ગીતિ”

ક્ષણ રોતી ક્ષણ હસતી, ક્ષણમાં વદતી ક્ષણે મૌન ધરતી;
ક્ષીણ થતી ક્ષણક્ષણમાં આ શી દશા એ ખબર નથી પડતી.

મરણ.

વ્યાધિ અથવા વાગવાથી મરણ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં દોષ વૈષમ્ય, વ્રણ ફોડા, જ્વર અને અતિસાર આદિથી ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાધિજન્ય અને સર્પ

દંશ, વિષપાન, વાઘ હાથી ઘોડા તથા રથ વિગેરે ઉપરથી પડતાં જે થાય, તે અભિઘાત જન્ય.

વ્યાધિ જન્ય મરણ શરીર શિથિળ કરવું, અંગની કોઇ પણ ચેષ્ટા ન કરવી. નેત્ર વીંચવા, હેડકી, શ્વાસ ઉપડવો, ચાકરી કરનાર સામું ન જોવું તથા અવ્યકત અક્ષર બોલવા વિગેરે અભિનયોથી બતાવવું.

અભિઘાતજન્ય મરણ શસ્ત્ર વાગવાથી એકદમ જમીન ઉપર પડવું, ધ્રુજવું તથા ફરકવું વિગેરે વિવિધ અભિનયોથી બતાવવું. તેમજ સર્પદંશથી અને વિષપાન કરવાથી વિવિધ વિષવેગ બતાવવા.

કૃશતા, કંપારો, દાહ, હેડકી, ફીણ, સ્કંધભંગ (ડોક ખડવી), જડતા અને મરણ એ આઠ વિષવેગ છે, તેમાં પ્રથમ વેગમાં કૃશતા, બીજામાં કંપારો, ત્રીજામાં દાહ, ચોથામાં હેડકી, પાંચમામાં ફીણ, છઠ્ઠામાં સ્કન્ધભંગ, સાતમામાં જડતા અને આઠમામાં મરણ બતાવવું.

વાઘ વિગેરે ફાડી ખાનારાં જનાવરોથી તથા હાથી ઘોડા અને રથથી પડી જતાં થયેલ મરણ શસ્ત્રક્ષત મરણની પેઠે ગાત્રમાં ક્ષત સહિત બનાવવું.

એ પ્રમાણે મરણમાં અનેક અવસ્થાન્તર થાય છે તેને પંડિતોએ યોગ્ય ભાવ અને ચેષ્ટા સહિત યોજવું.

રસતરંગિણીકાર લખે છે....પ્રાણનું નિષ્ક્રમણ તે નિધન (મરણ), તેમાં વિભાવ અને અનુભાવ સ્પષ્ટ છે—જેમકે—

"છપ્પય"

વળી ગયા પગ વળી, વીશ બાહુ વિખરાયા;
રણમાં રગદોળાઇ, ક્રુર રાવણની કાયા;
તેના મુખનો સ્પર્શ, ભાનુ કરી શકે ન કરથી;
કેશપાશને અનિલ, અડી નથિ શકતો ડરથી;
નિજનિજ ઘરમાં દેવપણ, શકથી મળિ શકતા નથી;
એની વાત અન્યોન્યમાં, કોઇ કરી શકતા નથી,

અથવા

"ગીતિ"

શબ્દ સુણી સીતાનો, જાહિર લડિયો જટાયુ જોર ધરી;
પરલોકનો પ્રવાસી, થયો અંતમાં રામનું નામ સ્મરી.

(અથવા)

વીશ ભુજા દશઆનન; કાપ્યાં રાવણતણા રઘુરાયે;
જટાયુને નજરાણે, જાણે ગીધ ગગનમાં લઈ જાયે.

त्रास.

વિદ્યુત, ઉલ્કા, વજ્રપાત, ગર્જના, મેઘ, ભયંકર પ્રાણી તથા પશુઓના શબ્દરૂપ વિભાવોથી ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અંગ સંકોચવું, કંપારો, સ્તંભ, રોમાંચ ગદ્ગદ્ વાણી તથા અનિમેષ નેત્ર (મટકું ન મારવું) વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—મનનો વિક્ષોભતે ત્રાસ. તેમજ વિચારથી થયેલો મનનો ક્ષોભ તે ભય, આકસ્મિક મનનો ક્ષોભ તે ત્રાસ. એ રીતે મનના ક્ષોભથીજ બન્નેનો એકત્વમાં સંગ્રહ થઈ શકે છે, તેમાં ઘોર શબ્દનું શ્રવણકરવું ઘોર પ્રાણીને જોવું ઈત્યાદિ વિભાવ અને સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ તથા ગાત્રોનું શિથિલપણું ઈત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

"હરિગીત"

શ્રી રામના મુખ કમલથી, હરિ નામ શ્રવણ કરી અને,
[1]સુરપતિ તણી શંકા ધરી, મૈનાક અતિ કાયર મને;
પટથી લપેટી તન,સંકોચી પક્ષ, મૌન મુખે ધરે;
કાદવ ભરેલા ઉદધિ કુહરે, ડૂબવા ઇચ્છા કરે.

1 ઇન્દ્ર.

અથવા

"ગીતિ"

માખણ ચોરી માવા, શાને છુપવા જાઓ અન્ય ઘરમાં;
આવી છુપો અવિનાશી, અન્ધકારમય મારા અન્તરમાં

વિતર્ક.

સ દેહ, વિચાર તથા અવિશ્વાસાદિ વિભાવોથી વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને શિરઃકંપન તથા ભ્રુક્ષેપ આદિ અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વિચાર એટલે વિતર્ક, તેમાં વિપ્રતિપતિ, સંશય, સાધક, બાધક અને પ્રમાણની ઉદ્ભાવના એ વિભાવ તથા શિરઃકંપ, ભ્રૂચાલન ઈત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

"ગીતિ"

ષટ્ પદ આ બેઠેલો, અધ પાકેલા આમ્ર ફળે શું છે?
કે તમ રહ્યું લઘુ તન બની, કે દાઢી ઉપરે છુંદણું છે?

આ વિતર્ક ચાર પ્રકારનો છે. ૧ વિચારાત્મા ૨ સંશયાત્મા ૩ અનધ્યવસાયાત્મા ૪ વિપ્રતિપત્ત્યાત્મા

વિચારાત્મા—

"મનહર"

કાલિન્દીમાં લોટનાર [૧]કમઠનીપીઠ જેવું,
ચાપ ચન્દ્રમૌલિનું આ કઠિન અપાર છે.
અવનીના અલંકાર અવધપતિનાં અંગ,
સુંદર મૃણાલ બાલ જેવું સુકુમાર છે.
દોષને ઉઘાડવામાં નિપુણ છે દુષ્ટ જન,

૧ કાચબો

મંડળ મહીપતિનું મ્હોટું મળનાર છે.
તેથી હવે માત્ર ભવ્ય ભુમીતણો [1]ભાસ્કર આ,
કોઇપણ રીતે મારૂં શ્રેય કરનાર છે.

સંશયાત્મા

"હરીગિત"

રેખા કરી શું આ સ્મરે, સૌન્દર્યની હદ સૂચવવા;
ઉંચી કરી ગ્રીવા શું લાવણ્યે ત્રિલોકી નિરખવા;
શું ખીલી મંજરી નયનના આનંદ તરૂની નિર્મલી,
કે આ સ્વતઃ સુંદર લસે રાધાતણી રોમાવલી

અનધ્યવસયાત્મા

"સવૈયા એકત્રીશા"

ખંજન પક્ષીને ખેલાવતી, કનક વલ્લરી અમિત ઉદાર;
યમુનાના જલમાં આનંદે, કરી રહી આ કોણ વિહાર;
કયો કલાનિધિ શરદ પુનમનો, પામે છે આ ઉદય અહો;
તેના પર વળિ તિમિરતણો આ, વિવર્ત શું છે કહો કહો?

વિપ્રતિ પત્યાત્મા—

"મનહર"

વિધુની કળાઓ જેમાં વિલસી રહી છે ઘણી,
એવી આ ન હોય વૃષભાનુ તણી કુંવરી.
જો એ હોય રાધિકા તો તન સુકુમાર તેનું,
સહન કરી શકે ન તાપ રવિનો જરી.
ખંજરીટ [3]ખગને આ ધારણ કરી રહી છે,
એથી થયું સિદ્ધ નથી કનકની મંજરી.
તો પછી આ સ્મરમદે આળસ ભરેલી કોણ,
વિકસી રહી છે કહો વાત મુજને ખરી.

---

૧ સૂર્ય ૨ સમૂહ ૩ પક્ષી.

દશ પ્રકારની અવસ્થામાં અભિલાષ ગુણ, કથન અને પ્રલાપ એને સંચારી ભાવમાં ગણ્યા નથી, તે શું એ ત્રણે સ્વતંત્ર છે? ના, ઔત્સુક્યમાં અભિલાષનો, વર્ણનાત્મક સ્મૃતિમાં ગુણ કથનનો અને ઉન્માદમાં પ્રલાપનો અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે, અહીં એમ ભાસે છે કે "છલ" એ અધિક સંચારી ભાવ છે.

ગુપ્ત રીતે ક્રિયાનું સંપાદન કરવું તે છલ, તેમાં અવમાન, પ્રતિપ અને કુચેષ્ટા આદિ વિભાવ તથા વક્રોક્તિ, તાકીને જોઇ રહેવું, અને પ્રકૃતિને છુપાવવી ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

સંગાર છલ—

"મનહર"

પોતાના પતિને જોઇ આવતા [૨]પ્રત્યુદ્દગમેથી,
ભામાએ ભુલાવ્યું બેસવાનું એક આસને.
પાનપટ્ટી આપવાના કપટથી કામિનીએ,
નષ્ટ કરી વેગવાળી આલિંગન આશને.
સ્વામી સાથ બોલવાનો સમય ન લીધો સ્ત્રીએ,
કામકાજ કેરા પરિજનપર શાસને.
કાન્તને આ રીતે ઉપચાર કરવામાં [૩]દક્ષ,
દારાએ કૃતાર્થ કર્યો કોપના [૪]હુતાશને.

(અથવા)

"છપ્પય"

સાંકેતિક વનમાંહિ, પ્રેમથી પ્રવેશ કરતાં,
કૌતુક જોવા કાજ, પરસ્પર પર દ્રગ ઠરતાં;
થતાં ભાન અન્યનું, એક બીજાથી ડરતાં;
શરીરને સંકોચી યુગલ ધીરે પગ ધરતાં;

---

૨ પ્રત્યુદ્દગમ–સામે જવું. ૩ ચતુર, ૪ અગ્નિ.

ઢાંકી રહ્યા નવપલ્લવે, તન ઉપવન તરૂ ઝુંડમાં;
રાધા કૃષ્ણુની [1]ઉદ્દગ્રીવા, કરો સહુનુ શુભ જગતમાં.

સંગ્રામ છલ—

"છપય"

બાંધી એક જલધિને, મહા મ્હેનતથી જ્યારે;
લંકા નગરી નિકટ, રામજી આવ્યા ત્યારે;
બીજા સાત સમુદ્ર, રાવણે લંકા ફરતા;
માયા બળથી કર્યા, પ્રગટ દુસ્તર દ્રગ પડતા;
એ નિહાળી દશરથ સુતે, પવન પુત્રના મુખ ભણી;
ખેદ સહિત [2]અઘથી રહિત, પ્રેરી દૃષ્ટિ પોતા તણી.

આલસ્ય ઉગ્રતા અને જુગુપ્સા એ ત્રણ શૃંગાર સંભોગણાં વર્જ્ય છે, વિપ્રલંભ શૃંગારમાં આલસ્ય, ગ્લાનિ, નિર્વેદ, શ્રમ, શંકા, નિદ્રા, ઔત્સુક્ય, અપસ્માર, સુપ્તિ, વિબોધ, ઉન્માદ, જાડ્ય અને અસૂયા, હાસ્ય રસમાં અવહિત્થ, આલસ્ય, સુપ્ત, નિદ્રા, અને પ્રબોધ, કરૂણમાં મોહ, નિર્વેદ દૈન્ય, જાડ્ય, વિષાદ, શ્રમ, અપસ્માર, ઉન્માદ, વ્યથા, આલસ્ય, સ્મૃતિ, સ્તંભ, સ્વરભેદ, અને અશ્રુ, રૌદ્ર રસમાં ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, ખેદ, આવેગ, અમર્ષ, રોમાંચ, ચપલતા, ઉગ્રતા સ્વરભેદ અને કંપ, વીર રસમાં ઉત્સાહ, ધૃતિ, મતિ, ગર્વ, આવેગ, અમર્ષ, ઉગ્રતા અને રોમાંચ, ભયાનક રસમાં સ્તંભ, સ્વેદ, ગદગદતા, રોમાંચ, વૈવર્ણ્ય, શંકા, મોહ, આવેગ, દૈન્ય, ચપલતા, ત્રાસ, અપસ્માર, પ્રલય, અને મૂર્છા, બિભત્સમાં અપસ્માર, મોહ આવેગ અને વૈવર્ણ્ય તથા અદભુત રસમાં સ્તંભ, સ્વેદ, ગદગદતા, અશ્રુ, રોમાંચ, વિભ્રમ અને વિસ્મય એ સંચારી છે, એ સિવાયના બીજા જે ભાવો જે જે રસને અનુકૂળ આવતા હોય તે પોતાની મેળે સમજી લેવા. કેટલેક ઠેકાણે સ્થાયી હોય તે પણ સંચારી થાય છે, જેમકે—શૃંગારમાં હાસ, શાન્ત કરૂણ અને હાસ્ય રસમાં રતિ, કરૂણ અને શૃંગાર રસમાં ભય તથા શોક. વીર રસમાં ક્રોધ, ભયાનકમાં જુગુપ્સા અને સર્વ રસોમાં ઉત્સાહ તથા વિસ્મય સંચારી ભાવ થાય છે.

---

૧ ઉંચી ડોક, ૨ પાપ.

सात्विक भाव.

શું બીજા ભાવો સત્વવડે નથી, બતાવાતા કે સ્તંભાદિજ સાત્વિક કહેવાય છે ? અહીં "સત્વ" એ મનથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં પણ એ મન જ્યારે સ્થિર હોય ત્યારેજ થાય છે. મન સ્થિર હોવાથી તત્કાળ આનંદ ઉપજે છે, અને એ આનંદ રોમાંચ અથવા અશ્રુ આદિથી અન્યને જણાય છે, તે આનંદ મન અન્ય સ્થાને હોય તો થઇ શકતો નથી, અથવા કરી શકતો નથી.

નાટક એ લોક સ્વભાવનું અનુકરણ છે, માટે તેમાં સત્વ અવશ્ય હોવું જોઈએ, કારણ કે નાટ્ય ધર્મવડે પ્રવૃત્ત થયેલા સુખ દુઃખ કૃત ભાવો એવા અંતઃકરણ શુદ્ધ (ચોખી રીતે) કરવા કે જેવા લોકમાં થાય છે, નહિ તો રૂદનરૂપ દુઃખ દુઃખવિનાના માણસે કેવી રીતે બતાવી શકાય ? અને જેમાં હર્ષ થાય છે. એવું સુખ દુઃખી અંતઃકરણવાળાએ શી રીતે બતાવી શકાય ? નજ બતાવી શકાય. માટે આ નાટ્ય શાસ્ત્રમાં સત્વ તેનેજ કહે છે કે, જેથી દુઃખી જનને અશ્રુ અને સુખી માણસને રોમાંચાદિ થાય, એ સત્વથી ઉત્પન્ન થતા ભાવોને સાત્વિકભાવ કહે છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે–સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ, કંપ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુ અને પ્રલય એ આઠ સાત્વિક ભાવ છે. કોઇ કહે કે એ સાત્વિક શા માટે સંચારી કેમ નહીં ? કેમકે એ પણ સઘળા રસોમાં સાધારણ છે, તો તે સ્થાને કેટલાએક એમ કહે છે કે, પરને થતા દુઃખની ભાવનામાં અત્યંત અનુકુળપણું તે સત્વ અને તે સત્વથી ધારણ કરાએલા ભાવ તે સાત્વિકભાવ એવા અર્થથી સંચારીપણાનો અનાદર કરીને સાત્વિકપણાનો વ્યપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. પરને થતા દુઃખની ભાવનામાં ઉપર લખેલા આઠ સ્તંભાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો અનુકુળ શબ્દાર્થ છે. એટલા માટેજ સાત્વિકપણું છે, એમ કહેવાતું નથી, કારણ કે નિર્વેદાદિની પણ પરને થતા દુઃખની ભાવનામાં ઉત્પત્તિ થાય છે, અમને તો આ ઠેકાણે એવો અર્થ ભાસે છે કે, "સત્વ" શબ્દ પ્રાણી વાચક છે. માટે સત્વ એટલે જીવતું શરીર અને તેના ધર્મ તે સાત્વિક, એવીજ

રીતે શરીરના ભાવ જે સ્તંભાદિ તે સાત્વિકભાવ એમ કહેવાય છે;સ્થાયી અને સંચારી ભાવ આંતર અર્થાત્ મનના ભાવ છે, શારીર ધર્મ નથી.

સ્તંભ.

હર્ષ, ભય, શોક, વિસ્મય, ખેદ, રોગ અને પરવશ થવાથી સ્તંભ થાય છે, તેને ચેષ્ટા રહિત થવું, ધ્રુજવું નહિ શૂન્ય જડની પેઠે ઉભા રહેવું તથા સંજ્ઞા રહિત થવું ઇત્યાદિથી બતાવવો.

રસ તરંગિણીકાર લખે છે કે —શરીર ધર્મ છતાં મતિનો જે રોધ થાય તે સ્તંભ કહેવાય છે. નિદ્રા અપસ્માર વિગેરેમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે તેઓને શરીર ધર્મ એ પદવડે જુદા પાડેલા છે, જ્યાં પ્રલય ભાવ આવે છે ત્યાં વિસ્મય અને ક્રોધ હોય છે.

સ્તંભનું ઉદાહરણ જેમ કે—

"મનહર"

[1]શ્રોણી અતિ સ્થૂલ તેમ દેહ અતિ દુર્બળ છે,
[2]અદ્રિ સમ ઉન્નત [3]ઉરોજ ભાર ભરે છે.
ગૃહપ્રતિ ગમન કરી શકું હું કેમ માત!
એવી ઉદ્ભાવનાથી ધીરે પાય ધરે છે.
કદંબના કુંજ માંહિ કરે છે પ્રવેશ ત્યાં તો,
પ્રભુ સામે શ્રેષ્ટ [4]પક્ષ્મવાળાં દ્રગ ઠરે છે.
મંદ હાસ્યવાળા વનમાળીને વિલોકી રાધા,
પોતાને થયેલ સ્તંભ [5]તિરોહિત કરે છે.

---

૧ નિતંબ ૨ પર્વત ૩ સ્તન ૪ પાંપણ ૫ છુપાવવું.

(અથવા)

"ગીતિ"

થકિત થઈ પતિ પેખી, સખીએ પુછયું આમ કેમ અટકે ?
શી રીતે સખી ચાલું, રંગ ભારથી પગ ઉંપડી ન શકે.

स्वेद.

ક્રોધ, ભય, હર્ષ, લજ્જા, દુઃખ, શ્રમ, રોગ, તાપ, ઘાત, વ્યાયામ (કસરત) ગ્લાનિ, સંપીડન અને ઘામ વળવાથી સ્વેદ થાય છે, તેને વીજણો ગ્રહણ કરવો, પસીનો લૂવો અથવા પવનની ઇચ્છા કરવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—શરીરના રૂવાડાંમાંથી પાણી નિકળે તે સ્વેદ. મનનો તાપ, હર્ષ, લજ્જા, ક્રોધ, ભય, શ્રમ, પીડા, આઘાત અને મૂર્છા વિગેરે તેના અનુભાવ છે.

જેમકે—

"ગીતિ"

સુન્દરિ! તારા સ્તનના, પ્રાન્ત ભાગ પર સ્વેદ બિન્દુ છાજે;
જાણે કુસુમની વૃષ્ટિ, કરી હોય નહિ [1]મનસિજ મહારાજે.

અથવા

સ્વેદબિન્દુ સુસુખીના, મુખથી કુચપર પડે પ્રભા ધારી;
[2]મયંક મુક્તાક્ષત લઈ, જાણે પૂજે ત્વરાથી [3]ત્રિપુરારિ.

૧. કામદેવ, ૨. ચન્દ્ર, ૩. શંકર,

रोमांच.

સ્પર્શ, ભય, ટાઢ, ક્રોધ, અને રોગથી રોમાંચ થાય છે, તેને કંટકિત શરીર થવું,મુખ પ્રફુલ્લિત થવું અથવા ગાત્ર સ્પર્શ કરવો ઈત્યાદિથી બતાવાયછે

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વિકારથી રૂવાડાં ઉભાં થાય તે રોમાંચ. શીત, આલિંગન, હર્ષ, ભય અને ક્રોધ આદિ તેના વિભાવ છે. જેમકે—

" શિખરિણી "

નિહાળીને [1]આલી, મુકુલિત કળી આબકુલની ;
ઉડ્યા ગુંજી જેમાં, મધુકર[2] મહા ક્રોધિત બની;
મનોહારી એવા, ઉપવનમહીં સસ્મિત કરી;
કરે છે શા માટે, પુલકિત કપોલસ્થલ હરિ.

અથવા

" ગીતિ "

સલોમ શરીરે ન્હાતી, [3]નીકી લાગે નિહાળતાં નેત્ર;
ઉઠ્યા અંકુર જાણે, સ્નેહતણા શુભ સુવર્ણને ક્ષેત્રે.

स्वरभेद. (स्वरभंग)

ગદ્ ગદ્ કંઠ આદિથી સ્વર ભંગ થાય છે, તેને ભિન્ન અને ગદ્ ગદ્ કંઠથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ગદ્ ગદ્ પણાના પ્રયોજક રૂપ થયેલું જે સ્વરના સ્વભાવનું વિલક્ષણ પણું તે સ્વરભંગ. ક્રોધ, ભય, હર્ષ અને મદ તેના વિભાવ છે. જેમકે—

૧. સખી, ૨. ભ્રમર, ૩. સુંદર.

"ગીતિ"

કાંઇ કથન કરીશ તો, કોપજન્ય સ્વસ્ભંગ પ્રગટ થાશે,.
અબોલ બની ઉભાં છે, [1]કીર્તિસુતા એ કારણ પતિ પાસે .

(અથવા)

અરધા અરધા અક્ષર વલ્લભ ! આપ વદો છો આ રીતે;
હું જાણું કરી આવ્યા, અન્ય સંગ મદ્ય પાન પૂર્ણ પ્રીતે.

वेपयु (कंप)

શીત, ભય, હર્ષ, રોષ, સ્પર્શ, વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગથી કંપ થાય છે, તેને કંપવું, ફરકવું અથવા ધ્રુજવું ઇત્યાદિથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે--ભાવપણું છતાં જે શરીર ફરકે તે વેપથુ (કંપ) "ભાવપણું છતાં" એ વિશેષણનું ગ્રહણ કરવાથી શુભાશુભ ભવિષ્ય સૂચવનારા ભુજા વિગેરેના ફરકવામાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, આલિંગન, હર્ષ અને ભય વિગેરે તેના અનુભાવ છે જેમ કે—

"છપ્પય"

સાચે સાચી વાત, કહી દે પ્રિય સખિ મારી;
મુજ ઉરોજનિ માળ, કારણે આજ મુરારિ;
ચારૂ ચંપકતણાં, પુષ્પ વીણે છે વ્હાલે;
અટકયા ઉપવન માંહિ, જણું હું વિરહની જ્વાલે;
કુસુમ તોડતાં કૃષ્ણનો, કર અતિ કંપિત થાય છે;
મારી સ્મૃતિ આ સમયમાં, [2]શોક મારી સમજાય છે.

અથવા

---

૧ રાધા ૨ સપત્નીી

"ગીતિ"

ફરકે અધર સુરંગિત, કંપે કર વળિ ઉર થર થર થાયે;
[1]પીકલીક પામેલી, પાંપણ પણ પતિ! કંપિત દેખાયે.

वैवर्ण्य.

શીત, ક્રોધ, ભય, શ્રમ, રોગ ગ્લાનિ અને તાપથી વૈવર્ણ્ય થાય છે. તેને મુખ અને આકૃતિ ફરી જવી.તથા નાડી દાબવી ઇત્યાદિથી બતાવાય છે. અને તે શરીર ઉપરજ રહે છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વિકારથી થતો સ્વાભાવિક વર્ણનો ફેરફાર તે વૈવર્ણ્ય. મોહ,ભય,ક્રોધ,શીત,તાપ, અને શ્રમ તેના વિભાવ છે જેમકે—

ગીતિ.

જ્યારે [2]કકુટ બોલે, આલિંગિતદંપતિનાં મુખ ત્યારે
દબાયેલ રવિકિરણે, કાન્તિ કલાનિધિતણી ત્વરિત ધારે.

અથવા

કહી નથિ શકતી કાંઇ [3]અકથ કથા નિજ લલના લાજવતી;
નિશા નિકટ આવે જ્યમ, તેમ તેમ જાયે પીળી પડતી.

अश्रु.

આનંદ, ક્રોધ, ધુમાડો, અંજન, બગાસાં, ભય, શોક, એક દૃષ્ટિએ જોવું ટાઢ, અને રોગથી અશ્રુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને નેત્ર ચોળવાં તથા અશ્રુ લાવવા વડે બતાવાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે–વિકારથી થયેલું નેત્રજળ તે અશ્રુ. હર્ષ, ક્રોધ, ધુમાડો, ભય, શોક, બગાંસું, શીત અને અનિમેષ જોવું વિગેરે તેના વિભાવ છે જેમકે—

૧. તાંબુલનો ડાઘો, ૨ કુકડો, ૩ ન કહેવાય એવી.

"માલિની"

તજ તજ મન મારા, ધૈર્યથી દુઃખ ધારા;
નિરખ નિકટ આવ્યા, દેવકીના દુલારા,
[1]વિપુલ નયનવાળી, રાધિકા એમ કે, છે;
નયનથી ઉરમાથે, અશ્રુ વ્યાપી રહે છે.

(અથવા)

"ગીતિ"

નિકળી અશ્રુ નયનોથી, પડે આવીને મનહર કુચ માથે,
શંભુ શીશપર જાણે, મત્સ્ય ચડાવે મુક્તા સુહ સાથે.

प्रलय.

સ્વરભેદ, ભય, હર્ષ, ક્રોધ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) રોગ, મદ, શ્રમ, મૂર્છા, નિદ્રા, અભિઘાત, અને મોહ આદિથી પ્રલય થાય છે, તેને ચેષ્ટા રહિત અને કંપરહિત જડાકૃતિ માણસે જમીન ઉપર પડવાથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—શરીરનું સબંધપણું છતાં જે ચેષ્ટાનો નિરોધ તે પ્રલય "શરીરનું સંબંધપણું છતાં" એ વિશેષણથી નિદ્રા વિગેરેમાં તેની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. સ્તંભાદિ જે શરીર ધર્મ છે, તેની સાથે આ પણ કહેલ છે. જેથી પ્રલય શારીર ધર્મ છે; ચેષ્ટા પદથી આંહીં શરીરની ચેષ્ટાજ માનેલ છે, મનનું તો કર્મ સંભવે છે. પરંતુ ચેષ્ટા સંભવતી નથી, એટલા માટેજ "ચેષ્ટાનો આશ્રય તે શરીર" એવું શરીરનું શાસ્ત્રિય લક્ષણ છે.

પ્રીતિ ઉત્કંઠા વિગેરે પ્રલયના વિભાવ છે જેમકે—

---

૧ વિસ્તારયુક્ત.

"છપ્પય"

કૃષ્ણતણું રસ કૂપ, રૂપ નિરખી રાધાએ;
નિજ મુખ નાંહિ નમાવ્યું, કર્યો શિર કંપ ન કાંયે;
શરીર ફેરવ્યું નહીં, સંભાળ્યું નહી શિથિલ પટ;
ન વદિ નિષેધાક્ષરો, કર્યાં નહિ લાલ નયન તટ;
કેવળ ક્રીડા કારણે, દીન બનેલું દિલ મહા;
જોડયું શ્રી જદુનાથના, આનનની સાથે અહા.

અથવા

"ગીતિ"

મારગ જાતાં મારી, ચક્ષુ ચોટ આપે ગિરિવરધારી;
વિકળ બની એ વનમાં, શુધ શરીરની ભૂલી નવ નારી.

જૃમ્ભા.

જૃમ્ભા એ નવમો સાત્વિક ભાવ હોય એમ ભાસે છે જેમ કે--

"હરિગીત"

મુખકંજ કંઈક ઉઘાડતી, કમનીય કુચ ઉપસાવતી;
સંકોચતી પાંપણ જરા, અનુપમ છબીને છાવતી;
કરતી વહન પ્રસ્વેદ ગંડસ્થળ વિષે મનભાવતી;
વળિ વસ્ત્ર સરતાં કંઈક ઉંચી નાભિ સરસ સુહાવતી
૨ વર અંગુલીના અગ્રથી કર બેઉનું મંડલ કરી,
ફરિ ભ્રૂલતા ફરકાવતી, ત્રિકભાગને ત્રાંસો ધરી;
૩કલ ત્રુટિત કંચુકીથી ભુજાના મૂળ દ્રગ દેખાય છે;
એવી રીતે ખૂબી ભરી બાલા બગાસું ખાય છે.

ઈત્યાદિમાં અને શૃંગાર તિલક વિગેરેમાં તેનું સમાનાધિકરણપણું

૧ શોભતી ૨ શ્રેષ્ટ ૩ સુંદર

જોવામાં આવે છે, ત્યારે સાત્વિક ભાવનો અનુભાવ એમ વિપરીતજ શું ન થાય? ના, એમ ન કહેવું કારણકે અનુભાવપણું છતાં પણ ભાવપણામાં વિરોધ આવતો નથી, પુલકાવળિ વિગેરેનું પણ તેવુંજ જોવામાં આવે છે અને અંગનું આકર્ષણ નેત્રનું મર્દન ઇત્યાદિમાં કાંઈપણ ભાવપણું આવતું નથી. કેમકે તેમાં ભાવનું લક્ષણ નથી. “ રસને અનુકુળ જે વિકાર તે ભાવ ” એવું ભાવનું લક્ષણ છે, કાંદબરી વિગેરેમાં મહાશ્વેતાદિને થએલા સાત્વિક ભાવનું વર્ણન તેજ લખેલું છે. અંગ ખેંચાવાં વિગેરે કાંઇ વિકાર નથી. એ તો શરીર ચેષ્ટાઓ છે, અને તે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. શરીરનું આકર્ષણ કરવું કે, અક્ષિનું મર્દન કરવું વિગેરે પુરૂષોની ઇચ્છાને લીધે કરાય છે, અને તજાય છે. જૃમ્ભા તો વિકારથીજ થાય છે, વિકાર નિવૃત્તિ થાય તો તેની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. જેમકે—

“ आधाय मानं रहसि स्थितायाः संभाव्य जृम्भामचलात्मजायाः ।
चुटत्कृति स्मेरमुखो महेशः कराङ्गुलीभिः कलयांचकार ” ॥

માનને ધારણ કરીને એકાન્તમાં બેઠેલાં પાર્વતીને બગાસું આવવાની સંભાવના કરીને મંદમંદ હાસ્ય કરતા મહાદેવ પોતાના હાથની અંગુલીઓથી ચુટકી વગાડવા લાગ્યા.

भाव योजना.

ઉપર મુજબ યથા યોગ્ય ત્રણ અવસ્થાવાળા ઓગણ પચાશ ભાવોમાંથી શૃંગારમાં ગ્લાનિ, શંકા, અસૂયા, શ્રમ, ચપળતા, સુપ્ત, નિદ્રા, અને અવહિત્થ, હાસ્યમાં. ગ્યાનિ, શંકા, અસૂયા, શ્રમ, ચપળતા, સુપ્ત, નિદ્રા અને અવહિત્થ કરૂણમાં. નિર્વેદ, ચિંતા, દૈન્ય, ગ્લાનિ, અશ્ર જડતા, મરણ વ્યાધિ. વીરમાં. અસંમોહ, ઉત્સાહ, આવેગ, હર્ષ, મતિ, ઉગ્રતા, અમર્ષ, રોમાંચ પ્રતિબોધ, ક્રોધ, ઇર્ષા, ધૃતિ, ગર્વ અને વિતર્ક, રૌદ્રમાં. ગર્વ, અસૂયા, ઉત્સાહ, આવેગ, મદ, ક્રોધ, ચપળતા, હર્ષ અને ઉગ્રતા ભયાનકમાં. સ્વેદ, કંપારો, રો

માંચ, ગદ્દગદ્દ કંઠ, ત્રાસ, મરણ અને વૈવર્ણ્ય, બિભત્સમાં. અપસ્માર, ઉન્માદ. મૃત્યુ, વ્યાધિ અને ભય તથા અદ્દભુત રસમાં સ્તંભ, સ્વેદ, મોહ, રોમાંચ વિસ્મય, આવેગ, જડતા, હર્ષ અને મૂર્છા યોજવા યોગ્ય છે.

આળસ્ય અને ઉગ્ર જુગુપ્સા સિવાય સર્વ ભાવો પોતાની સંજ્ઞાવડે શૃંગાર રસને પ્રગટ કરે છે.

વિવિધ ભાવોને આશ્રય કરનારા સાત્વિક ભાવો નાટ્ય યોજનારાઓએ ઉપર મુજબ સર્વ રસોમાં સમજી લેવા.

કોઇ પણ કાવ્ય એક રસવાળુ પ્રયોતુંજા નથી. તેજ પ્રમાણે ભાવ, રસ પ્રવૃત્તિ અથવા વૃત્તિને પણ જાણવાં.

કાવ્યોમાં વિવિધ અને ભાવો યુકત સ્થાત્વિયભાવો, સંચારીભાવો અને રસો વિવિધ પ્રકારની પુષ્પવૃષ્ટિ પેઠે જુદીજુદી જાતના કરવા,

ચો તરફથી એકઠા થઇ પુષ્ટ થયેલ ભાવોના રૂપને "સ્થાયી" અને બાકીનાને "સંચારી" કહે છે

રસો અને ભાંવો નાટકમાં ત્રણ અવસ્થાવાળા કહ્યા છે.

आंगिकाभिनय.

આંગિકના ત્રથ ભેદ છે ૧–શારીર ૨–મુખજ તથા શાખા, અંગ અને ઉપાંગ યુકત ૩– ચેષ્ટાકૃત, તેનાં છ અંગ છે; માથું, હાથ, કેડ, છાતી, પડખાં અને પગ,

અંગ અને પ્રત્યંગ યુક્ત નાટ્યસંગ્રહનાં છ અંગ છે માથું, હાથ, છાતી, પડખાં, કેડ, અને પગ.

નેત્ર, ભ્રકુટી, નાક, નીચલો હોઠ, ગાલ અને દાઢી એ છ ઉપાંગ છે.

આ અભિનયનાં ત્રણ વસ્તુ છે. ૧ શાખા ૨ નૃત્ય અને ૩ અંકુર, તેમાં આંગિકાભિનયને શાખા તથા અર્થની સૂચનાને અંકુર કહે છે; અંગહારોથી

ઉત્પન્ન થનારૂં અને કરણોનો આશ્રય કરનારૂં તે નૃત્ય કહેવાય છે,

નાનાપ્રકારના ભાવ અને રસોનો આશ્રય કરનાર મુખજાભિનયમાં પ્રથમ માથાથી થતી ક્રિયાઓ—

मस्तकना तेर भेद.

૧ આકંપિત	૫ પરિવાહિત	૯ નિહંચિત
૨ કંપિત	૬ આધૂત	૧૦ પરાવૃત્ત
૩ ધૂત	૭ અવધૂત	૧૧ ઉત્ક્ષિપ્ત
૪ વિધૂત	૮ અંચિત	૧૨ અધોગત
		૧૩ લોલિત

માથું ઉંચે નીચે જરા ધીમેથી હલાવવું તે "આકંપિત" તેને પ્રયોજન સંજ્ઞા, ઉપદેશ, પ્રશ્ન, સ્વભાવ, ભાષણ, વસ્તુ બતાવવી અને બોલાવવું વિગેરે-માં યોજવું.

માથું ઉતાવળથી બહુવાર ઉંચે નીચે હલાવવું તે "કંપિત" તેને રોષ, વિતર્ક, વિજ્ઞાન, પ્રતિજ્ઞાન, તર્જન, પ્રશ્ન, અધિકતા અને વાક્યમાં યોજવું.

માથાને બે પડખે હલાવવું તે "ધૂત" તેને અનિચ્છા, ખેદ, વિસ્મય, વિશ્વાસ, પડખે જોવું, શૂન્ય અને પ્રતિષેધમાં યોજવું.

માથાને ઉતાવળથી ધુણાવવું તે " વિધૂત " તેને ટાઢની પીડામાં, ભય પામવામાં, બીવામાં, જવરમાં અને મદ્ય પીવામાં યોજવું.

અનુક્રમે વારા ફરતી ડાબે અને જમણે પડખે માથું ફેરવવું તે " પરિ-વાહિત " તેને સાધન, આશ્ચર્ય, આનંદ, સ્મરણ, ક્રોધ, વિચાર, સંતાડવું અને વિલાસમાં યોજવું.

માથું એક વખત ત્રાંસું ઉંચું કરવું તે " આધૂત " તેને ગર્વ, પોતાનું શરીર બતાવવું, પડખે ઉભેલ માણસને ઉંચે જોવું અને પોતાની લાયકાત બ-તાવવી હોય ત્યાં યોજવું.

માથું એક વખત નીચે હલાવવું તે "અવધૂત" તેને સંદેશો, બોલાવવું, સંભાષણ અને નામમાં યોજવું.

જેમાં એક પડખે ડોક વાંકી રાખવામાં આવે તે "અંચિત" તેને વ્યાધિવાન, મૂર્છિત, ચિન્તા અને હડપચી થોભવામાં યોજવું.

જેમાં ખભા ઉંચા રખાય અને ડોક ટુંકી કરવામાં આવે તે "નિહંચિત" તેને સ્ત્રીઓમાં ગર્વ, વિલાસ, લલિત, વિબ્બોક, કિલકિંચિત, મોટ્ટાયિત, કુટ્ટમિત, સઝડ રહેવું, અને માનમાં યોજવું.

પાછા વળતા હોઈએ તેમ શિરથી અનુકરણ કરાય તે "પરાવૃત્ત" તેને મોઢું પાછું ખેંચવામાં તથા પુછનાર માણસને જોવા વિગેરેમાં યોજવું.

જેમાં મોઢું ઉંચું રખાય તે "ઉત્ક્ષિપ્ત" તેને ઉંચી વસ્તુ અથવા દિવ્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરવા વિગેરેમાં યોજવું.

મુખ નીચું રખાય તે "અધોગત" તેને લાજ, પ્રણામ અને દુઃખમાં યોજવું.

માથું ચોતરફ ફેરવાય તે "લોલિત" તેને મૂર્છા, વ્યાધિ, મદ, આવેશ, ગ્રહણ અને નિદ્રા આદિમાં યોજવું.

આ સિવાય પણ લોકોમાં વપરાતા અભિનયોને અનુસરતા ઘણા ભેદો છે, તે બધા લોક સ્વભાવ પ્રમાણે યોજી લેવા.

દૃષ્ટિભેદ.

દૃષ્ટિ છત્રીશ પ્રકારની છે.

૧—કાન્તા.	૬—રૌદ્રી.	૧૧—હીના.
૨—ભયાનકા.	૭—વીરા.	૧૨—ક્રુદ્ધા.
૩—હાસ્યા.	૮—બિભત્સા.	૧૩—દંભા.
૪—કરૂણા.	૯—સ્નિગ્ધા.	૧૪—ભયાન્વિતા.
૫—અદ્દભુતા.	૧૦—હૃષ્ટા.	૧૫—જુગુપ્સિતા.